

Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Προϊστορικής Αρχαιολογίας

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΣΤΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΑΘΗΝΑ 2023

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία ειδίκευσης:

Ο ρόλος των παιδιών στη μυκηναϊκή Ελλάδα

Τριμελής Επιτροπή:

Βασίλειος Πετράκης (Επίκουρος Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας,
Ε.Κ.Π.Α.)

Γιάννης Παπαδάτος (Καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α.)

Κωνσταντίνος Κοπανιάς (Αναπληρωτής Καθηγητής Αρχαιολογίας της
Ανατολίας και της Εγγύς Ανατολής, ΕΚΠΑ)

Επόπτης Μεταπτυχιακών Σπουδών:

Βασίλειος Πετράκης

Προσωπικά Στοιχεία:

Όνοματεπώνυμο: Ανδρέας Παπαγεωργίου

Αριθμός Μητρώου: 7561112100007

e-mail: papageorgiou98@gmail.com

Περιεχόμενα:

1. Πρόλογος.....	4
2. Περίληψη.....	5
3. Summary.....	6
4. Εισαγωγή.....	7
5. Παιδική ηλικία: Θεωρητικός προβληματισμός.....	10
6. Παιδικές ταφές.....	14
6.1 Εισαγωγή.....	14
6.2 Περιγραφή τάφων.....	16
6.3 Συνάφεια κτερισμάτων.....	26
6.4 Οστεοαρχαιολογικά δεδομένα.....	33
6.5 Τελετουργίες.....	40
6.6 Συμπεράσματα.....	44
7. Ενεπίγραφα τεκμήρια.....	47
7.1 Εισαγωγή.....	47
7.2 Οι όροι <i>ko-wa</i> και <i>ko-wo</i> στην Γραμμική Β΄.....	47
7.3 Ο ρόλος των παιδιών στην εργασία μέσα από τις πινακίδες της Γραμμικής Β΄.....	49
7.3.1 Τομείς απασχόλησης των νεαρών ατόμων.....	49
7.3.2 Καθεστώς εργασίας και πληρωμής των νεαρών ατόμων.....	53
7.4 Εκπαίδευση νεαρών ατόμων σε σχέση με τα ενεπίγραφα ανακτορικά τεκμήρια.....	54
7.5 Συγγενικοί δεσμοί νεαρών ατόμων στις πινακίδες της Γραμμικής Β΄.....	56
7.6 Συμπεράσματα.....	60
8. Εικονογραφικές και άλλες αρχαιολογικές ενδείξεις.....	63
8.1 Εισαγωγή.....	63
8.2 Τοιχογραφία.....	63
8.3 Εικονιστική κεραμική.....	67
8.4 Μικροτεχνία.....	68
8.5 Ενδυμασία.....	70
8.6 «Παιδικά» αντικείμενα.....	73
8.7 Συμπεράσματα.....	79
9. Οι κοινωνικοί ρόλοι των παιδιών.....	81
9.1 Η εκπαίδευση των παιδιών.....	81
9.2 Παιδική εργασία.....	82
9.3 Ζητήματα Ενηλικίωσης: «διαβατήριες τελετές».....	85
9.4 Ο ρόλος των παιδιών στις θρησκευτικές τελετουργίες.....	90
9.5 Η κοινωνική θέση των παιδιών.....	95
10. Συμπεράσματα.....	101
11. Παράρτημα 1: Το παιδί στην Ανατολή: Γενική επισκόπηση.....	104
12. Παράρτημα 2: Το παιδί στην αρχαία ελληνική γραμματεία.....	116
13. Βιβλιογραφία.....	124
14. Πίνακες.....	138
14.1. Πίνακας τάφων.....	138
14.2. Πίνακας όρων Γραμμικής Β΄.....	144
15. Εικόνες.....	154
16. Κατάλογος εικόνων.....	180

1. Πρόλογος

Η παρούσα Διπλωματική αποτέλεσε προϊόν προσωπικής έρευνας και μελέτης που ωστόσο δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς τη συμβολή των καθηγητών των μεταπτυχιακών μου σπουδών. Θα ήθελα να εκφράσω την εκτίμησή μου στους καθηγητές μου Βασίλειο Πετράκη, Γιάννη Παπαδάτο, Γεώργιο Βαβουρανάκη, Λίλιαν Καραλή και Κωνσταντίνο Κοπανιά, που συνέβαλαν στη μετάδοση γνώσεων, στην κατάκτηση διαφορετικών προσεγγίσεων, στην έμπρακτη επαφή μου με το αρχαιολογικό υλικό μέσω των ανασκαφών και των επιτόπιων ερευνών και εν τέλει στη διαμόρφωση της αρχαιολογικής μου σκέψης.

Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Επόπτη των μεταπτυχιακών μου σπουδών, Βασίλειο Πετράκη για τη στήριξη, την επικοινωνία και τις πολύωρες επιστημονικές συζητήσεις μας σχετικά με τη διαμόρφωση του θέματος της Διπλωματικής, αλλά και της τελικής υλοποίησής του. Η καθοδήγησή του στο παρόν μεταπτυχιακό υπήρξε καθοριστική για την βελτίωση του γραπτού επιστημονικού μου λόγου και την καλύτερη κατανόηση της μυκηναϊκής αρχαιολογίας, που υπήρξε και βασικός τομέας των επιστημονικών ενδιαφερόντων μου.

Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω τους φίλους, τους συμφοιτητές, την οικογένειά μου και όλους όσους με στήριξαν σε αυτή τη διετή προσπάθεια και ιδιαίτερα τους γονείς μου Άρη και Χαρά που στάθηκαν υποστηρικτικοί από την αρχή μέχρι το τέλος σε αυτό το «αρχαιολογικό ταξίδι».

Βύρωνας Αττικής, Σεπτέμβριος 2023

Ανδρέας Παπαγεωργίου

2.Περίληψη

Η παρούσα Διπλωματική Εργασία εξετάζει τον ρόλο των νεαρών ατόμων στο ευρύτερο πλαίσιο της μυκηναϊκής κοινωνίας. Η μελέτη βασίζεται σε τρεις βασικές μορφές αρχαιολογικών τεκμηρίων που συμβάλλουν στην απόκτηση μίας ολοκληρωμένης εικόνας για την κοινωνική διάσταση του παιδιού στην μυκηναϊκή Ελλάδα. Συγκεκριμένα στα ταφικά δεδομένα, στα ενεπίγραφα τεκμήρια και τέλος στην εικονογραφία. Από την έρευνα δε λείπει η συνεχής θεωρητική προσέγγιση της «ταυτότητας» των παιδιών αλλά και η προσπάθεια αναζήτησης ενός ηλικιακού ορίου που χαρακτηρίζει τα «παιδιά» της εποχής.

Το περιεχόμενο εκτυλίσσεται συνολικά σε οκτώ κεφάλαια, εκ των οποίων τα δύο λειτουργούν ως βοηθητικά παραρτήματα, συνοδευτικά του κυρίως κειμένου, συμβάλλοντας στην πιο ολοκληρωμένη ερμηνευτική προσέγγιση του θέματος. Πρωτίστως αναλύεται το θεωρητικό πλαίσιο μελέτης και στη συνέχεια η εργασία διαρθρώνεται σε 3 βασικές ενότητες: α) Στη μελέτη των ταφικών καταλοίπων όπου και μελετάται η αλλαγή της ταφικής αρχιτεκτονικής, η συνάφεια των κτερισμάτων, τα οστεοαρχαιολογικά δεδομένα και οι πιθανές τελετουργίες, πάντα σε σχέση με τις παιδικές ταφές β) Στη μελέτη των ενεπίγραφων τεκμηρίων της Γραμμικής Β' γραφής και σε όσα στοιχεία αυτές προσφέρουν σχετικά με τον ρόλο του παιδιού, τον ηλικιακό προσδιορισμό τους, τη συγγενική σχέση τους με τους ενήλικες αλλά και το θρησκευτικό, εκπαιδευτικό και εργασιακό πλαίσιο που αυτά υπάγονται γ) Την εμφάνιση των παιδιών στην εικονογραφία, όπου εξετάζονται οι εικονιστικές συμβάσεις για την απόδοση των παιδιών, η μορφή των ενδυμάτων αλλά και το κοινωνικό-τελετουργικό πλαίσιο που τα παιδιά επιλέγεται να τοποθετηθούν εικονογραφικά.

Τέλος επιχειρείται να γίνει μια συνολική προσέγγιση του ρόλου των παιδιών στη μυκηναϊκή κοινωνία βασισμένη στη συζήτηση των παραπάνω ενοτήτων. Σε αυτή συμβάλλει η συμβολή 2 Παραρτημάτων, αναφερόμενα συνοπτικά και πάντα σε σχέση με το παιδί, στις πηγές της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και της Ανατολής αντίστοιχα. Με αυτόν τον τρόπο γίνεται προσπάθεια να εντοπιστούν όμοια και διαφορετικά πολιτισμικά και γλωσσικά στοιχεία μεταξύ των πολιτισμών, έτσι ώστε να γίνει κατανοητό, αν υπήρχαν κάποια ΥΕ στοιχεία που διατηρήθηκαν ως την Κλασική Περίοδο, αλλά και αν υπήρχαν πιθανές επιδράσεις με πολιτισμούς της Ανατολής .

3. Summary

This Thesis examines the role of young people in the wider context of Mycenaean society. The study is based on three basic forms of archaeological evidence that contribute to obtaining a complete picture of the social dimension of the concept of child in Mycenaean Greece. These specifically are: burial data, inscribed documents and last but not least iconography. The research lacks neither the continuous theoretical approach to the "identity" of children nor the attempt to search for an age limit that characterizes the "children" of the time.

The content comprises a total of eight chapters, two of which function as auxiliary appendices, accompanying the main text thus contributing to a more comprehensive interpretive approach to the subject. Firstly, the theoretical study framework is analyzed and then the research project is structured into 3 main sections: a) the study of the burial remains where the change of the burial architecture, the relevance of the offerings, the osteoarchaeological data and the possible rituals are studied, always in relation to children's burials b). the study of the inscribed documents of the Linear B' script and the evidence they offer regarding the role of the child, their age determination, their kinship with adults and the religious, educational and work context to which they belong to c). the appearance of children in iconography, where the figurative conventions for the depiction of children, the form of clothing and also the social-ritual context in which the children are chosen to be placed pictorially are examined.

Finally, an overall approach to the role of children in Mycenaean society is attempted based on the discussion of the above sections. This is augmented by the contribution of 2 Appendices, mentioned briefly and always in relation to the child, to the sources of ancient Greek literature and the East respectively. In this way, an attempt is made to identify similar and different cultural and linguistic elements between cultures, so as to understand if there were any LH elements that were preserved until the Classical Period, but also if there were possible cultural influences from cultures of the East.

4. Εισαγωγή

Η αναζήτηση αρχαιολογικών τεκμηρίων σχετικά με τον ρόλο του παιδιού στην αρχαιότητα ήταν ως τώρα ένα ζήτημα που δεν είχε ερευνηθεί ικανοποιητικά, αν και αξίζει πολύπλευρη ανάλυση. Η μελέτη του δύναται να προσφέρει πληροφορίες που αφορούν τις συνθήκες διαβίωσης, τη θνησιμότητα των παιδιών, την κοινωνική τους θέση, το όριο ενηλικίωσης, τη συμμετοχή και τον ρόλο τους στις θρησκευτικές τελετές, την παιδική εργασία και φυσικά το θεσμοθετημένο ή μη πλαίσιο στο οποίο υπάγονταν στην εκάστοτε κοινωνία.

Παρατηρείται λοιπόν πως μία αναλυτική μελέτη για τα παιδιά στις κοινωνίες του παρελθόντος πληροφορεί όχι μόνο για τον κοινωνικό ρόλο των παιδιών, αλλά ευρύτερα για τη δομή ολόκληρου του «κοινωνικού γίγνεσθαι» και της δράσης των ενηλίκων. Εξάλλου έχει θεωρηθεί ότι η κατανόηση του κόσμου των παιδιών, συνδέεται άμεσα με το ενδιαφέρον των ενηλίκων για τη ζωή. Αντίστοιχα η ευημερία και η φροντίδα των παιδιών σχετίζεται με την αναγνώρισή τους ως δημιουργούς και συνεχιστές του κόσμου των ενηλίκων. Επομένως η κάθε μορφή προσέγγισης των παιδιών σε μια κοινωνία, αντιστοιχεί σε μία κατ'έξοχήν κοινωνική, θρησκευτική, ιδεολογική και οικονομικοπολιτική προσέγγιση του κόσμου, τόσο των νεαρών ατόμων, όσο και των ενηλίκων.

Παρόλα αυτά η μελέτη του «παιδικού κόσμου» είναι ένα ζήτημα σύνθετο και απαιτεί πάνω απ' όλα τη γνώση του «κόσμου των ενηλίκων». Ωστόσο, για να κατανοήσουμε τι ακριβώς είναι ο «κόσμος του παιδιού» και πώς αυτός ανακλάται στα αρχαιολογικά δεδομένα, συχνά βασιζόμαστε σε μεταγενέστερα δεδομένα βάσει αναλογίας. Επομένως αναζητούμε το παιδί μέσα από το πλαίσιο της ανατροφής του, τις συνθήκες και το περιεχόμενο εκπαίδευσής του, την αντίληψη σε έναν πρόωρο θάνατο, αλλά και από τα αντικείμενα που θεωρούνται «παιδικά», όπως τα παιχνίδια¹.

Μία ικανοποιητική θεωρία για το τι αποτελεί ο «κόσμος του παιδιού» έχει δοθεί από τον Sigsgaard, ο οποίος τον ορίζει ως: α) *τα πολιτισμικά ερεθίσματα που προκύπτουν από τα ίδια τα παιδιά και επηρεάζουν την εμπλοκή τους στον περιβάλλοντα κόσμο*, β) *τα πολιτισμικά ερεθίσματα που μεταφέρονται στα παιδιά από τους ενήλικες* και γ) *τα πολιτισμικά ερεθίσματα που μεταφέρονται από παιδί σε παιδί χωρίς κανέναν ενήλικα*

¹ Lillehammer 1989, 89-92

μεσολαβητή². Επομένως τρεις σημαντικοί παράγοντες ξεχωρίζουν: η σχέση του παιδιού με το περιβάλλον, η σχέση του με τους ενήλικες και η σχέση του με τα άλλα παιδιά.

Σημαντική παράμετρος στην έρευνα για να μπορέσουμε να οδηγηθούμε σε ασφαλή συμπεράσματα, είναι η κατανόηση, ότι κάθε στοιχείο που σχετίζεται με την εξέλιξη και την ανατροφή του παιδιού, είναι πρωτίστως μέρος μιας παράδοσης, που περνά από τη μια γενιά στην άλλη και οφείλεται σε εμπειρίες και αντιδράσεις των ενηλίκων και της συνολικής ιδέας που έχουν για τον κόσμο³.

Ειδικότερα όσον αφορά την άντληση συμπερασμάτων για την εικόνα των νεαρών ατόμων στην προϊστορία και συγκεκριμένα στο Αιγαίο της Εποχής του Χαλκού, που είναι και το κυρίως αντικείμενο της παρούσας μελέτης, η έρευνα είναι ακόμη πιο περιορισμένη και τα ερωτήματα ακόμη μεγαλύτερα. Οι πληροφορίες για τις δραστηριότητες και τους κοινωνικούς ρόλους των παιδιών αντλούνται μέσω της εικονογραφίας, της σφραγιδογλυφίας, της κεραμικής και της μικροτεχνίας γενικότερα, αλλά και μέσω άλλου τύπου τεκμηρίων. Σημαντικότερα από αυτά είναι η εύρεση δακτυλικών αποτυπωμάτων παιδιών και φυσικά ο εντοπισμός παιδικών ταφών. Σε όλα τα παραπάνω συμβάλλουν φυσικά και οι γραπτές πηγές λίγων κειμένων της συλλαβικής Γραμμικής Β', που χρησιμοποιήθηκε από τα ανακτορικά κέντρα από τον 15ο έως τον 12ο αιώνα π.Χ.⁴.

Θέμα αυτής της εργασίας είναι η μελέτη της παρουσίας των νεαρών ατόμων στη μυκηναϊκή Ελλάδα (εικ.1). Θα προσεγγίσω το παρόν ζήτημα πολυπλεύρως εξετάζοντας πρωτίστως τις περιπτώσεις μυκηναϊκών παιδικών ταφών με γνώμονα την ταφική αρχιτεκτονική, τη συνάφεια των κτερισμάτων, τις τελετουργίες που ενδεχομένως τελούνταν, αλλά και τα οστεοαρχαιολογικά δεδομένα. Στόχος της παραπάνω ενότητας είναι η αναζήτηση ενός ιδεολογικού και τελετουργικού υποβάθρου γύρω από τα ταφικά έθιμα που σχετίζονταν με τα παιδιά της μυκηναϊκής εποχής, αλλά και η αναζήτηση στοιχείων σχετικά με τις διατροφικές συνήθειες των παιδιών, τις ασθένειες και τις αιτίες πρόωρου θανάτου.

Στην επόμενη ενότητα η έρευνα θα βασιστεί αποκλειστικά στις πληροφορίες που παρέχονται από τις ενεπίγραφες πηγές της Γραμμικής Β'. Θα γίνει επομένως προσπάθεια να εντοπίσουμε όλα τα καταγεγραμμένα στοιχεία που αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα σε παιδιά, ώστε να εμπλουτιστεί η εικόνα μας για τον ρόλο των παιδιών στην Ύστερη Εποχή

² Sigsgaard 1979, 128

³ Lillehammer 1989, 90

⁴ Rutter 2003, 30-1

του Χαλκού στο Αιγαίο. Με τη μελέτη των ενεπίγραφων τεκμηρίων θα εξεταστεί επίσης και η ανακτορική-γραφειοκρατική σκοπιά στο ζήτημα των παιδιών. Βασικό μέρος της έρευνας θα είναι και η ενδελεχής εξέταση των μυκηναϊκών όρων *ko-wa* και *ko-wo*, που φαίνεται να σχετίζονται με νεαρά άτομα, αλλά και άλλων όρων που πιθανόν να σχετίζονται με παιδιά.

Επιπλέον θα εξεταστεί αναλυτικά η εικονογραφία μέσα από τις πτυχές της τοιχογραφίας, της εικονιστικής κεραμικής, της σφραγιδογλυφίας, αλλά και όλων εκείνων των εικαστικών παιδικών απεικονίσεων στη μικροτεχνία. Τέλος θα συζητηθεί η παιδική ενδυμασία της μυκηναϊκής εποχής και θα γίνει λόγος και για το ενδεχόμενο ύπαρξης ή όχι ευρημάτων που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «παιδικά αντικείμενα» γενικότερα, και ως «παιδικά παιχνίδια» ειδικότερα.

Η δέκατη ενότητα θα αποτελέσει το ερμηνευτικό κομμάτι της έρευνας καθώς με βάση τα στοιχεία που θα έχουν συζητηθεί στις παραπάνω ενότητες, θα επιχειρηθεί πολύπλευρη προσέγγιση στον «κοινωνικό ρόλο» των παιδιών. Συγκεκριμένα θα συζητηθούν ζητήματα εκπαίδευσης, παιδικής εργασίας, συμμετοχής των παιδιών σε θρησκευτικές τελετουργίες, αλλά και το αινιγματικό ζήτημα της ενηλικίωσης. Θα προσπαθήσουμε δηλαδή να αναζητήσουμε, αν υπάρχει, ένα ηλικιακό πλαίσιο μετάβασης από την πολιτισμικά «παιδική» στην ενήλικη ζωή. Με βάση λοιπόν όλα τα παραπάνω και έχοντας αποκτήσει μία πλήρη εικόνα για τον ρόλο και τον χαρακτήρα του παιδιού στη μυκηναϊκή κοινωνία, θα προβούμε στα τελικά συμπεράσματα.

Τέλος σε δύο ξεχωριστά παραρτήματα θα αναφερθούμε σε παράλληλα από την Ανατολή αλλά και σε παράλληλα από την αναφορά των παιδιών στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Στο πρώτο θα εξετάσουμε συγκριτικά ανατολικές επιρροές και κοινούς και διαφορετικούς τρόπους αντιλήψεων για το παρόν ζήτημα. Στο δεύτερο θα γίνει λόγος στα ομηρικά έπη και στον τρόπο που προσεγγίζουν τον ρόλο του παιδιού αλλά και στο πώς χαρακτηρίζονταν οι διάφορες ηλικιακές φάσεις στην κλασική ελληνική γραμματεία. Τα παραρτήματα αυτά θα χρησιμοποιηθούν επικουρικά στο κυρίως σώμα του κειμένου ώστε να συμβάλλουν και αυτά σε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τον ρόλο του παιδιού στην μυκηναϊκή Ελλάδα.

5. Παιδική ηλικία: Θεωρητικός προβληματισμός

Πριν ξεκινήσουμε επιβάλλεται να εξηγήσουμε τι ακριβώς περιλαμβάνει ο όρος «παιδική ηλικία», ανάλυση απαραίτητη ώστε να προσδιορίσουμε το ηλικιακό πλαίσιο της μελέτης μας. Είναι ωστόσο σημαντικό να τονίσουμε, ότι παραμένει άγνωστο το πώς σε προϊστορικές κοινωνίες καθοριζόταν η ηλικία, καθώς πρωτίστως είναι άγνωστος και ο τρόπος αντίληψης του χρόνου. Δεν γνωρίζουμε επομένως αν κάποιες κοινωνικές συμβάσεις του εκάστοτε πολιτισμού ή αν κάποια βιολογικά σημάδια ωρίμανσης ήταν αυτά που πρόδιδαν την ηλικιακή μετάβαση⁵. Συνεπώς ο προσδιορισμός της μελέτης θα βασιστεί σε ενδείξεις και αρχαιολογικά τεκμήρια για να οδηγηθούμε σε πιθανές ερμηνείες που ενδεχομένως τείνουν στον τρόπο προσέγγισης των ανθρώπων της μυκηναϊκής εποχής.

Αρχικά πρέπει να καταστήσουμε σαφές ότι η «βιολογική» και η «κοινωνική» ηλικία των παιδιών δεν ταυτίζονται μεταξύ τους. Γενικότερα με τον όρο «βιολογική» ηλικία αναφερόμαστε στην πραγματική ηλικία, σε αυτήν δηλαδή που εκφράζει τον περατωμένο χρόνο από τη στιγμή της γέννησης ενός ατόμου. Αντίθετα με τον όρο «κοινωνική ηλικία» αναφερόμαστε στην αντανάκλαση της θέσης που κατέχει ένα άτομο μέσα στην κοινωνία στην οποία ανήκει. Η θέση αυτή συνοδεύεται με δικαιώματα και υποχρεώσεις. Η «κοινωνική ηλικία» διαφοροποιείται από τη μία κοινωνία στην άλλη λόγω των διαφορετικών κοινωνικών αντιλήψεων για τα στάδια που συνθέτουν τον κύκλο της ζωής⁶.

Σήμερα θεωρούμε ότι η παιδική ηλικία εξετάζεται διαφορετικά ανάλογα και την οπτική (κοινωνική ή ανθρωπολογική) που χρησιμοποιείται. Η κοινωνική «σκοπιά» έχει ως επίκεντρο την κοινωνία, τη δράση των ατόμων μέσα σε αυτή, αλλά και τη μελέτη των κοινωνικών ταυτοτήτων και κοινωνικών σχέσεων. Αντίθετα η ανθρωπολογική «σκοπιά», επικεντρώνεται στη μελέτη πολιτισμών, μελετάει δηλαδή τον άνθρωπο βάσει πολιτισμικών, γλωσσικών και βιολογικών χαρακτηριστικών⁷. Επομένως θεωρούμε πως η παιδική ηλικία περιλαμβάνει, από κοινωνική σκοπιά, μία σειρά σταδίων («βρέφος», «παιδί», «έφηβος» και «νεαρός ενήλικας») αλλά και τον βαθμό της σωματικής και ψυχολογικής ανάπτυξης που το νεαρό άτομο δέχεται ανάλογα με το στάδιο στο οποίο βρίσκεται⁸. Σύμφωνα με την Γάλλου, από ανθρωπολογική σκοπιά ο όρος «παιδιά» αναφέρεται σε άτομα μέχρι δώδεκα ετών, ενώ όσον αφορά την κοινωνική πτυχή, το

⁵ Rebay-Salisbury and Pany-Kucera 2020, 3

⁶ Séguay, Courgeau et al. 2019, 1,6

⁷ Sociology & Anthropology, 1

⁸ Gallou 2004, 366

συμβατικό όριο της παιδικής ηλικίας είναι στην ηλικία των δέκα⁹. Αντίθετα από οστεολογική σκοπιά, θα πρέπει να προσθέσουμε ένα επιπλέον ηλικιακό στάδιο, αυτό του «υποενηλίκου», το οποίο αναφέρεται στα πρώτα τέσσερα ηλικιακά στάδια γήρανσης ενός ατόμου. Πιο αναλυτικά, ως υποενηλίκες χαρακτηρίζονται αρχαιολογικά τα άτομα εκείνα που έχουν οστεολογικά κατάλοιπα των ακόλουθων κατηγοριών: α) εμβρύου (προγεννητικό), β) βρέφους (0-3 ετών), γ) παιδιού (3-12 ετών) και δ) εφήβου (12-20 ετών)¹⁰. Ωστόσο οφείλουμε να τονίσουμε πως κάποιοι ερευνητές διαχωρίζουν το στάδιο βρεφών με αυτό των υποενηλίκων, γεγονός που θα αναφέρεται στο εκάστοτε σημείο της έρευνας και θα προσδιορίζεται ηλικιακά.

Ο Lillehammer χαρακτηρίζει βιολογικά ως «παιδική ηλικία» την περίοδο μεταξύ βρεφικής και εφηβικής ηλικίας, μια κατάσταση που περιορίζεται στα ζωντανά παιδιά του παρόντος. Ωστόσο για όλους τους άλλους ζώντες, «παιδική ηλικία», είναι μια περίοδος του παρελθόντος και μια κατάσταση που αφήνεται στις μνήμες και στην ιστορία. Η μελέτη του κόσμου του παιδιού σε μακροπρόθεσμη προοπτική, όπως αυτή που επιτρέπει το αρχαιολογικό υλικό, είναι επομένως περιοριστική, αφού είναι δύσκολο να γίνει αντιληπτή η ιδέα που είχε κάθε κοινωνία για την «έννοια» του παιδιού, κυρίως όταν οι γραπτές πηγές απουσιάζουν και επιπλέον τα παιδικά ανθρώπινα κατάλοιπα δε διατηρούνται τόσο εύκολα, όσο αυτά των ενηλίκων¹¹.

Όπως παρατηρούμε ο ορισμός της παιδικής ηλικίας είναι ζήτημα αρκετά ρευστό. Γι' αυτό και πρέπει στο σημείο αυτό να καταστεί σαφές ότι ο ορισμός της «παιδικής ηλικίας» δεν είναι όμοιος σε κάθε εποχή και σε κάθε πολιτισμό και ως εκ τούτου είναι δύσκολο να οριστεί, μιας και η παιδική ηλικία είναι μια *κοινωνική κατασκευή* και δε δύναται να υπάρξει κοινός βιολογικός ή νομικός ορισμός¹².

Σύμφωνα με το άρθρο 1 της Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Παιδιού ως παιδί *ορίζεται κάθε άνθρωπος που είναι κάτω των 18 ετών, εφόσον σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο, η ενηλικίωση του δεν έχει επιτευχθεί νωρίτερα*¹³. Αντίθετα αρχαιολογικά ως παιδί μπορεί να οριστεί ό,τι στην εικονογραφία και στην οστεοαρχαιολογία έχει «*βιολογικά ανώριμο σώμα*»¹⁴. Σημαντικό επίσης ζήτημα όσον αφορά την «παιδική ηλικία» είναι το αν η αρχή

⁹ Gallou 2004, 366

¹⁰ Brandon 2018, 1

¹¹ Lillehammer 1989, 90-1

¹² Vučković-Sahović et al. 2012, 1–18

¹³ Lansdown and Vaghri 2022, 410-1

¹⁴ Nordquist and Ingvarsson-Sundström 2005, 156

της ξεκινάει από τη στιγμή της σύλληψης ή από τη στιγμή της γέννησης. Το ζήτημα αυτό είναι αρκετά λεπτό κι έτσι ως σήμερα δεν υπάρχει κάποιος κοινός νομικός ορισμός¹⁵.

Όλοι οι παραπάνω ορισμοί όμως, είναι μονάχα ένας σύγχρονος τρόπος να προσδιοριστεί το φάσμα της «παιδικής ηλικίας». Είναι επομένως διαφορετικός ο τρόπος χαρακτηρισμού κάποιου ως «παιδί» σε πολιτισμούς του παρελθόντος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα που κάνει φανερό τον παρόντα προβληματισμό είναι η περίπτωση της ευρωπαϊκής μεσαιωνικής κοινωνίας. Πιο αναλυτικά η μεσαιωνική κοινωνία στην Ευρώπη θεωρούσε ενήλικα κάθε παιδί ηλικίας άνω των 7 ετών, καθώς από αυτή την ηλικία και μετά το παιδί δεν χρειαζόταν συνεχή φροντίδα από κανέναν. Η αυτοσυντήρηση επομένως ήταν το βασικό μεσαιωνικό κριτήριο για να ανήκει κάποιος στον κόσμο των ενηλίκων¹⁶.

Ακόμη οι προσδοκίες για το τι μπορεί να πετύχει ένα παιδί σε κάθε ηλικία ποικίλλουν σε τεράστιο βαθμό μεταξύ των διαφορετικών πολιτισμών. Γεγονός που επηρεάζει πάλι την αντίληψη της εκάστοτε κοινωνίας για το τι ακριβώς περιλαμβάνει ο όρος «παιδί». Αν για παράδειγμα ένα δεκάχρονο παιδί μπορεί να έχει την ιδιότητα του στρατιώτη, εργάτη ή αρχηγού νοικοκυριού ή αντίστοιχα του μαθητή ή του εξαρτώμενου απογόνου, τότε είναι φανερό ότι στην πρώτη περίπτωση δεν αντιμετωπίζεται ως μια εξελισσόμενη μονάδα που δεν έχει ακόμη απόλυτα ενεργή συμμετοχή στην κοινωνία, όπως δηλαδή συμβαίνει στην δεύτερη. Άρα οι απαιτήσεις και οι αντιλήψεις για τον ορισμό ενός τέτοιου νεαρού ατόμου είναι διαφορετικές¹⁷.

Ωστόσο βάσει των περισσότερων ψυχολογικών και ανθρωπολογικών ερευνών θεωρείται ότι τα διαφορετικά φυσιολογικά στάδια της παιδικής ηλικίας, αναγνωρίζονται από κάθε πολιτισμό. Δηλαδή κάθε πολιτισμός έχει μια εννοιολογική διαίρεση της πορείας της ζωής με βάση κάποια γενικά βιολογικά χαρακτηριστικά, όπως για παράδειγμα το γεγονός ότι ένα βρέφος αδυνατεί να τραφεί μόνο του, να μιλήσει και να περπατήσει¹⁸.

Με βάση τα παραπάνω λοιπόν γίνεται αντιληπτό, πως η «παιδική ηλικία» είναι μια έννοια πολιτισμική και ανάλογα με τη σκοπιά που έχει υιοθετηθεί οριοθετείται διαφορετικά. Μελετητές διαφορετικών επιστημών έχουν υποστηρίξει ότι οι σύγχρονες έννοιες της «παιδικής ηλικίας» είναι κοινωνικές κατασκευές και ότι οι αρχαίες κοινωνίες αντιλαμβάνονταν τα νεαρά άτομα με διαφορετικούς τρόπους, που ενδεχομένως να

¹⁵ Lansdown and Vaghri 2022, 410-1

¹⁶ Lillehammer 1989, 90

¹⁷ Ingvarsson-Sundström 2008, 21

¹⁸ Ingvarsson-Sundström 2008, 21

αντικατοπτρίζονται στην επιλογή διαφορετικής ορολογίας¹⁹. Βασιζόμενοι λοιπόν σε αυτό θα προχωρήσουμε στην έρευνά μας και θα εξετάσουμε το τι θεωρούταν στο πλαίσιο της μυκηναϊκής κοινωνίας «παιδική ηλικία» και τι όχι.

¹⁹ Heywood 2001, 11-12

6. Παιδικές ταφές

6.1 Εισαγωγή

Η αναζήτηση πληροφοριών για την παρουσία των παιδιών στη μυκηναϊκή κοινωνία είναι σκόπιμο να εξεταστεί πολυπλεύρως υπό το πρίσμα διαφόρων αρχαιολογικών ενδείξεων . Πρωτίστως όμως επιβάλλεται να δοθεί έμφαση στη μελέτη των ταφικών δεδομένων. Η σημασία των παραπάνω έγκειται στο γεγονός ότι η ταφική αρχαιολογία συμβάλλει στην άντληση συμπερασμάτων για πολλούς τομείς του παρελθόντος όπως για την κοινωνική, τελετουργική και πολιτική ζωή. Όμως στην προσπάθειά μας να ερμηνεύσουμε μέσω των ταφικών καταλοίπων το εύρος των παραπάνω τομέων, οφείλουμε να είμαστε επιφυλακτικοί, καθώς όποια προσέγγιση και να ακολουθήσουμε στη μελέτη των τάφων και των πρακτικών, κοινωνική ή θρησκευτική, οι πρακτικές θα είναι συμβολικές²⁰ . Τα ταφικά δεδομένα συνεπώς θα ήταν σκόπιμο να μελετώνται υπό τη σκοπιά πέντε αξόνων ταξινόμησης. Οι άξονες αφορούν την τυπολογία των τάφων, τη χρονολόγησή τους, τον χώρο, τα αρχαιολογικά συμφοραζόμενα και τέλος τα δημογραφικά για να καταλάβουμε πως η ηλικία και το φύλο επηρεάζουν τις τελετουργίες²¹ .

Όσον αφορά το κοινωνικό υπόβαθρο που συνεπάγεται τις πρακτικές, οφείλουμε να αναφέρουμε πως ο χαρακτήρας που έδιναν οι άνθρωποι της εποχής στις ταφικές πρακτικές, αποτελεί ένα σημαντικό δείγμα πληροφοριών για την κοινωνική και θρησκευτική υπόσταση της μυκηναϊκής κοινωνίας. Κατά συνέπεια η μελέτη των μυκηναϊκών παιδικών ταφών δύναται να προσφέρει στην έρευνα στοιχεία, όχι μόνο για την κοινωνική βαρύτητα που αποδιδόταν στα παιδιά, αλλά και για το θρησκευτικό υπόβαθρο που τα συνόδευε.

Παρόλα αυτά, η έρευνα δεν έχει επικεντρωθεί αρκετά στις παιδικές ταφές και κατά συνέπεια διαθέτουμε περιορισμένες πληροφορίες σε σχέση με τις ταφές των ενηλίκων. Το ενδιαφέρον για τις μυκηναϊκές παιδικές ταφές ξεκίνησε πρωτίστως με τον Γεώργιο Μυλωνά, ο οποίος πρωτοστάτησε στη μελέτη τους και εν συνεχεία ακολούθησαν μεταξύ άλλων οι Ιακωβίδης, Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Cavanagh, Mee, Lewartowski και Olsen. Σε γενικές γραμμές όμως η έλλειψη ανθρωπολογικών αναλύσεων, η ευαισθησία των παιδικών σκελετών ως προς τη διατήρηση και η συχνή εξ ολοκλήρου αποσύνθεσή τους, έφερε εμπόδια στην έρευνα. Επιπλέον η ύπαρξη υψηλής παιδικής θνησιμότητας, αλλά και η υποεκπροσώπησή τους από τα οργανωμένα μυκηναϊκά νεκροταφεία αποτέλεσε

²⁰ Morris 1997, 1-3

²¹ Morris 1997, 31-8

καθοριστικό παράγοντα για την απομάκρυνση του ενδιαφέροντος γύρω από το παρόν ζήτημα²².

Ωστόσο παρά τους παραπάνω περιορισμούς, οι μελετητές προσπάθησαν να εντάξουν στο ερευνητικό τους πλαίσιο και το ζήτημα των παιδιών στην ταφική αρχαιολογία. Καθώς είναι πλέον πλήρως αποδεκτό, πως οι ταφικές πρακτικές είναι καθοριστικές για την άντληση συμπερασμάτων σχετικά με τον ρόλο των παιδιών στην κοινωνία. Σύμφωνα μάλιστα με τον Pearson η ταφή είναι «βαθιά σημαντική πράξη εμποτισμένη με νόημα»²³. Γεγονός που φαίνεται να ισχύει, καθώς είναι απαραίτητο να υπάρχει κάποιου είδους πολιτισμικής παρέμβασης στις ταφικές τελετουργίες. Η διαχείριση του νεκρού σώματος και συγκεκριμένα ενός παιδικού νεκρού σώματος, αποτελεί εξάλλου ένα προσεγμένο και πολύπλοκο πολιτισμικό γεγονός²⁴. Σε γενικές γραμμές, είναι επομένως εμφανές πως η έρευνα για τα παιδιά και την παιδική ηλικία μέσω των αρχαιολογικών ταφικών τεκμηρίων, δύναται να προσφέρει σημαντικές γνώσεις για την πολύπλευρη κοινωνική εικόνα των παιδιών, αλλά και για τη σχέση που είχαν με τους ενήλικες²⁵.

Πέρα όμως από το κοινωνικό επίπεδο, η μελέτη είναι εξίσου σημαντική και για την κατανόηση της φυσιολογίας των νεαρών ατόμων. Ειδικότερα, με την ανάπτυξη της βιοαρχαιολογίας είναι πλέον ενδιαφέρουσες οι πληροφορίες που αντλούμε για την αξιολόγηση της ηλικίας του θανάτου, την ύπαρξη ή όχι νόσων και τραυμάτων και τη διατροφή. Δυστυχώς, ο αξιόπιστος προσδιορισμός του φύλου των ανηλίκων βάσει οστεολογικών μελετών δεν είναι πάντοτε εφικτός. Σε γενικές γραμμές όμως οι βιοαρχαιολογικές μελέτες συμβάλλουν στην απόκτηση λεπτομερών πληροφοριών σχετικά με τον κόσμο των παιδιών.

Τέλος πριν προχωρήσουμε στην ενδελεχή ανάλυση των ταφικών δεδομένων, αξίζει να σημειωθεί πως τα σώματα των νεκρών παιδιών νοηματοδοτούνται υπό το πρίσμα του κόσμου των ενηλίκων και ως εκ τούτου προσφέρουν πληροφορίες υπό τη σκοπιά του συμβιβασμού των ενηλίκων με τους πρώιμους θανάτους. Παρόλα αυτά δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι παιδικές ταφικές τελετουργίες δεν ήταν απαραίτητο να ήταν αμιγώς διαδικασίες ενηλίκων, καθώς τα ζώντα παιδιά μπορούσαν να έχουν κι αυτά συμμετοχή σε αυτές, είτε λόγω κοινωνικών υποχρεώσεων είτε λόγω συγγενικών δεσμών²⁶.

²² Gallou 2004, 365

²³ Parker Pearson 2003, 5

²⁴ Murphy και Le Roy 2017, 1

²⁵ Lillehammer 1989, 102-3

²⁶ Murphy and Le Roy 2017, 2

Τέλος στην έρευνα θα ορίσουμε ένα συμβατικό όριο για την διευκόλυνση της μελέτης μας σύμφωνα με το οποίο θα καλούμε με τον όρο «βρέφος» το άτομο που είναι μικρότερο των 24 μηνών, με τον όρο «νήπιο» το άτομο που κυμαίνεται μεταξύ 1-3 ετών και με τον όρο «παιδί» το άτομο ηλικίας μεταξύ δύο και δώδεκα ετών²⁷. Στόχος λοιπόν του παρόντος κεφαλαίου είναι η μελέτη των μυκηναϊκών παιδικών ταφικών δεδομένων υπό τη σκοπιά της ταφικής αρχιτεκτονικής, των κτερισμάτων, των πιθανών ενδείξεων ταφικών τελετουργιών και τέλος των οστεοαρχαιολογικών δεδομένων. Η έρευνα θα βασιστεί σε ταφικά δεδομένα από την μυκηναϊκή ηπειρωτική Ελλάδα.

6.2 Περιγραφή τάφων και ταφικών δεδομένων

Οι τάφοι και τα ταφικά σύνολα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην ηπειρωτική Ελλάδα δεν έχουν προσφέρει πράγματι ικανοποιητικά δείγματα παιδικής παρουσίας. Τα παιδιά κατά κύριο λόγο υπό-εκπροσωπούνται σε όλο το ΥΕ ταφικό τοπίο και ιδιαίτερα στην Πρωτομυκηναϊκή και στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο και συχνά φαίνεται πως δεν επιλέγεται να θαφτούν με τον ίδιο τρόπο που θάβονται οι ενήλικες²⁸. Αυτή η εμφανής ηλικιακή διαφοροποίηση τείνει να είναι απόρροια ηλικιακών προκαταλήψεων που σχετίζονται με τη διαφορετική μεταχείριση των νεκρών ανηλίκων στο ταφικό τοπίο²⁹.

Βασιζόμενοι στον Πίνακα 1 που περιγράφει αναλυτικά τις περιοχές εύρεσης των τάφων, τον αρχιτεκτονικό τους τύπο, το ηλικιακό όριο των αποθανόντων παιδιών, αλλά και το αν οι ταφές ήταν *extra* ή *intra muros*, σε όσες περιπτώσεις αυτό είναι γνωστό, θα προβούμε σε μία προσπάθεια απόδοσης ορισμένων ερμηνειών. Γενικότερα όπως παρατηρούμε από τα δεδομένα της ηπειρωτικής Ελλάδας και ιδίως της Αργολίδας, στη ΜΕΧ οι παιδικές ταφές είναι κατά βάση *intra muros*. Τα παιδιά συνηθίζεται να θάβονται σε αγγεία και σε απλούς λάκκους που βρίσκονται κυρίως εντός οικισμών, ενώ συχνό ήταν το φαινόμενο τα παιδιά να θάβονται στο δάπεδο των οικιών. Μάλιστα ήταν προτιμητέο τα βρέφη και τα παιδιά να θάβονται πλησίον των τοίχων των οικιών. Ενδιαφέρον μάλιστα προκαλεί πως σε περιπτώσεις που οι ταφές είναι *extra muros*, βρίσκονται πολύ κοντά σε περιοχές με *intra muros* ταφές³⁰.

Ωστόσο από τα τέλη της ΜΕΧ και μετά παρατηρείται μία φθίνουσα συχνότητα στη δημιουργία τάφων εντός των οικισμών. Ενδεικτικά στον οικισμό του λόφου Ασπίδα στο Άργος η πρακτική είχε σταματήσει εντελώς ήδη από την εκεί οριζόμενη ΜΕ ΙΙΑ φάση,

²⁷ Konstanti 2017, 108

²⁸ Gallou 2004, 366-7

²⁹ Konstanti 2017, 107

³⁰ Nordquist and Ingvarsson-Sundström 2005, 157, 162-3

ενώ στην Κάτω Πόλη της Ασίνης και της Λέρνας εντοπίζονται μόνο λίγοι *intra muros* τάφοι που περιείχαν τόσο παιδιά, όσο και ενήλικες, χρονολογούμενοι στην ΜΕ ΙΙΙ περίοδο³¹ (εικ.2). Ειδικότερα μάλιστα στην Κάτω Πόλη της Ασίνης οι παιδικές *intra muros* ταφές ανήκουν σε βρέφη μεταξύ 5-8 μηνών χωρίς να φέρουν κτερίσματα. Ενδιαφέρον μάλιστα παρουσιάζει και το γεγονός ότι σε κάποιες περιπτώσεις, υπάρχουν πολλαπλές ταφές βρεφών σε ίδιο τάφο, όπως στις περιπτώσεις των τάφων ΜΗ68-ΜΗ69³².

Ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στη ΜΕ Αχαΐα μιας και εκεί παρατηρούμε πως η πλειοψηφία των βρεφών και των μικρών παιδιών θάβονται εντός οικισμών, σε τάφους απομονωμένους και σε αυτή την περίπτωση από τα νεκροταφεία των ενηλίκων. Οι παραπάνω παιδικοί αχαϊκοί τάφοι που βρίσκονται στις περιοχές Καταρράκτη, Πυργάκι και Δρακότρυπα, ανήκουν κυρίως στον τύπο του απλού λάκκου ή του κιβωτιόσχημου³³ (εικ.3) (εικ.4).

Αντίθετα από την ΥΕ Ι περίοδο και μετά ο αριθμός των εντός οικισμών ταφών μειώθηκε και περιορίστηκε σε βρέφη και παιδιά, αν και παρέμειναν σπάνιες. Από το Άργος για παράδειγμα έχουμε δύο βρεφικές ταφές (ΥΕ Ι και ΥΕ ΙΙ), ενώ από την Κάτω Πόλη της Ασίνης εννέα, εκ των οποίων οι οκτώ ακτέριστες. Μονάχα ο τάφος LH 11 από την Ασίνη, είχε παιδική ταφή με κτερίσματα³⁴. Στην Λέρνα της Αργολίδας, δύο πιθανές, αν και όχι πειστικά, *intra muros* ταφές ΥΕ ΙΙ ήταν αυτές ενός βρέφους κάτω του ενός έτους και ενός παιδιού απροσδιόριστου φύλου³⁵. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και εκτός Αργολίδας, όπου σε Κόρινθο, Κοράκου, Τσουνγκιζα και στον οχυρωμένο οικισμό της Μάλθης στη Μεσσηνία, έχουμε μόνο βρεφικές και παιδικές *intra muros* ταφές³⁶ (εικ.5).

Αντίθετα οι *extra muros* ταφές αρχίζουν μετά την ΥΕ Ι/ΙΙ να αυξάνονται. Ιδιαίτερη όμως αναφορά θα γίνει στο λεγόμενο «Προϊστορικό Νεκροταφείο» των Μυκηνών διότι η περίοδος χρήσης του ξεκινάει στη ΜΕ περίοδο και συνεχίζεται μέχρι την ΥΕ ΙΙΒ. Πρόκειται για ένα ταφικό σύνολο εκτός των τειχών της πόλης το οποίο βρισκόταν σε άμεση γειτνίαση με τον οικισμό, ήταν γύρω από το δυτικό και βόρειο τμήμα της ακρόπολης και βρισκόταν τόσο εντός, όσο και εκτός του μεταγενέστερου τείχους της. Οι

³¹ Lebegyev 2009, 19-21

³² Nordquist and Ingvarsson-Sundström 2005, 157

³³ Jones 2019, 30-1

³⁴ Lebegyev 2009, 19-20

³⁵ Konstanti 2017, 112

³⁶ Lebegyev 2009, 20-1

τάφοι που διέθετε ήταν απλοί λάκκοι και κυρίως χωρίς κτερίσματα. Ωστόσο έχουν εντοπιστεί παιδικές ταφές στο δάπεδο αλλά και σε αγγεία. Η σημασία αυτού του ταφικού συνόλου έγκειται στο ότι η πλειονότητα των τάφων ανήκε σε παιδιά και η συντριπτική πλειοψηφία σε ταφές νεογνών, βρεφών και μικρών παιδιών ηλικίας κάτω των πέντε ετών³⁷.

Τα παιδιά υποεκπροσωπούνται και στους Ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών (εικ.6). Όπως παρατηρούμε στον Ταφικό Κύκλο Β, μεταξύ των περιόδων ΜΕ ΙΙΙ –ΥΕ Ι, από τις τριάντα πέντε ταφές, μόνο οι έξι ανήκαν σε παιδιά (17,14 %). Από τις τρεις μη διαταραγμένες βλέπουμε, πως σε λακκοειδείς τάφους ενταφιάστηκαν ένα πεντάχρονο παιδί μαζί με έναν ενήλικα άνδρα (Λ2), και ένα ακόμη κορίτσι πέντε ετών (Ξ). Αντίθετα σε απλό λάκκο θάφτηκε ένα δίχρονο παιδί (Ξ1) κάτι που ίσως δείχνει όπως θα δούμε και παρακάτω μία ηλικιακή διαφοροποίηση στο ταφικό κομμάτι³⁸.

Αντίθετα αξιοσημείωτο είναι ότι στον Ταφικό Κύκλο Α δεν βρέθηκε καμία επιβεβαιωμένη ταφή παιδιού. Ωστόσο διαθέτουμε έμμεσα αρχαιολογικά τεκμήρια πως πιθανόν στον λακκοειδή Τάφο ΙΙΙ θάφτηκε ένα βρέφος, αναλογιζόμενοι μόνο τα ευρεθέντα κομμάτια λεπτών φύλλων χρυσού που χρησιμοποιούνταν για να καλύψουν ένα βρεφικό σώμα (εικ.7). Αν ισχύει η παραπάνω υπόθεση τότε το βρέφος είχε ταφεί μαζί με τρεις ενήλικες, μία γυναίκα (ταφή Μ) και δύο άντρες (ταφές Ν και Λ)³⁹.

Όσον αφορά τις παιδικές ταφές που ανήκαν σε θαλαμωτούς τάφους, στις Μυκήνες έχουμε την πρώτη άθικτη *extra muros* παιδική ταφή σε θαλαμωτό που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΒ στο νεκροταφείο των θαλαμωτών της Αλεπότρυπας. Η ταφή ανήκει σε παιδί ηλικίας 6-7 ετών και τοποθετήθηκε σε εμφανή απόσταση από τις άλλες ταφές⁴⁰.

Μελετώντας τον Πίνακα εντοπίζουμε ότι και τα εκτός Μυκηνών αρχαιολογικά στοιχεία έχουν μια αντίστοιχη περιορισμένη εκπροσώπηση των παιδιών. Στην Πύλο μάλιστα συνολικά από τον επονομαζόμενο «Ταφικό Κύκλο» αλλά και από τον Τάφο ΙV, που χρονολογούνται περίπου στην περίοδο των Ταφικών Κύκλων των Μυκηνών, από τους 44 αποθανόντες, μονάχα μία ταφή ταυτοποιήθηκε ως παιδική⁴¹. Παρατηρούμε επίσης ότι στο νεκροταφείο της οδού Ηρακλέους στο Άργος που διαθέτει ταφές ενηλίκων και παιδιών, τα παιδιά είναι αποκλειστικά άνω των έξι ετών, ένα χρόνο δηλαδή μεγαλύτερα

³⁷ Lebegyev 2009, 20-1

³⁸ Μυλωνάς 1973, 145-85

³⁹ Papazoglou-Manioudaki, 2010, 161,171-9 · Karo 1930-33, 43-56

⁴⁰ Lebegyev 2009, 22-4

⁴¹ Cavanagh και Mee 1998, 51, 129

από τα δύο παιδιά που θάφτηκαν στους λακκοειδείς του Ταφικού Κύκλου Β (εικ.8α) (εικ.8β). Οι τάφοι του νεκροταφείου ανήκαν στον τύπο του απλού λάκκου, στον τύπο του κιβωτιόσχημου και στον τύπο του κτιστού κιβωτιόσχημου. Η τοποθέτηση των παιδιών έγινε και στους τρεις παραπάνω τύπους, όπως ακριβώς και των ενηλίκων, επομένως δεν παρατηρούμε κάποια διαφοροποίηση από άποψη ηλικίας. Η μόνη διαφοροποίηση που συναντάται είναι, ότι οι κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι παιδιών ήταν πλουσιότεροι από τους άλλους, άρα ίσως θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για «ταξική» διαφοροποίηση που εκφράζεται μέσω της ταφικής αρχιτεκτονικής. Συνεπώς βλέπουμε κατά κάποιο τρόπο κοινές πρακτικές ταφής σε παιδιά άνω των 6 ετών και σε ενήλικες.

Ιδιαίτερη είναι επίσης η περίπτωση της Κίρρας Φωκίδας. Εκεί συναντάμε δύο κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους παιδιών 2-3 ετών, οι οποίοι είναι απομονωμένοι από τις ταφές ενηλίκων, αλλά και κυρίως απλούς λάκκους για τις ταφές παιδιών⁴² (εικ.9), αλλά και έναν κιβωτιόσχημο που περιέχει πρωτογενή και δευτερογενή ταφή δύο βρεφών αντίστοιχα⁴³ (εικ.10). Αξιοσημείωτο είναι μάλιστα ότι προτιμάται να θάβονται τα παιδιά σε απλούς λάκκους έξω ακριβώς από τους κιβωτιόσχημους των ενηλίκων, κάτι που δείχνει μια ηθελημένη διαφοροποίηση. Διαφοροποίηση δείχνει ακόμη και η γεωγραφική θέση των τάφων, αφού στην Κίρρα τα παιδιά βρίσκονται θαμμένα στον Ανατολικό Τομέα του νεκροταφείου, ενώ οι ενήλικες στον Δυτικό⁴⁴, χωρική διάκριση γνωστή και από το επονομαζόμενο «Ανατολικό Νεκροταφείο» της Θήβας, που βρίσκεται στην περιοχή της Καδμείας. Εκεί, όπως αναφέρουν οι Αραβαντινός και Ψαράκη σημειώθηκε «μια ευδιάκριτη συγκέντρωση μεμονωμένων ταφών νηπίων/παιδιών στον δυτικό τομέα του νεκροταφείου στην οδό Πελοπίδου, υποδηλώνοντας ότι ο χώρος προοριζόταν γι' αυτόν τον σκοπό»⁴⁵. Με το πέρας της περιόδου των λακκοειδών τάφων στην Κίρρα, οι ταφές νηπίων και μικρών παιδιών εμφανίζονται συνεχώς στον οικιστικό χώρο από την Πρώιμη μυκηναϊκή εποχή και μετά. Οι τάφοι ενηλίκων, αντίθετα, φαίνεται να εισέρχονται στην περιοχή κατοίκησης μετά την εγκατάλειψη του οικισμού και τη μετατροπή του σε νεκροταφείο⁴⁶.

Σε γενικές γραμμές παρατηρείται ότι από το τέλος της ΜΕ ΙΙΙ περιόδου οι ταφές εντός οικισμών περιορίστηκαν σταδιακά σε εκείνες των παιδιών και από την Πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο και μετά πιθανώς μόνο σε βρέφη και σε παιδιά ηλικίας κάτω των δύο ετών. Αυτή η διαφοροποίηση επιβεβαιώνεται και με τον αποκλεισμό βρεφών ηλικίας

⁴² Lagia, Moutafi et al. 2016, 198

⁴³ Lagia, Moutafi et al. 2016, 194

⁴⁴ Lagia, Moutafi et al. 2016, 198

⁴⁵ Aravantinos and Psaraki 2010, 381

⁴⁶ Lagia, Moutafi et al. 2016, 198

κάτω του ενός έτους από επίσημα εξωκοινοτικά νεκροταφεία, όπου η ταφή περιοριζόταν γενικά σε ενήλικες και παιδιά άνω των δύο ετών, αλλά συχνότερα ηλικίας άνω των 5-6 ετών. Τα τελευταία μάλιστα μπορούσαν να θαφτούν και με ενήλικες. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι μέχρι την Πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο τα μικρότερα παιδιά κέρδιζαν σημαντικό ποσοστό σε εξωκοινοτικά νεκροταφεία, αλλά μόνο όσα είχαν συμπληρώσει την ηλικία του ενός έτους.

Όσον αφορά την τυπολογία αλλά και την τοποθεσία των τάφων, μεταξύ ΜΕ ΙΙΙ- ΥΕ ΙΙ, παρατηρείται συνήθως μια ιδιαίτερη διαφοροποίηση. Παρατηρούμε ότι στο «Προϊστορικό Νεκροταφείο», το οποίο είχε στην πλειονότητά του τάφους κάτω των 5 ετών (συνολικά από τις 65 ταφές, οι 43 ανήκαν σε παιδιά κάτω των 5 ετών (66,2%), οι 13 σε παιδιά ηλικίας 5-14 ετών (20%) και οι υπόλοιπες 9 σε ενήλικες (13,8%)) αποτελούταν κυρίως από απλούς λάκκους που χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για τις ταφές των κάτω των 5 ετών παιδιών⁴⁷. Σε απλό λάκκο μάλιστα (Ξ1) ενταφιάστηκε και το περίπου τριών ετών παιδί από τον Ταφικό Κύκλο Β, τη στιγμή που τα περίπου πέντε ετών παιδιά θάφτηκαν σε λακκοειδείς⁴⁸. Αυτή την ηλικιακή διαφοροποίηση θα την συναντήσουμε και στην Ανακτορική Περίοδο στην Αθηναϊκή Αγορά⁴⁹.

Μυκηναϊκές ταφές συναντάμε αυτή την περίοδο και σε μη ταφικά σύνολα, όπως είναι τα ιερά αλλά και οι οικίες. Όσον αφορά τα ιερά, έχουμε την περίπτωση του ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΙΙΙΒ μυκηναϊκού ιερού στον Άγιο Κωνσταντίνο Μεθάνων. Το ιερό ήταν αφιερωμένο σε μια θεότητα που έχει συνδεθεί με το υδάτινο στοιχείο, τη γονιμότητα και τον κάτω κόσμο. Η ανασκαφή του δωματίου C αποκάλυψε μεγάλο κιβωτιόσχημο, που περιείχε δύο ταφές βρεφών ηλικίας 3-6 μηνών και 6-12 μηνών αντίστοιχα και ενός εμβρύου 8-8,5 μηνών κύησης (εικ.11)⁵⁰. Συνεπώς παρατηρείται πως κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ-Β υπάρχει τουλάχιστον μεμονωμένα μία εμφανής ταφική φροντίδα νεογνών, βρεφών και εμβρύων στον Άγιο Στέφανο και στον Άγιο Κωνσταντίνο.

Επιπλέον παιδικές ταφές εντοπίζονται και σε δάπεδα οικιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ΥΕ ΙΙΙΒ παιδική ταφή στο δάπεδο της Οικίας Ι-2 στις Μυκήνες, αλλά και η πλούσια κτερισμένη ταφή παιδιού από το Δωμάτιο Τ της οικίας Πέτσα⁵¹. Εντύπωση μάλιστα προκαλεί και μία όμοια περίπτωση από την ΥΜ ΙΙΙΒ2 Κρήτη. Συγκεκριμένα στο Καστέλλι Χανίων, στο Δωμάτιο Ε του ΥΜ ΙΙΙΒ2 οικισμού εντοπίζεται ταφή εμβρύου 5-7

⁴⁷ Lebegyev 2009, 21-2

⁴⁸ Μυλωνάς 1973, 145-6, 177, 185

⁴⁹ Lebegyev 2009, 21-2, 24

⁵⁰ Konstanti 2017, 110-5 · Konsolaki-Yannopoulou 2003a, 270-1

⁵¹ Mc George 2011, 4

μηνών κύησης⁵² (εικ.12). Παρόλο βέβαια που δε σώζεται μεγάλος αριθμός των οστών του εμβρύου, σώζεται τμήμα από το κροταφικό οστό (επιστ. ον. *Pars petrosa Osisi temporalis*) από το οποίο υπολογίστηκε και η ηλικία του. Σημαντικό μάλιστα είναι πως το έμβρυο βρέθηκε θαμμένο στο πάτωμα του δωματίου, μία συνήθεια που όπως προαναφέρθηκε τελούταν κατά την ΜΕΧ⁵³.

Άξια αναφοράς είναι και η περίπτωση του μυκηναϊκού νεκροταφείου των θαλαμοειδών της Αρχαίας Αθηναϊκής Αγοράς, καθώς αναγνωρίζεται μία συνέχεια στο ηλικιακό ζήτημα που τέθηκε παραπάνω. Οι τάφοι είναι κατά βάση θαλαμοειδείς αλλά και κιβωτιόσχημοι. Ωστόσο ανάμεσα τους υπάρχουν αρκετοί απλοί λάκκοι οι οποίοι φιλοξενούν τόσο παιδιά όσο και ενήλικες. Συγκεκριμένα οι τάφοι VI, XI, XVI, XXXVI, και XXXIX ανήκουν στον τύπο του απλού λάκκου και έχουν αποκλειστικά παιδιά ηλικίας άνω των 18 μηνών και κάτω των 5 ετών (εικ.13). Επομένως μοιάζει να υπάρχει μια ηθελημένη τυπολογική προτίμηση στον απλό λάκκο για παιδιά κάτω των 5-6 ετών από τη ΜΕ III έως και την ΥΕ III, γεγονός που θα εξετάσουμε περαιτέρω και παρακάτω⁵⁴.

Η περίοδος που διαδέχεται την ΥΕ II φάση, για άλλη μια φορά προσφέρει περιορισμένα δείγματα παιδικών ταφών σε σχέση με τις ταφές των ενηλίκων. Εξαίρεση αποτελεί ο Άγιος Στέφανος Λακωνίας όπου το ποσοστό των ταφών νεογνών και βρεφών αυξάνεται κατά τη διάρκεια της ΥΕ IIIA1 φάσης (εικ.14).

Στο σημείο αυτό βέβαια, αξίζει να μελετήσουμε και τη χρήση λαρνάκων ως ταφικών αρχιτεκτονικών τύπων που χρησιμοποιήθηκαν για ταφές παιδιών. Παραμένοντας στην Στερεά Ελλάδα, θα εξετάσουμε εκτενώς την περίπτωση της Τανάγρας, καθώς κατά την περίοδο ΥΕ IIIA2 μέχρι περίπου την ΥΕ IIIΓ, παρατηρείται στα νεκροταφεία της αυξημένη χρήση λαρνάκων⁵⁵ (εικ.15). Οι λάρνακες μάλιστα της Τανάγρας βρέθηκαν σε λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους⁵⁶. Ως εκ τούτου μόνο και μόνο η ιδιαιτερότητα αυτή, να τοποθετηθεί δηλαδή ο νεκρός όχι απλά στον θαλαμωτό τάφο, αλλά σε μία ειδική κατασκευή, δηλώνει μια συνειδητή επιλογή που μπορεί να έχει κάποιο κοινωνικό ή τελετουργικό υπόβαθρο.

Εκτός όμως από την Τανάγρα, οι λάρνακες φαίνεται γενικά να αυξάνονται κατά την ΥΕ III περίοδο. Στοιχεία μάλιστα που θα μπορούσαν να συσχετίσουν τις λάρνακες με παιδικές ταφές είναι ότι συναντώνται συνήθως σε οικιστικά πλαίσια και όχι σε ταφικά,

⁵² Hallager και Hallager 2003, 286-7

⁵³ Person and Person 2003, 276

⁵⁴ Immerwahr 1971, 181-241

⁵⁵ Kramer-Hajos 2015, 628

⁵⁶ Dakouri-Hild 2021, 353

αλλά και ότι έχουν σχετικά μικρό μέγεθος, ιδανικό για να χωρέσει ένα παιδικό σώμα⁵⁷. Περίπτωση μάλιστα που επιβεβαιώνει τον παραπάνω ισχυρισμό είναι και η εύρεση κιβωτιόσχημης λάρνακας στην περιοχή Βρασέρκα κοντά στο Άργος στην οποία εντοπίστηκε παιδική ταφή, αλλά και η εύρεση παιδικών ταφών σε ακόσμητες λάρνακες στην Κολώνα της Αίγινας. Κρίνοντας βέβαια και το γεγονός, ότι ήταν σύνηθες βρέφη και μικρά παιδιά να θάβονται σε οικίες, θα πρέπει να σκεφτούμε και το ενδεχόμενο γενικότερα οι λάρνακες να χρησιμοποιήθηκαν ως παιδικοί και βρεφικοί τάφοι⁵⁸.

Από την Τανάγρα γνωρίζουμε επιβεβαιωμένα ότι τρεις λάρνακες (6,8,53) με μέσο όρο διαστάσεων 0.60 X 0.30 X 0.40 χρησιμοποιήθηκαν για παιδικές ταφές, ενώ είναι σχεδόν σίγουρο πως μάλλον παιδικές και βρεφικές ταφές διέθεταν και έξι ακόμα λάρνακες που είχαν μικρότερο μέγεθος από τις παραπάνω⁵⁹ (εικ.16). Ωστόσο παραμένει άγνωστο το φύλο των παιδιών, ενώ ενδέχεται να φύλασσαν και πολλαπλές ταφές καθώς λειτουργούσαν συχνά και ως οστεοφυλάκια, γεγονός που κάνει την έρευνα και τη μελέτη του παιδικού σκελετικού υλικού δυσκολότερη⁶⁰. Επίσης ενδέχεται πέντε μόνο από τις λάρνακες της Τανάγρας να χρησιμοποιήθηκαν για ενήλικες, καθώς στο σύνολό τους, οι περισσότερες μάλλον προορίζονταν για βρέφη, παιδιά και εφήβους⁶¹.

Ωστόσο για να αποκτήσουμε μία πιο ολοκληρωμένη αντίληψη σχετικά με τη χρήση λαρνακών αξίζει να εξετάσουμε την εικονογραφία της λάρνακας 36 που εμπεριέχει επιβεβαιωμένη ταφής νεαρού, μάλλον ηλικίας 14-15 ετών. Σε αυτή έχει υποστηριχθεί πως στη μία πλευρά απεικονίζεται μάλλον ο νεαρός να συμμετέχει σε «διαβατήριες τελετές», ενώ στις άλλες τρεις ο νεαρός εικονίζεται ως παιδί ή μωρό μαζί με γυναίκες που θρηνούν για τον πρόωρο χαμό του. Επομένως αν η απεικονιζόμενη μορφή και στις τέσσερις πλευρές, είναι πράγματι ο νεκρός, τότε είναι φανερό πως παρά την ηλικία του, διατηρείται στην προκειμένη περίπτωση κοινωνικά, η αντίληψη ενός προώρου θανάτου και η αντιμετώπιση του νεαρού ως «παιδί». Για τους παραπάνω λόγους λοιπόν ίσως να επιλέγεται και η λάρνακα ως τρόπος ταφής, έτσι ώστε να δηλωθεί η «παιδικότητα» του νεκρού⁶².

Εκτός όμως από τις λάρνακες θα πρέπει να αναφερθούμε και σε μία ακόμη κατηγορία τάφων, τους τάφους στις κόγχες και στους δρόμους των θαλαμοειδών. Πρόκειται για τάφους που, όπως θα δούμε, χρησιμοποιούνταν κυρίως για τις ταφές παιδιών, ήταν σε

⁵⁷ Kramer-Hajos 2015, 628

⁵⁸ Kramer-Hajos 2015, 629

⁵⁹ Kramer-Hajos 2015, 630-34

⁶⁰ Dakouri-Hild 2021, 353

⁶¹ Kramer-Hajos 2015, 630-34

⁶² Kramer-Hajos 2015, 654

αραιή χρήση από την YE I μέχρι την YE II και κορυφώθηκαν από την YE IIIA-B μέχρι την YE IIIΓ περίοδο. Συγκεκριμένα παρατηρούμε πως έχουν εντοπιστεί τάφοι σε κόγχες και σε δρόμους 134 θαλαμοειδών τάφων στην ηπειρωτική Ελλάδα, ωστόσο από αυτούς μόνο στους 81 αναφέρονται διατηρημένα οστά. Τα οστά αυτά ανήκουν σε 86 ταφές εκ των οποίων μόνο οι 69 έχουν ταυτιστεί. Παρατηρούμε έτσι πως από αυτές οι 30 ανήκουν σε παιδιά, ενώ οι 7 σε βρέφη. Λόγω βέβαια της μη καλής διατήρησης των παιδικών οστών υποθέτουμε πως ο αριθμός των παιδικών ταφών στις κόγχες των θαλαμοειδών ήταν μεγαλύτερος. Θα μπορούσαμε βέβαια να υποθέσουμε πως αρχιτεκτονικά οι κόγχες ήταν μια μικρογραφία των θαλαμοειδών και ως εκ τούτου προτιμήθηκαν για τα άτομα μικρότερης ηλικίας. Βέβαια δεν αποκλείονται γενικά τα παιδιά και από τους θαλαμοειδείς. Το σίγουρο είναι πάντως ότι οι παιδικές ταφές στις κόγχες των θαλαμοειδών δεν περνούσαν αμελητέες καθώς έφεραν πλούσια κτερίσματα, όπως θα εξετάσουμε και στην αντίστοιχη υποενότητα⁶³.

Περνώντας νοτιότερα, θα αναφερθούμε σε ένα ακόμη νεκροταφείο στο οποίο συναντάμε παιδικές ταφές, αυτό της Βούντενης στη μυκηναϊκή Αχαΐα (εικ.17). Η Βούντενη βρίσκεται στη ΒΔ Αχαΐα και περιλαμβάνει τόσο νεκροταφείο, όσο και οικισμό. Χρονολογικά οι ταφές του εκτείνονται από το τέλος της YE IIIB έως και το τέλος της YE IIIΓ (εικ.18). Αρχιτεκτονικά οι τάφοι που χρησιμοποιούνται στην περιοχή ανήκουν στον τύπο του θαλαμοειδή με κυκλική ή τετράγωνη κάτοψη και στον τύπο του θολωτού⁶⁴. Οι περισσότεροι τάφοι χρησιμοποιήθηκαν για πολλαπλές ταφές και γι' αυτό θεωρήθηκαν και οικογενειακοί⁶⁵. Όμως παρόλο που και εδώ συναντάμε παιδικές ταφές, για άλλη μια φορά τα παιδιά υποεκπροσωπούνται. Συγκεκριμένα από 55 θαλαμοειδείς μελετήθηκαν 383 άτομα, από τα οποία μόνο τα 33 (8,61%) ήταν παιδιά και έφηβοι⁶⁶ (εικ.19).

Παρατηρείται τέλος ότι από την YE IIIB έως την YE IIIΓ περίοδο τα νεογνά και τα μικρά παιδιά ηλικίας κάτω των 7 ετών στην Βούντενη υποεκπροσωπούνται, κάτι που γίνεται πιο εμφανές στην YE IIIΓ περίοδο. Συνεπώς θεωρείται πως έχουν χρησιμοποιηθεί εναλλακτικές τοποθεσίες ταφής για τα παιδιά ηλικίας κάτω των 7 ετών στην περιοχή⁶⁷. Μία εναλλακτική πρακτική βέβαια για τις ταφές νεογνών θα μπορούσε να είναι η απόθεσή τους σε δάπεδα οικιών. Είναι επομένως πιθανό τα βρέφη και τα μικρότερα των 7 ετών παιδιά να θάβονταν στα δάπεδα οικιών και γι' αυτό να μη συναντώνται σε

⁶³ Lewartowski 1996, 753-5

⁶⁴ Moutafi 2021, 10

⁶⁵ Κολώνας 2008, 13

⁶⁶ Στραβοπόδη κ.α. 2009, 2

⁶⁷ Moutafi 2021, 276-7

οργανωμένα νεκροταφεία. Η πρακτική αυτή εξάλλου είναι γνωστή, όπως αναφέραμε ήδη από την ΜΕΧ, αλλά και από περιπτώσεις της ΥΕ ΙΙΑ-ΥΕΙΙΒ ενώ δεν απουσιάζει και από την ΥΜ ΙΙΓ περίοδο στην Κρήτη. Στην τελευταία μάλιστα συναντάμε λείψανα βρέφους θαμμένα σε δάπεδο οικίας στις ανασκαφές επέκτασης του Στρωματογραφικού Μουσείου της Κνωσού, καλυμμένα με αγγείο, αλλά και από τη Φαιστό στην οποία εντοπίστηκε ταφή παιδιού, κάτω από το δάπεδο του *Casa ad Ovest del Piazzale*⁶⁸ (εικ.20).

Παραμένοντας στον χώρο της Πελοποννήσου, ιδιαίτερη είναι και η περίπτωση της Πύλου όπου καθ' όλη τη διάρκεια της ΥΕΧ απουσιάζουν εξ ολοκλήρου οι ταφές παιδιών κάτω των 4 ετών, ενώ σπάνια τα μεγαλύτερα παιδιά θάβονταν με τους ενήλικες⁶⁹. Τέλος άξιο αναφοράς είναι και το ΥΕ ΙΙΑ2 νεκροταφείο του Δειραδά στο Άργος, όπου στο κέντρο του τάφου ΧΧΙ βρέθηκε κτερισμένη παιδική ταφή (εικ. 21). Η ταφή ήταν τοποθετημένη σε ένα λεπτό στρώμα λευκού πηλού, που ωστόσο έφερε εκατέρωθεν ελαφρύ χείλος. Ο πηλός μάλιστα διέθετε αποτύπωμα υφάσματος). Θεωρήθηκε έτσι πως η παραπάνω κατασκευή ήταν ένα είδος παιδικής πήλινης νεκρικής κλίνης, της οποίας οι πλευρές υψώνονταν ελαφρώς εκατέρωθεν της παιδικής ταφής⁷⁰.

Με βάση όλα τα παραπάνω με τα ως τώρα δεδομένα μπορούμε εύλογα να μιλάμε για μία αρκετά περιορισμένη ταφική παρουσία παιδιών. Παρατηρούνται ωστόσο κάποιες αρκετά ενδιαφέρουσες και στοχευόμενες ενέργειες ως προς την ταφή. Κατά τη ΜΕ ΙΙΙ έως περίπου την ΥΕ Ι οι ταφές είναι εκτός των οικισμών. Κάτι που αλλάζει από την ΥΕ Ι και μετά. Ωστόσο χρησιμοποιούνται ακόμη τάφοι για βρέφη και νήπια εντός των οικισμών κάτω των 24 μηνών. Στα οργανωμένα όμως υστεροελλαδικά νεκροταφεία τα παιδιά έως δύο ετών απουσιάζουν. Αυτή η διαφοροποίηση μεταξύ ενηλίκων και ανηλίκων στην τοποθεσία ταφής έχει ερμηνευτεί πολυπλεύρως. Είναι πιθανόν να υπάρχει μία ανάγκη για διαχωρισμό των μη ενηλίκων ατόμων από τους υπόλοιπους νεκρούς, καθώς οι πρώτοι δεν πληρούν τις προϋποθέσεις ως ενεργά και ισότιμα μέλη της κοινωνίας. Το βρέφος/παιδί μέχρι τα 2 έτη εξάλλου δεν είναι ικανό να περπατά μόνο του και να μιλά ορθά σχηματίζοντας απλές προτάσεις⁷¹. Κατά την ΜΕ ΙΙΙ έως και την ΥΕ ΙΙ τα παιδιά θάβονταν κατά κύριο λόγο σε απλούς λάκκους περίπου ως την ηλικία των 5-6 ετών. Συνηθιζόταν επίσης να θάβονται μόνα τους και σπάνια έφεραν κτερίσματα, όπως θα δούμε και στην αντίστοιχη υποενοότητα. Εξάιρεση φυσικά στην παραπάνω διαπίστωση,

⁶⁸ Perna 2011, 143

⁶⁹ Konstanti 2017, 115

⁷⁰ Deshayes 1966, 58, 243

⁷¹ Konstanti 2017, 115

είναι η ταφή βρέφους στον λακκοειδή Τάφο III του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών, το σώμα του οποίου φαίνεται να είχε καλυφθεί εξ ολοκλήρου με χρυσά φύλλα. Από την ΥΕ IIIA όμως έως και το τέλος της ΥΕΧ τα παιδιά θάβονται και σε άλλους ταφικούς τύπους μαζί με ενηλίκους. Συγκεκριμένα σε θαλαμοειδείς, κιβωτιόσχημους και θολωτούς τάφους.

Επομένως φαίνεται ότι από την ΥΕ IIIA και μετά, οι κοινωνίες του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου, αντιλαμβάνονταν διαφορετικά και ίσως πιο «οικεία» την παιδική απώλεια σε σχέση με τα πρώιμα μυκηναϊκά χρόνια. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στη διαφοροποίηση του τύπου ταφής των παιδιών, που πραγματοποιείται πλέον σε κοινό χώρο ταφής με ενήλικες, καθώς και στην ποικιλία που παρατηρείται πλέον στους αρχιτεκτονικούς τύπους ταφής και στην κτέριση⁷². Σύμφωνα με τη Βουτσάκη η χρήση των νέων ταφικών αρχιτεκτονικών τύπων και κυρίως του θαλαμοειδούς ήταν αποτέλεσμα αλλαγών της Πρώιμης Μυκηναϊκής οργάνωσης, αρχή της οποίας ήταν ο διαχωρισμός των ηλικιακών ομάδων⁷³.

Τέλος βασιζόμενοι σε στοιχεία από την Εγγύς Ανατολή (βλ. Παράρτημα 1) παρατηρούμε πως τα παιδιά θηλάζονταν μέχρι την ηλικία των 3 ετών, γεγονός που δηλώνει και τον βαθμό εξάρτησης των παιδιών από τους ενήλικες τουλάχιστον ως τα 3 έτη. Δεδομένου επίσης ότι στην αιγυπτιακή κοινωνία από τα 5 έτη το παιδί εκπαιδευόταν στη μίμηση των μεγαλύτερων, θα μπορούμε να υποθέσουμε πως και στη μυκηναϊκή κοινωνία ακολουθούσαν κάποιου είδους κοινωνικές αλλαγές που βασίζονταν σε αυτό το ηλικιακό όριο, αλλαγές που οδηγούσαν τα παιδιά να χαίρουν τιμές όμοιες των ενηλίκων στο ταφικό τοπίο. Ίσως δηλαδή η μίμηση των ενηλίκων στη συμπεριφορά και στις εργασίες να τους προσέφερε αυτές τις διαφορετικές αποδοχές και στο μυκηναϊκό πλαίσιο, όπως συμβαίνει και στην Συροπαλαιστίνη (βλ. Παράρτημα 1). Ωστόσο είναι σημαντικό να προσθέσουμε πως τα παιδιά στο μυκηναϊκό ταφικό τοπίο υποεκπροσωπούνται όπως χαρακτηριστικά αναφέρθηκε στις παραπάνω περιπτώσεις, έτσι αυτού του είδους ο ταφικός διαχωρισμός παρόλο που μοιάζει να έχει ηλικιακό όριο στο ταφικό πλαίσιο, φαίνεται πως δεν αφορά εξ ολοκλήρου όλα τα παιδιά που υπερβαίνουν το όριο αυτό. Επομένως είναι πιθανό και άλλοι λόγοι (π.χ. κοινωνικής θέσης, συγγενικών δεσμών, τομέα απασχόλησης) να έπαιζαν καθοριστικό ρόλο ώστε μικρός αριθμός παιδιών να θαφτεί με «τιμές ενηλίκων».

⁷² Konstanti 2017, 115-7

⁷³ Voutsaki 1993, 94

6.3 Συνάφεια κτερισμάτων

Η παραπάνω εικόνα γίνεται πιο σαφής αν ληφθούν υπόψη τα κτερίσματα που αποτέθηκαν στις παιδικές ταφές. Όπως παρατηρούμε σε γενικές γραμμές οι παιδικές ταφές δεν έχουν τόσο μεγάλο αριθμό κτερισμάτων, όπως οι ταφές των ενηλίκων, τουλάχιστον ως και τα πρώιμα μυκηναϊκά χρόνια, ενώ συχνά αυτά απουσιάζουν και εξ ολοκλήρου από τους τάφους. Αναφέροντας μερικές από τις παραπάνω περιπτώσεις βλέπουμε, ότι στο Προϊστορικό Νεκροταφείο η πλειονότητα των παιδικών ταφών ήταν χωρίς κτερίσματα, φαινόμενο που παρατηρείται και στην Κάτω Πόλη της Ασίνης⁷⁴.

Ωστόσο βασιζόμενοι στα ταφικά δεδομένα της ΜΕ Ασίνης και της Λέρνας παρατηρούμε πως στις περιπτώσεις που υπήρχαν κτερίσματα εκτός αγγείων, ανήκαν σε τάφους υποενηλίκων και όχι τόσο σε παιδικούς τάφους. Συγκεκριμένα στην Ασίνη από τις συνολικά 14 ΜΕ ταφές που προσδιορίστηκαν σκελετικά στην ηλικία των 13 περίπου ετών, εκτός από την παρουσία αγγείων στους τάφους βρέθηκαν συνολικά πέντε σφονδύλια, τρία όπλα και τρία κοσμήματα. Μάλιστα οι τάφοι που είχαν παραπάνω από μία ταφή, έφεραν ως κτέρισμα είτε αγγείο είτε σφονδύλιο. Ενδιαφέρον μάλιστα παρουσιάζει και η ταφή παιδιού ΜΗ 63 που υπολογίζεται μεταξύ 5-6 ετών και έφερε οστέινο εργαλείο. Στην Λέρνα από την άλλη παρατηρείται πως το 29% των θανόντων παιδιών συνοδεύονταν με λεπίδες οψιανού και με οστέινα εργαλεία, κάτι που έχει θεωρηθεί είτε πως σχετιζόταν με κάποιο τρόπο με την εργασία των παιδιών, είτε με κάποια τελετουργική διαδικασία. Γενικότερα όμως και στην Λέρνα τα παιδιά συνοδεύονταν με αγγεία και κοσμήματα, ενώ τα βρέφη θάβονταν συχνά με σφονδύλια και χάντρες⁷⁵.

Στην περίοδο των λακκοειδών τάφων αντίστοιχα οι ταφές παιδιών που σκάβονταν εντός ή κοντά σε περιοχές κατοίκησης, σπάνια εξοπλιζόνταν με κτερίσματα. Από τις ταφές του νεκροταφείου του λόφου Μπαρμπούνα στην Ασίνη επίσης, μονάχα δύο παιδικές ταφές (Τάφος Β 33 και Τάφος Β 15 (εικ.22)) ήταν κτερισμένες⁷⁶. Το ίδιο αντικρίζουμε και στην επόμενη περίοδο ΥΕ Ι-ΥΕ ΙΙ στην Κάτω Πόλη της Ασίνης όπου από τις εννέα ταφές παιδιών οι οκτώ ήταν ακτέριστες⁷⁷.

Η θέση των κτερισμάτων στις παιδικές ταφές δεν ήταν καθορισμένη, στις περισσότερες όμως φαίνεται να υπάρχει η τάση από την πρώιμη μυκηναϊκή εποχή έως την ύστερη, οι

⁷⁴ Lebegyev 2009, 25 · Nordquist and Ingvarsson-Sundström 2005, 158

⁷⁵ Ingvarsson-Sundström 2008, 108-10

⁷⁶ Nordquist 1987, 135

⁷⁷ Lebegyev 2009, 24

προσφορές να τοποθετούνται κοντά στο προσκεφάλι του παιδιού. Τα αγγεία αποτελούσαν πάντα το συνηθέστερο κτερίσμα. Τα περισσότερα από αυτά ήταν, είτε αποθηκευτικά, είτε γενικότερα καθημερινής χρήσης και ανήκαν στους τύπους των προχών, πυθαμοφόρων, ψευδόστομων αμοφορέων, ασκών, κυάθων, κυλικών, σκύφων, αλαβάστρων υδριών, δακτυλιόσχημων σκευών και κυπέλλων. Ιδιαίτερη εμφάνιση σε παιδικές ταφές είχαν τα μικύλλα αγγεία που πρωτοεμφανίστηκαν στην ΜΕ/ΥΕ περίοδο και διατηρήθηκαν ως την ΥΕ ΙΙ. Αντίθετα σπάνια συναντώνται αγγεία με πιθανό λατρευτικό χαρακτήρα, εκτός από μία περίπτωση θέσης (βλ. παρακάτω)⁷⁸. Στην ΜΕ Αχαΐα παρατηρούμε ότι στους εκτός οικισμών παιδικούς τάφους, που ακολουθούν, όπως σημειώθηκε πρωτύτερα, τον τύπο του απλού λάκκου ή του κιβωτιόσχημου, τα κτερίσματα είναι είτε ανύπαρκτα είτε ελάχιστα, κάτι που όπως φαίνεται ακολουθεί τον γενικότερο «ταφικό κανόνα» της εποχής⁷⁹.

Σημαντική είναι εξάλλου η ομοιομορφία των κτερισμάτων μεταξύ παιδιών και ενηλίκων σε εξωκοινοτικά νεκροταφεία, αφού περιείχαν συχνά προσφορές που συνήθως δεν διέφεραν από αυτές των ενηλίκων. Πιο αναλυτικά στο νεκροταφείο στην οδό Ηρακλέους στο Άργος, τόσο τα παιδιά (άνω των έξι ετών) όσο και οι ενήλικες έλαβαν κυρίως προχές, κύπελλα και κανθάρους. Μόνο μερικές ταφές περιείχαν πολύτιμα αντικείμενα, όπως κοσμήματα και όπλα. Ενδιαφέρον ωστόσο παρουσιάζει ότι οι πλουσιότεροι τάφοι του νεκροταφείου ανήκαν σε δύο παιδιά περίπου 6-7 ετών που θάφτηκαν μαζί με πολυάριθμα αγγεία. Συγκεκριμένα ο Τάφος 1 περιελάμβανε ένα ολόκληρο σύνολο κοσμημάτων με δύο ενώτια, περιδέραια, περικάρπια, ένα δαχτυλίδι και μια περόνη, ενώ ο Τάφος 5 διέθετε ένα μεγάλο σπαθί, δύο εγχειρίδια και δύο χρυσές ταινίες⁸⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι κανένας από τους τάφους ενηλίκων στο νεκροταφείο δεν περιείχε τέτοια ποικιλία κτερισμάτων. Μόνο ένας κάλαθος με πλαστική προχοή που καταλήγει σε κεφαλή ζώου, μάλλον αίγας από τον Τάφο 1 του Τύμβου Δ έχει θεωρηθεί ότι σχετιζόταν αποκλειστικά με την παιδική ηλικία. Ο λόγος είναι ότι διέθετε δύο μικρά ανοίγματα τα οποία ίσως χρησίμευαν για την τροφοδοσία του παιδιού ως μορφή απομίμησης του θηλάστρου⁸¹ (εικ.23). Όμως αν λάβουμε υπόψη την ηλικία του παιδιού, το αγγείο δε δύναται να χρησιμοποιήθηκε για την τροφή του παιδιού στην ηλικία που βρισκόταν.

⁷⁸ Σγουρίτσα 1987, 22-3

⁷⁹ Jones 2019, 30-1

⁸⁰ Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1980, 91-119

⁸¹ Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 2009, 142

Σύμφωνα με τον Lebegyev όμως, στην περίπτωση που η ερμηνεία για τη χρήση του είναι σωστή, τότε είναι πιθανό ότι ήταν αναμνηστικό της πρώιμης παιδικής ηλικίας.⁸²

Γενικότερα οφείλουμε στο σημείο αυτό να αναφέρουμε ότι πολλά κτερίσματα έχουν ταυτιστεί με παιδικές ταφές λόγω της μορφολογίας τους. Συγκεκριμένα οι πτηνόσχημοι ασκοί, τα θήλαστρα που αναφέραμε αλλά και τα ειδώλια τύπου Φ,Ψ και Τ, αλλά και ειδώλια πτηνών και των *κουροτρόφων* συνδέθηκαν με παιδικές ταφές. Ειδικότερα μάλιστα τα ειδώλια τύπου Φ έχει θεωρηθεί πως απεικονίζουν γυναίκες τροφούς και ως εκ τούτου συνοδεύουν τα παιδιά στη μεταθανάτια κατάσταση (εικ.24). Το ίδιο ακριβώς θεωρείται μάλιστα και για τα ειδώλια τύπου Ψ όπου τα σχηματικά υψωμένα χέρια φαίνεται να παρουσιάζουν τη «θεά της Ευλογίας», γι' αυτό και θεωρείται πως προστατεύουν τα παιδιά μετά θάνατον (*περισσότερα στο 8.6*) (εικ.25). Ενδεχομένως δηλαδή τα μυκηναϊκά αυτά ειδώλια να ταυτίζονταν κάπως με την αντίστοιχη αιγυπτιακή αντίληψη περί ταφικής απόθεσης ειδωλίων *Ushebti*. Συγκεκριμένα τα *Ushebti* ήταν ανθρωπόμορφα ειδώλια που συμβόλιζαν γυναίκες, δούλους και παλλακίδες, ανήκαν στα κτερίσματα των νεκρών και τους «συνόδευαν» μεταθανάτια (εικ.26). Δεν είμαστε σίγουροι βεβαίως αν και τα μυκηναϊκά ειδώλια είχαν αυτή την ιδιότητα συνοδού ή τροφού, όσον αφορά τις παιδικές ταφές ούτε αν πράγματι αφορούσαν αποκλειστικά παιδικά κτερίσματα⁸³.

Έτσι θα πρέπει να είμαστε γενικότερα επιφυλακτικοί σε μία τέτοιου τύπου μονοδιάστατη ταύτιση κτερισμάτων ως παιδικών, καθώς δεν είναι λίγες οι φορές που έχουν βρεθεί ταυτιζόμενα «παιδικά» κτερίσματα, όπως θήλαστρα σε ταφές ενηλίκων της μυκηναϊκής περιόδου. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ΥΕ ΙΙΑ2 ανδρική ταφή στον τάφο 3 στο μυκηναϊκό νεκροταφείο στο Φούρεσι των Γλυκών Νερών που μεταξύ των κτερισμάτων διαθέτει και δύο θήλαστρα. Η ταφή έχει μελετηθεί οστεοαρχαιολογικά και ανήκει σε άνδρα περίπου 50 ετών, επομένως είναι φανερό πως τα παραπάνω ευρήματα δεν πρέπει απαραίτητως να τα συνδυάζουμε με παιδικές ταφές σκεπτόμενοι αναλογικά⁸⁴.

Επιπλέον η παρουσία κομβίων από στεατίτη ήταν συχνή σε όλη τη φάση της μυκηναϊκής περιόδου στους παιδικούς τάφους, ενώ σπάνια συναντάμε κουμπιά από πηλό. Παρά τη διαφορά των υλικών και τα δύο θεωρούνται κοσμήματα, ενώ έχει προταθεί και η ερμηνεία τους ως σφονδύλια. Ωστόσο είναι δύσκολο εξάλλου να θεωρήσουμε τη χρήση των κομβίων σαν μια μορφή σφονδυλίων ή βαριδίων για τη στήριξη ενδυμάτων, αφού ο

⁸² Lebegyev 2009, 25-6

⁸³ Μυλωνάς 1954-1955, 139-42

⁸⁴ Μουτάφη 2010, 51, 68

αριθμός τους ήταν αρκετά μεγάλος⁸⁵. Υποθέσεις ακόμα για την ερμηνεία τους πως ήταν είτε στολίδια ενδυμάτων, είτε βαρίδια για τις φούστες, είτε ακόμη μέρη – πόνια παιχνιδιών παραμένουν ανοιχτές⁸⁶ (εικ.27). Όστρεα και αχιβάδες ακόμη συνόδευαν τις παιδικές ταφές. Τα πολυτελή κοσμήματα από την άλλη κάνουν έντονη την εμφάνισή τους μεταξύ ΜΕ και Πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου, περιορίζονται στην επόμενη περίοδο και εμφανίζονται ξανά στην ΥΕ ΙΙΙΓ. Από αυτά το περιδέραιο ήταν το συνηθέστερο είδος κοσμήματος και ακολουθούν τα διαδήματα, οι περόνες, τα ενώτια και τα δαχτυλίδια⁸⁷.

Όσον αφορά τη συνάφεια κτερισμάτων σχετικά με την ηλικία των αποθανόντων παιδιών αλλά και τη χρονολογική περίοδο, παρατηρούμε ότι σε μυκηναϊκή ταφή παιδιού 2,5–3,5 ετών στο νεκροταφείο του Άργους στην οδό Ηρακλέους υπήρχαν αντικείμενα ειδικά κατασκευασμένα και προσαρμοσμένα στην ηλικία του παιδιού, όπως μικρά αγγεία τροφοδοσίας (ασκός και πρόχους με στόμιο)⁸⁸.

Τα κτερίσματα των παιδιών στους Ταφικούς Κύκλους ήταν αρκετά πλούσια κάτι που βεβαίως δεν έρχεται σε αντίθεση και με την εικόνα των συγκεκριμένων συνόλων. Τα δύο παιδιά του Ταφικού Κύκλου Β που είχαν θαφτεί σε απλό λάκκο και λακκοειδή τάφο, ηλικίας περίπου 3 και 5 ετών αντίστοιχα, είχαν ως κτερίσματα μόνο κύπελλα και προχούς. Αντίθετα το πεντάχρονο παιδί που είχε θαφτεί στον λακκοειδή τάφο Ξ, δεν είχε μόνο ταφεί με τη συνοδεία μεγάλου αριθμού αγγείων αλλά και με μεγάλο αριθμό χρυσών κοσμημάτων αλλά και με μία ασημένια καρφίτσα, βραχιόλια από λίθινες χάντρες, έναν μικρό κρίκο σε σχήμα καρδιού και ένα ανάγλυφο περιδέραιο από φαγεντιανή. Επιπλέον η ταφή διέθετε ένα κοίλο χρυσό αντικείμενο με έναν μικρό λίθο στο εσωτερικό του⁸⁹ (εικ. 28α) (εικ.28β).

Στη Λέρνα κατά την περίοδο των λακκοειδών τάφων (ΜΕ ΙΙΙ- ΥΕ Ι) σε ταφές βρεφών κάτω του ενός έτους αποτέθηκαν ως κτερίσματα μόνο χάντρες ή αποσπασματικά χονδροειδή αγγεία. Πλήρη αγγεία βρέθηκαν μόνο με παιδιά ηλικίας άνω των 1,5–2 ετών. Στον ΥΕ ΙΙΒ τάφο DE-1, ωστόσο, βρέφη κάτω του ενός έτους θάβονταν με αγγεία, αλλά κυρίως με μικρογραφικά⁹⁰.

Μια σημαντική διαφορά μεταξύ ΜΕ ΙΙΙ- ΥΕ Ι και ΥΕ ΙΙ περιόδου είναι η απόθεση ειδικών κτερισμάτων για παιδιά. Πρόκειται για αντικείμενα που συναντώνται μόνο σε

⁸⁵ Σγουρίτσα 1987, 24

⁸⁶ Iakovidis 1977, 115

⁸⁷ Σγουρίτσα 1987, 24

⁸⁸ Muskett 2008, 45

⁸⁹ Μυλωνάς 1973, 145-7, 177-186

⁹⁰ Wiencke 1998, 196-8

παιδικές ταφές. Κατά την ΥΕ ΙΙ περίοδο και αργότερα, μικρά αγγεία και όστρεα, που στην προηγούμενη περίοδο είχαν βρεθεί περιστασιακά και σε τάφους ενηλίκων, είναι γνωστά μόνο από ταφές παιδιών που τοποθετούνται κάτω των 5-6 ετών, χωρίς ωστόσο ο προσδιορισμός της ηλικίας να έχει γίνει πάντοτε από ανθρωπολόγους. Επιπλέον τότε εμφανίστηκε και νέος τύπος αγγείου που χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά για κτερισματική χρήση σε τάφους παιδιών, ο πτηνόσχημος ασκός. . Το παρόν αγγείο εντοπίζεται καθ' όλη τη διάρκεια της χρήσης του μέχρι δηλαδή και την ΥΕ ΙΙΙΓ, αποκλειστικά σε παιδικές ταφές, που τα παιδιά ήταν ωστόσο κάτω των 5 ετών⁹¹ (εικ.29).

Όπως συνεπώς παρατηρούμε από τις περιόδους των λακκοειδών τάφων και την Πρώιμη Μυκηναϊκή Εποχή τα αντικείμενα απόθεσης ήταν κατά βάση αγγεία, συνήθως μικρού μεγέθους και συχνά κοσμήματα. Μόνο δύο ταφές ξεχωρίζουν ως ιδιαίτερες λόγω των πολύτιμων κτερισμάτων τους. Αναφερόμαστε συγκεκριμένα στην παιδική ταφή από τον Τάφο 1 του Τύμβου Δ από το Άργος στην οποία εναποτέθηκε κάλαθος με στόμιο σε κεφαλή αίγας , αλλά και στην παιδική ταφή της πεντάχρονης κοπέλας από τον τάφο Ξ του Ταφικού Κύκλου Β που θάφτηκε με ευρεία ποικιλία πολύτιμων κοσμημάτων πλησίον της. Ειδικότερα πλησίον του κρανίου της εντοπίστηκε χρυσή ταινία που έφερε τρία σταυρόσχημα χρυσά κοσμήματα, αλλά και στο ύψος των κροτάφων της βρέθηκαν όρμιοι από ημιπολύτιμους λίθους με τρεις χρυσούς έλικες που χρησιμοποιήθηκαν πιθανότατα για το δέσιμο των μαλλιών της. Ακόμα η νεαρή έφερε δαχτυλίδι και δύο ενώτια αλλά και ένα χρυσό καρυσόσχημο αντικείμενο που θεωρήθηκε από τον ανασκαφέα πως ήταν παιδικό κωδώνιο (σειστόρο)⁹².

Διαφορά φαίνεται ακόμη στην επιλογή των κτερισμάτων και με βάση το ηλικιακό όριο. Συγκεκριμένα πολύ πλούσιες ταφές παιδιών ηλικίας άνω των 5-6 ετών συνοδεύονταν από αντικείμενα υψηλής ποιότητας που ήταν γνωστά μόνο από ταφές ενηλίκων. Συγκεκριμένα όπλα, μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία και μια χρυσή ταινία είχαν τοποθετηθεί στον Τάφο 5 του Τύμβου Ε στο Άργος και χρυσά στολίδια στον τάφο Ξ-1 στον Ταφικό Κύκλο Β' των Μυκηναίων⁹³.

Η περίπτωση μάλιστα του Τάφου 5 του Τύμβου Ε στο Άργος έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς το αγόρι ηλικίας περίπου 6 ετών θάφτηκε μαζί με ένα χάλκινο ξίφος μήκους 83,5 εκατοστών. Μαζί με αυτόν εναποτέθηκαν και δύο χάλκινα εγχειρίδια μήκους 15

⁹¹ Lebegyev 2009, 26-7

⁹² Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 2009, 142 · Μυλωνάς 1973, 178 · Lebegyev 2009, 26-7

⁹³ Lebegyev 2009, 26-7 · Nordquist and Ingvarsson-Sundström 2005, 158

εκατοστών⁹⁴ (εικ.30). Άρα θα μπορούσε αυτή η ενέργεια απόθεσης όπλων, να συμβόλιζε τόσο την «κοινωνική τάξη» στην οποία ανήκαν τα παιδιά όσο και την ιδιότητα που θα αποκτούσαν στο μέλλον όπως για παράδειγμα, την «ταυτότητα του πολεμιστή» ή καλύτερα την «ταυτότητα του μαχητή», εκείνου δηλαδή που έχει την ικανότητα να χειρίζεται όπλα, που ωστόσο όμως δεν πρόλαβαν να χρησιμοποιηθούν⁹⁵

Η παραπάνω περίπτωση συνιστά μάλλον εξαίρεση, καθώς κατά την ΜΕ –ΥΕ Ι περίοδο τα μικρότερα παιδιά συνηθιζόταν να θάβονται μόνο με αγγεία και κοσμήματα από λιγότερο πολύτιμα υλικά, όπως χαλκό ή πέτρα. Γενικότερα βέβαια αγγεία απουσιάζουν από τους τάφους παιδιών ηλικίας μικρότερης του ενός έτους⁹⁶.

Ωστόσο υπάρχουν και μερικές εξαιρέσεις που δεν ακολουθούν την παραπάνω τάση. Συναντώνται δηλαδή περιπτώσεις στις οποίες ταφές βρεφών και μικρών παιδιών φέρουν οπλισμό, όπως ο τάφος DE6 στην Λέρνα στον οποίο βρέθηκε αιχμή βέλους από οψιανό σε ταφή παιδιού ενός έτους, αλλά και η εύρεση πελέκεων στους παιδικούς τάφους ΜΗ 73, ΜΗ 72 και ΜΗ 87. Στον τελευταίο μάλιστα βρισκόταν βρέφος μόνο 8 μηνών. Το ίδιο παρατηρείται και όσον αφορά τα κοσμήματα στις παιδικές ταφές τις περιόδου όπου σε περιπτώσεις της Λέρνας και της Ασίνης εντοπίστηκαν τόσο σε ταφές παιδιών μεγαλύτερης ηλικίας – εφήβων, όσο και σε ταφές βρεφών⁹⁷ (εικ.31).

Όσον αφορά τα κτερίσματα που συναντάμε από την ΥΕ ΙΙ περίοδο και μετά παρατηρούμε πως υπήρχε μεγαλύτερη και πλουσιότερη ποικιλία σε κάποιες περιπτώσεις. Ενδεικτικά στο νεκροταφείο βρεφών στον Άγιο Κωνσταντίνο οι ταφές ήταν πλούσιες με αγγεία, ειδώλια, χάλκινα, περιδέραια, σφραγιδόλιθο και όστρεα⁹⁸. Πλούσια σε κτερίσματα ήταν ακόμη και η παιδική ταφή του τάφου XX Ι από τον Δειραδά Άργους. Εκεί βρέθηκε μεγάλος αριθμός αγγείων και δύο πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια, ένα ολόκληρο και ένα αποσπασματικό (μόνο το κεφάλι). Ωστόσο δεδομένων των κτερισμάτων του συγκεκριμένου νεκροταφείου, δε δύναται να θεωρήσουμε πως τα ειδώλια εδώ χαρακτηρίζαν την παιδική ταφή, καθώς εντοπίστηκαν σε πολλούς τάφους ενηλίκων⁹⁹.

Ωστόσο πάλι τα παιδιά άνω των 6 ετών φαίνεται να έχουν κατά πλειοψηφία πλουσιότερα κτερίσματα από αυτά που ήταν κάτω των 6 ετών, όπως βλέπουμε στην παιδική ταφή στις Μυκήνες-Ασπριά στην οποία το παιδί συνοδευόταν από ένα μεγάλο πιθάρι, ένα

⁹⁴ Πρωτονοταρίου - Δεϊλάκη 2009, 164-5

⁹⁵ Georganas 2018, 151

⁹⁶ Lebegyev 2009, 26-7

⁹⁷ Nordquist and Ingvarsson-Sundström 2005, 159

⁹⁸ Konstanti 2017, 113

⁹⁹ Deshayes 1966, 243

αλάβαστρο και δύο κύλικες¹⁰⁰. Στο ΥΕ ΙΙΙΓ νεκροταφείο της Περάτης καταγράφεται πληθώρα ευρημάτων μεταξύ των οποίων στον Τάφο 90, ξεχωρίζει αιγυπτιακός σκαραβαίος σε λαιμό παιδιού που υπολογίζεται από τον ανασκαφέα μεταξύ 6-7 ετών¹⁰¹.

Από τον Θολωτό 2 στην Κουκουνάρα έχουμε μία ακόμη πλούσια παιδική ταφή ηλικίας μάλλον 5-6 ετών¹⁰². Ο νεκρός ήταν σε στάση οκλαδόν και έφερε στον λαιμό του δύο περιδέρια, εκ των οποίων το ένα από φαγεντιανή και το άλλο από ήλεκτρο. Στο κεφάλι του έφερε διπλή χρυσή στεφάνη με άνθη και στο πλάι του συνοδευόταν από δύο αλάβαστρα. Παρατηρείται λοιπόν μία πλούσια απόθεση κτερισμάτων στον συγκεκριμένο θολωτό. Πιθανόν εκτός από τα κτερίσματα και ο τύπος του τάφου να σχετιζόταν με την «κοινωνική τάξη» του αποθανόντος παιδιού ή με το κύρος που θα αποκτούσε αυτό στο μέλλον αν δεν είχε αποβιώσει. Υπόθεση που ενισχύεται με την περίπτωση του θολωτού της Μιδέας όπου και εκεί εντοπίζεται παιδική ταφή μαζί με δαχτυλίδια με σφενδόνη που φέρουν διακόσμηση¹⁰³.

Στα κτερίσματα επίσης που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν «παιδικά» μπορούμε να προσθέσουμε και αυτά που βρέθηκαν στην λάρνακα 53, μία από τις τρεις λάρνακες του νεκροταφείου της Τανάγρας στην Βοιωτία, που εμπεριείχαν επιβεβαιωμένα παιδικές ταφές. Σε αυτή μεταξύ των κτερισμάτων υπήρχαν και δύο δοχεία με στόμιο που χρησίμευαν για το τάισμα των βρεφών (*θήλαστρα*)¹⁰⁴.

Ιδιαίτερες βέβαια είναι όσον αφορά τα κτερίσματα και οι περιπτώσεις των τάφων σε κόγχες θαλαμοειδών, που όπως θα παρατηρήσουμε ήταν πλούσια κτερισμένες. Για παράδειγμα η κόγχη του θαλαμοειδούς Γ της Αλυκή Βούλας που φιλοξενούσε τέσσερις ΥΕ ΙΙΑ παιδικές ταφές, έφερε έντεκα αγγεία, ένα ειδώλιο τύπου Φ, 32 όστρακα και τρία σφονδύλια, ενώ πλουσιότερη φαίνεται να είναι ταφή βρέφους από την κόγχη 3 του θαλαμοειδούς Α της Αλυκής. Εκεί το βρέφος συνοδεύτηκε με τέσσερα αγγεία, τρία ειδώλια τύπου Φ, ένα ζωόμορφο ειδώλιο, τρία σφονδύλια και ένα περιδέριο από γυάλινες χάντρες. Επομένως η κτέριση των παιδιών και των βρεφών και σε αυτόν τον τύπο τάφου από την ΥΕ ΙΙΑ και μετά βλέπουμε πως ήταν πλουσιότερη σε σχέση με την ΜΕ ΙΙΙ- ΥΕ ΙΙ. Είναι πιθανόν βέβαια στην συγκεκριμένη περίπτωση τα παιδιά να που επιλέχθηκαν να ταφούν σε κόγχες θαλαμοειδών να έφεραν και άλλα χαρακτηριστικά που

¹⁰⁰ Lebegyev 2009, 27

¹⁰¹ Ιακωβίδης 1969, 193

¹⁰² Μαρινάτος 1958, 190-191

¹⁰³ Σγουρίτσα 1987, 25

¹⁰⁴ Kramer-Hajos 2015, 654

τα έκαναν να ξεχωρίζουν κοινωνικά και γι' αυτό να δέχτηκαν και πλούσια κτερίσματα (βλ. παρακάτω)¹⁰⁵.

Με βάση τα παραπάνω παρατηρούμε ότι τα κύρια κτερίσματα που συναντάμε σε ταφές παιδιών είναι αγγεία πόσεως και αποθήκευσης, όπως πρόχοι, πυθαμοφορείς, ασκοί, ψευδόστομοι αμφορείς, κύλικες, σκύφοι, κύθαιοι και υδρίες. Κατά την ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕΙ/ΙΙ οι ταφές συνηθιζόταν να έχουν ελλιπή κτερίσματα ή να είναι ακτέριστες, ενώ από την ΥΕ ΙΙ και μετά, οι ταφές εμπλουτίζονται με μεγαλύτερο αριθμό κτερισμάτων. Η ηλικία των παιδιών μοιάζει πάλι να έχει κάποια ιδιαίτερη σημασία, αφού το «ηλικιακό όριο» των 5-6 ετών, φαίνεται καθοριστικό από την περίοδο των λακκοειδών τάφων και μετά για το είδος των κτερισμάτων. Οι περισσότερες ταφές κάτω των 5-6 ετών διαθέτουν μονάχα αγγεία, ενώ οι άνω των 5-6 ετών συνοδεύονται και από κοσμήματα αλλά και εξωτικά αντικείμενα όπως στην περίπτωση της Περάτης και δεν έχουν εμφανείς διαφορές από τις ταφές των ενηλίκων. Επομένως τόσο ο τύπος του τάφου που προαναφέραμε, όσο και η κατανομή των ευρημάτων φαίνεται πως βασιζόταν στην ηλικία των παιδιών, η οποία μετά τα 5-6/7 έτη μοιάζει να είχε διαφορετική αντιμετώπιση.

6.4 Οστεοαρχαιολογικά δεδομένα

Η οστεοαρχαιολογική μελέτη των παιδικών ταφών δύναται να προσφέρει πολύτιμες και ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με την ακριβή ηλικία του θανάτου των παιδιών, τις διατροφικές συνήθειες και γενικότερα τον τρόπο ζωής στη μυκηναϊκή κοινωνία. Ακόμη με τη βοήθεια των οστών γίνεται αντιληπτή η ακριβής θέση ενταφιασμού των νεκρών, αλλά και το ενδεχόμενο παραμερισμού παλαιότερων ταφών για νέους ενταφιασμούς. Ωστόσο οφείλουμε στο σημείο αυτό να πούμε, πως οι παραπάνω ηλικιακές αναφορές που αναφέρθηκαν δεν προκύπτουν πάντα από μελέτες οστών και πως συχνά η κοινή κρίση των αρχαιολόγων για να χαρακτηρίσουν μία ταφή ως παιδική, ενδέχεται να έχει βασιστεί μονάχα στη συνάφεια των ευρημάτων.

Αρχικά θα αναφερθούμε στα οστεοαρχαιολογικά δεδομένα της ΜΕΧ από την οποία διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες λόγω των ειδικών μελετών που έγιναν στο υλικό της Λέρνας και της Ασίνης και στη συνέχεια θα μιλήσουμε για όσα στοιχεία μάς είναι γνωστά από τη μυκηναϊκή περίοδο. Στην έρευνά μας θα σταθούμε αναλυτικά στη μελέτη για τα παιδικά σκελετικά κατάλοιπα της ΜΕ Λέρνας και Ασίνης (εικ.32). Παρόλο βέβαια που η έρευνα αφορά την προηγούμενη περίοδο από αυτή που μελετάμε, προσφέρει ένα τεράστιο φάσμα πληροφοριών για τις ασθένειες, τη διατροφή, την ηλικία θανάτου των

¹⁰⁵ Lewartowski 1996, 756

παιδιών αλλά και τη σχέση τους με τις μητέρες τους, που μπορούν να διαμορφώσουν ενδιαφέροντα ερευνητικά ερωτήματα και για το υλικό της YEX.

Η έρευνα μελετά σκελετικά λείψανα υποενηλίκων (όλων των ατόμων που υπόκεινται ηλικιακά στις τέσσερις πρώτες κατηγορίες γήρανσης, βλ. κεφ.6) στην Κάτω Πόλη και την Ακρόπολη της Ασίνης και σκελετικά υπολείμματα από τη γειτονική τοποθεσία της Λέρνας (περίοδοι IV-VI). Από την Ασίνη ανασκάφηκαν 111 μεσοελλαδικοί τάφοι από τους οποίους το 54% διέθετε οστά παιδιών. Διαθέτουμε δηλαδή συνολικά 3702 οστά τα οποία έχουν αποδοθεί σε 103 υποενήλικες και 36 ενήλικες. Αρχικά πρέπει να αναφέρουμε ότι το δείγμα των οστών της Ασίνης δεν είναι ιδανικό για τον προσδιορισμό του φύλου σε υποενήλικες. Ωστόσο δύναται να μας προσφέρει ενδιαφέρουσες πληροφορίες¹⁰⁶.

Αρχικά παρατηρήθηκε ότι υπήρχαν παιδιά που δεν είχαν τον ίδιο βαθμό ανάπτυξης των σκελετικών τους οστών σε σχέση με τα δόντια. Για παράδειγμα στην μονάδα T3:32 η ηλικία που προσδιορίζεται από τα δόντια είναι περίπου 5,5 έτη, ενώ η ηλικία από το μήκος διάφυσης των οστών είναι περίπου στα 6-8 έτη, γεγονός που οδηγεί σε μία παράδοξη κατάσταση, καθώς είναι αρκετά παράξενο το γεγονός ότι η, βάσει των οστών, υπολογιζόμενη ηλικία είναι ελαφρώς μεγαλύτερη από τη, βάσει των δοντιών, υπολογιζόμενη ηλικία. Είναι, βεβαίως πιθανό τα οστά και τα δόντια της μονάδας T3: 32 να ανήκουν σε διαφορετικά άτομα. Αντίθετα στα παιδιά της μονάδας LT07 βάσει μελέτης των δοντιών, η ηλικία τους διαμορφώνεται στα 4,5 έτη. Ωστόσο βάσει των οστών τους η ηλικία τους κυμαίνεται στους 15-24 μήνες. Η ερμηνεία που έχει δοθεί γι' αυτές τις περιπτώσεις είναι ότι το παιδί υπέφερε από μία καθυστερημένη ανάπτυξη γι' αυτό και υπήρχε διαφορά μεταξύ της πραγματικής ηλικίας (δοντιών) και της φαινομενικής ηλικίας (υποανεπτυγμένων οστών). Το ίδιο συναντάμε και στη μονάδα S08 και πιθανώς και στις μονάδες T3:13 και W03. Βασική ίσως αιτία αυτής της περιορισμένης ανάπτυξης είναι ο υποσιτισμός¹⁰⁷.

Όσον αφορά τις αιτίες θανάτου, στην Λέρνα, ο Ingvarsson-Sundström υποθέτει, ότι οφείλονται στην ελονοσία τόσο στα παιδιά όσο και στους ενήλικες. Συγκεκριμένα οι 3 από τους 73 ενήλικες της Λέρνας, τα 3 από τα 30 παιδιά και τα 4 από τα 54 έμβρυα παρουσιάζουν στο κρανίο πορωτική υπερόστρωση (εικ.33). Πρόκειται για μία ασθένεια που γίνεται αντιληπτή κατά κύριο λόγο με την εμφάνιση πόρων στην επιφάνεια του κρανίου και σχετίζεται με την υπερτροφία του μυελού των οστών. Κατά βάση

¹⁰⁶ Ingvarsson-Sundström 2008, 17-8

¹⁰⁷ Ingvarsson-Sundström 2008, 37-8

προκαλείται από διάφορα είδη αναιμίας. Η ελονοσία μάλιστα συχνά ευθύνεται για την εμφάνιση αναιμίας στον οργανισμό, όταν ακόμη βρίσκεται σε παιδική ηλικία και αναπτύσσεται γρήγορα ο εγκέφαλος. Με βάση τα παραπάνω καθώς και ότι το τοπίο της Λέρνας έχει πηγές ιδανικές για την ανάπτυξη κουνουπιών οδήγησε τον Angel να θεωρήσει πως η ελονοσία θα μπορούσε να ήταν η βασική αιτία θανάτου. Εξάλλου έχει υποστηριχθεί πως ο μύθος της Λερναίας Ύδρας ήταν μια προσπάθεια προσωποποίησης της ελονοσίας στην περιοχή της Λέρνας¹⁰⁸.

Στην Ασίνη όμως παρατηρούμε μεγαλύτερο ποσοστό παιδικών θανάτων από την Λέρνα, αλλά και από τους ενηλίκους της Ασίνης. Το ποσοστό μάλιστα των θανάτων βρεφών έως ενός έτους στην Ασίνη κυμαίνεται μεταξύ 40-50% των σκελετικών δειγμάτων¹⁰⁹. Το γεγονός αυτό βέβαια δεν δείχνει μόνο υψηλά ποσοστά θνησιμότητας, αλλά και υψηλά ποσοστά γονιμότητας στην περιοχή αντίστοιχα, αφού η υψηλή γονιμότητα είναι εν μέρει προϋπόθεση για την παρουσία πολλών νεκρών βρεφών¹¹⁰.

Παρόλα αυτά εξετάστηκαν οι αιτίες θανάτου και στην Ασίνη και η έρευνα έφερε στο φως αρκετές παραμέτρους που μπορεί να οδήγησαν στους πρόωρους θανάτους. Έχει υποστηριχθεί ότι η υγεία των βρεφών είχε επηρεαστεί ήδη από τη μήτρα και ότι σχετιζόταν άμεσα από την υγεία της μητέρας. Είναι μάλιστα πιθανό οι πρόωροι θάνατοι βρεφών που συμβαίνουν μόλις τον πρώτο μήνα μετά τη γέννησή τους, αν δεν σχετίζονται με συγγενείς παθήσεις του εμβρύου, να σχετίζονται αποκλειστικά με προβλήματα υγείας της μητέρας¹¹¹. Πρέπει να σημειωθεί επίσης μάλιστα ότι ένας σοβαρός υποσιτισμός στις θηλάζουσες μητέρες θα μπορούσε να περιορίσει την ποσότητα του μητρικού γάλακτος μετά τους πρώτους τρεις μήνες. Ωστόσο, πιο πρόσφατες μελέτες δείχνουν ότι ο υποσιτισμός στις θηλάζουσες γυναίκες έχει πολύ μικρή επίδραση στην ποιότητα και την ποσότητα του μητρικού τους γάλακτος. Παρόλα αυτά το μητρικό γάλα προσφέρει προστασία από λοιμώξεις και καλύπτει τις διατροφικές βρεφικές ανάγκες. Επομένως ενδέχεται η διατροφή των βρεφών να άλλαξε μετά τους 3 πρώτους μήνες κι έτσι να αυξήθηκαν οι πιθανότητες μόλυνσεων και υποσιτισμού, γεγονότα που οδήγησαν σε φτωχότερη ανάπτυξη των οστών. Ακόμη ενδέχεται οι μητέρες να πέθαναν στον τοκετό κι έτσι η σίτιση των βρεφών να έγινε με άλλον τρόπο. Δεν λείπουν μάλιστα και οι πρόωροι

¹⁰⁸ Angel 1971, 77-8

¹⁰⁹ Ingvarsson-Sundström 2008, 73

¹¹⁰ Ingvarsson-Sundström 2008, 76

¹¹¹ Nordquist and Ingvarsson-Sundström 2005, 163

θάνατοι τεσσάρων γυναικών ηλικίας 16 - 20 ετών στην Ασίνη που θα μπορούσαν να είχαν πεθάνει κατά τον τοκετό¹¹².

Επομένως παρατηρείται γενικά πως οι διατροφικές συνήθειες και ο υποσιτισμός ήταν οι κύριες αιτίες θανάτου των βρεφών. Η αλλαγή εξάλλου διατροφής των βρεφών λίγους μήνες μετά τη γέννησή τους και η προσθήκη σε αυτήν αγελαδινού γάλατος, επηρέαζε ίσως αρνητικά την ανάπτυξη τους και έφερε τον πρόωρο θάνατο τους¹¹³.

Επιπλέον υπάρχει η υπόθεση βάσει σύγχρονων μελετών ότι η πρόωρη θνησιμότητα συνδέεται με το ελαφρώς χαμηλότερο ανάστημα των παιδιών. Πράγματι παρατηρείται ότι το μέσο ανάστημα (*Μέσος όρος αναστήματος γυναικών – ανδρών*) στην Ασίνη είναι ελαφρώς χαμηλότερο από ό,τι στην υπόλοιπη Ελλάδα κατά τη Μεσοελλαδική περίοδο (159,1 cm έναντι 159,8 cm), όπως χαμηλότερα είναι και το ύψος της βάσης του κρανίου όσο και από την απόσταση μεταξύ των πυελικών οστών. Ο Angel υποστηρίζει ότι ο συνδυασμός αυτών των χαμηλών τιμών δείκτη μαζί με το χαμηλό ανάστημα οφείλεται στην έλλειψη της πρωτεΐνης του κρέατος, της βιταμίνης D και των θερμίδων κατά την παιδική ηλικία¹¹⁴.

Τα δεδομένα της Λέρνας δείχνουν μια ελαφρώς διαφορετική εικόνα μιας και το μέσο ανάστημα (160,5 cm) είναι υψηλότερο από ό,τι στην Ασίνη, όπως και η απόσταση μεταξύ των πυελικών οστών (80,7) φτάνει λίγο πάνω από τις τιμές από την υπόλοιπη Ελλάδα (78,8). Επομένως παρατηρείται ότι αν αξιολογηθούν αυτές οι δύο μετρήσεις υπάρχει μία καλύτερη ανάπτυξη των παιδιών στην Λέρνα απ' ό,τι στην Ασίνη¹¹⁵.

Αναφορικά με τις βρεφικές και παιδικές ασθένειες που εντοπίζονται με βάση τη μελέτη των οστών παρατηρούμε, ότι υπήρχαν πολλές παθολογικές αιτίες για τον πρόωρο θάνατο στη ΜΕ Ασίνη και Λέρνα. Αρχικά εμφανίζονται δείγματα περιοδοντικής νόσου με βάση τις αναλύσεις των δοντιών. Επιπλέον εξίσου συνηθισμένες είναι οι ενδοκρανιακές βλάβες κυρίως σε νεογέννητα βρέφη, λόγω του αδύναμου ανοσοποιητικού και την επιρρέπεια στις λοιμώξεις. Σύμφωνα με τον Angel όμως μπορεί να σχετίζονται με κληρονομικά αίτια, όπως πχ την μεσογειακή αναιμία¹¹⁶. Ακόμη τα παιδιά όπως προαναφέρθηκε διέθεταν χαμηλή σκελετική ανάπτυξη που είτε οφειλόταν στην διατροφή, είτε στην κακή υγεία της μητέρας τους, είτε σε στρεσιογόνους παράγοντες. Για παράδειγμα με τη μελέτη

¹¹² Ingvarsson-Sundström 2008, 72-6

¹¹³ Nordquist and Ingvarsson-Sundström 2005, 164

¹¹⁴ Angel 1982, 107

¹¹⁵ Ingvarsson-Sundström 2008, 84

¹¹⁶ Angel 1971, 77-9

των δοντιών γίνεται αντιληπτό το μεταβολικό άγχος, που προκαλεί υποπλασία στο σμάλτο των δοντιών, ενώ αντίστοιχα το φυσιολογικό άγχος δύναται να προκαλέσει διαταραχή του σχηματισμού της αδαμαντίνης στον οργανισμό. Η διαταραχή αυτή δημιουργεί τις παθολογικές ραβδώσεις *Retzius* που μπορούν να γίνουν αντιληπτές από μικροσκόπιο. Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι μόνο σε παιδιά άνω των 5-6 ετών βρέθηκαν σκελετικά δείγματα ασθένειας, γεγονός που ίσως σχετίζεται με τον τρόπο ζωής τους από αυτή την ηλικία και μετά¹¹⁷.

Όσον αφορά τους Ταφικούς Κύκλους παρόλο που έχουν γίνει ενδελεχείς οστεοαρχαιολογικές μελέτες, εντούτοις δεν έχει γίνει ιδιαίτερη αναφορά σε οστά παιδιών. Επομένως τα δεδομένα που έχουμε βασίζονται κατά βάση στα κτερίσματα. Στον Ταφικό Κύκλο Α ο Schliemann αναφέρεται σε ένα βρέφος που είναι θαμμένο στον Τάφο ΙΙΙ. Ο Σταματάκης υποθέτει πως το βρέφος θάφτηκε στο στήθος της γυναίκας Μ, κρίνοντας από τα χρυσά φύλλα που καλύπτουν το σώμα του. Ο Τσουντας απ' την άλλη βασιζόμενος στον αριθμό φύλλων χρυσού αναφέρθηκε σε δύο παιδιά. Ωστόσο, η τελική μελέτη των χρυσών φύλλων κατέληξε στην πρώτη άποψη των Schliemann και Σταματάκη, ότι υπήρχε μόνο ένα βρέφος και οι πλάκες κάλυπταν το μπροστινό και το πίσω μέρος του αντίστοιχα. Παρατηρούμε λοιπόν πως παρόλο που το μέγεθος των φύλλων αρμόζει ώστε να χρησιμοποιηθούν ως καλυπτήρια για ένα βρέφος, δεν βρέθηκαν οστά κατά τη μελέτη κι έτσι η ερμηνεία ότι στον τάφο υπήρχε ένα βρέφος, βασίζεται μόνο σε μια υπόθεση¹¹⁸.

Ο Ταφικός Κύκλος Β βέβαια παρουσιάζει περισσότερα δεδομένα. Σύμφωνα με τον Angel στον Τάφο Λ2 ο άνδρας του τάφου μοιράστηκε τον τάφο του με τον πιθανότατα πενταετή γιο του. Αναφέρει μάλιστα και τις μετρήσεις των διασωθέντων οστών του παιδιού όπου ο αριστερός βραχίονας έχει μήκος 14,4cm, ο μεσαίος άξονας 10 X 9cm και η κλείδα 7,5cm. Ο πενταετής νεκρός δε φέρει τραυματισμούς, ενώ είναι φυσικά αμφίβολο αν πράγματι διατηρούσε συγγένεια με τον νεκρό ενήλικα. Για τον Τάφο Ξ1 ο Angel δίνει μόνο το στοιχείο ότι πρόκειται για παιδί 2 ετών και ότι έχει μήκος μηριαίου οστού στα 15,5 cm¹¹⁹. Από τις περιγραφές όμως του Μυλωνά που δεν εμπεριείχαν οστεοαρχαιολογικές αναλύσεις βλέπουμε ότι τα κάτω σκέλη του παιδιού στον Τάφο Ξ1 ήταν καμένα¹²⁰. Σε γενικές γραμμές όμως παρατηρούμε πως τα παιδικά οστά δεν έφεραν δείγματα τραυματισμού και αρθρίτιδας ή τουλάχιστον δεν γίνεται αναφορά ως τώρα σε κάτι τέτοιο (εικ.34).

¹¹⁷ Ingvarsson-Sundström 2008, 90-4

¹¹⁸ Papazoglou-Manioudaki 2010, 161

¹¹⁹ Angel 1973, 383

¹²⁰ Μυλωνάς 1973, 185

Ωστόσο οφείλουμε να αναφέρουμε ότι η μελέτη των παιδικών οστών είναι δύσκολη καθώς τα παιδικά οστά φθείρονται ευκολότερα και γρηγορότερα. Επομένως συχνά ακόμη και η απουσία οστών σε τάφους, ενδέχεται να είναι δείγμα παρουσίας παιδιών. Τέτοια περίπτωση συναντάμε στον θαλαμοειδή τάφο 2 στο Νεκροταφείο των Γλυκών Νερών, που εντοπίζονται μικροσκοπικά αγγεία και ειδώλιο τύπου Ψ, χωρίς ωστόσο να σώζονται σκελετικά ίχνη της ταφής. Διατηρείται μονάχα μία μορφή αλλοίωσης του εδάφους στο σημείο που ο νεκρός θα ήταν τοποθετημένος. Στην παρούσα περίπτωση έχει θεωρηθεί πως ο τάφος ανήκε σε νήπιο, λόγω της συνηθισμένης φθοράς των παιδικών οστών αλλά και λόγω των ευρημάτων, ερμηνείες δηλαδή που πρέπει να εξετάζουμε με επιφύλαξη¹²¹. Η έρευνα θα βασιστεί ενδεικτικά σε μερικές μόνο μελέτες καθώς δεν έχουν ερευνηθεί πλήρως τα παιδικά οστά από όλους τους μυκηναϊκούς τάφους.

Πρώτα θα αναφερθούμε στο πρώιμο μυκηναϊκό νεκροταφείο στην Κίρρα Φωκίδας. Εκεί έχει εντοπιστεί μεγάλος αριθμός παιδιών, βρεφών και εφήβων με τα βρέφη να υπερέχουν σε πλειοψηφία¹²². Ωστόσο δεν φαίνεται από τις αναλύσεις να καταγράφεται κάποιο τραύμα ή κάποια ιδιαίτερη οστική ανωμαλία. Παρατηρούμε όμως πως τα οστά των παιδικών ταφών κατά κύριο λόγο είχαν παραμεριστεί για να ενταφιαστούν εκ νέου ενήλικες. Συγκεκριμένα στον τάφο L402 βρέθηκαν οστά παιδιού 2-3 ετών (εικ.35). Όμως είχαν όλα παραμεριστεί στα αριστερά και στον τάφο είχαν εκ νέου τοποθετηθεί τρεις ενήλικες των οποίων επίσης τα οστά βρέθηκαν ανακατεμένα (εικ.36). Η αδιαφορία για την παιδική ταφή φαίνεται και από το γεγονός, ότι ένα μικρό κρανιακό μέρος και μερικά άλλα οστά που έλειπαν από την ταφή του παιδιού ανασύρθηκαν ανάμεσα στις αναμειγμένες ταφές ενηλίκων. Παρόμοια περίπτωση πολλαπλής δευτερεύουσας ταφής εντοπίζουμε και στη Μάλθη, όπου στον κιβωτιόσχημο τάφο XXVI, εναποτέθηκε πάνω από σκελετό παιδιού, οστεοφυλάκιο δύο-τριών ατόμων¹²³.

Αντίστοιχη περίπτωση «αμέλειας» παιδικών οστών παρατηρούμε και στον τάφο L200, που περιείχε τις πρωταρχικές και δευτερεύουσες ταφές δύο βρεφών (εικ.37). Το κρανίο και ο μετακρανιακός σκελετός ενός βρέφους ήταν στοιβαγμένος στο ανατολικό μέρος του κιβωτιόσχημου κατά μήκος των ποδιών ενός άλλου βρέφους. Η πρακτική τοποθέτησης της δευτερεύουσας ταφής βρέφους μαζί με την αρχική ταφή ενός άλλου βρέφους είναι

¹²¹ Βρεττού 2010, 49

¹²² Nordquist and Ingvarsson-Sundström 2005, 163

¹²³ Valmin 1938, 200

επίσης γνωστή από κιβωτιόσχημους και κτιστούς τάφους από την Μάλθη και πιθανώς από τον Άγιο Βασίλειο Λακωνίας¹²⁴.

Επιπλέον οι μελέτες των οστών δείχνουν και την αναλογία μεταξύ ενηλίκων και ανηλίκων στους τάφους. Οστεοαρχαιολογικές μελέτες που έγιναν σε μυκηναϊκούς τάφους στην Αχαΐα που αφορούσαν ταφές μεταξύ της ΥΕ ΙΙΒ –ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου έδειξαν μία υπο-εκπροσώπηση των παιδιών. Η έρευνα βασίστηκε σε έναν θολωτό τάφο και σε 38 θαλαμοειδείς τάφους από επτά αχαϊκές θέσεις. Οι εκτιμήσεις ηλικίας κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι το δείγμα αποτελούταν από 301 ενήλικες (84%), 43 υποενήλικες (3-20 ετών) (βλ. κεφ. 6) (13%) και 10 βρέφη (3%).

Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία των προβιομηχανικών κοινωνιών, η βρεφική θνησιμότητα ήταν υψηλή και κυμαινόταν μεταξύ 22-50 %. Αντίθετα η θνησιμότητα των υποενηλίκων (3-20) ήταν χαμηλή και κυμαινόταν μεταξύ 5-15%, μιας και πρόκειται για την ομάδα που έχει το πιο χαμηλό ποσοστό θνησιμότητας από όλες τις ηλικιακές ομάδες. Τέλος το υψηλό ποσοστό θνησιμότητας, εμφανίζεται ξανά στην ομάδα των ενηλίκων και κυμαίνεται μεταξύ 15-35%¹²⁵. Επομένως βάσει των παραπάνω στατιστικών, τα ποσοστά ηλικίας από τους αχαϊκούς τάφους, δείχνουν ότι οι ενήλικες υπερ-εκπροσωπούνται, Τα ποσοστά των ανηλίκων είναι εντός φυσιολογικού εύρους, ενώ τα βρέφη βρίσκονται σε πολύ μικρό αριθμό. Αν αναλύσουμε την περίπτωση της Αχαΐας δημογραφικά οφείλουμε να είμαστε επιφυλακτικοί, καθώς οι ταφικές πρακτικές δεν υποδηλώνουν ότι το δείγμα ταφής αντικατοπτρίζει τον ακριβή ζωντανό πληθυσμό. Συχνά η διαδικασία της ανασκαφής και της συντήρησης επηρέαζαν τον ακριβή αριθμό των παιδικών οστών στα ταφικά δεδομένα, γεγονός που οδήγησε στην ύπαρξη μικρότερου αριθμού παιδικών οστών στον μυκηναϊκό αρχαιολογικό τοπίο. Παρόλα αυτά σύμφωνα με τις Aktyri, Gazis και Jones δεν αποκλείεται να υπήρχαν πράγματι πολιτισμικοί παράγοντες που άφηναν εκτός των επίσημων ταφικών πρακτικών τα βρέφη, γεγονός που υποδηλώνει ότι η τέλεση της ταφής βασιζόταν στην ηλικία του θανάτου, όπως είδαμε και με τα παραπάνω αρχαιολογικά δεδομένα¹²⁶.

Αναλυτικές μάλιστα πληροφορίες διαθέτουμε και για το αχαϊκό μυκηναϊκό νεκροταφείο της Βούντενης, όπου παρατηρείται υποεκπροσώπηση των παιδιών. Ωστόσο στην περίπτωση της Βούντενης έχουμε μία αυξημένη τάση δευτερογενών ταφών υπο-ενηλίκων σε τάφους ενηλίκων. Η ενέργεια αυτή δείχνει πως υπήρχε κάποιο είδος προσεκτικής

¹²⁴ Lagia, Moutafi et al. 2016, 192-8

¹²⁵ Weiss και Wobst 1973, 24-7 · Aktyri, Gazis, Jones 2021, 496-7

¹²⁶ Aktyri, Gazis, Jones 2021, 495-8

φροντίδας και συλλογικής τάσης να θάβονται τα παιδιά δευτερογενώς σε κοινούς τάφους ενήλικων, με στόχο οι κάτοικοι της περιοχής να δημιουργήσουν μία συλλογική ταυτότητα, η οποία ίσως βασιζόταν σε βιολογικά ή μη συγγενικά κριτήρια. Επομένως βαρύτητα δινόταν στην ένταξη σε μία συλλογική ομάδα των ανήλικων ατόμων, γεγονός που δείχνει ότι η κοινωνική τους θέση πιθανόν να είχε μία στοιχειώδη δυναμική. Παρόλα αυτά πρέπει, όπως ήδη αναφέρθηκε, να σημειωθεί και εδώ, πως και πάλι οι ανήλικοι έως 7 ετών υπο-εκπροσωπούνται, καθώς και ότι μόνο οι ενήλικοι άνδρες λάμβαναν ιδιαίτερη φροντίδα στους τάφους της Βούντενης¹²⁷.

Παρά τις ελλείψεις που παρουσιάζει η εικόνα μας, η μελέτη των οστών βοήθησε στην κατανόηση των περιπτώσεων δευτερογενούς ταφής. Επιπλέον τα στοιχεία της ΜΕ Ασίνης και Λέρνας προσφέρουν πληροφορίες για τις παιδικές ασθένειες, τη διατροφή, τον υποσιτισμό και το ενδεχόμενο ο πρόωρος θάνατος να ευθύνεται σε ζητήματα υγείας της μητέρας. Ίσως ως πιο σημαντική και ενδιαφέρουσα ένδειξη ασθενειών ή υποσιτισμού, θα αναφέραμε την χαμηλή ανάπτυξη των οστών των παιδιών. Επομένως δεν αποκλείεται παρόμοια ζητήματα να επηρέαζαν και τα παιδιά της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

6.5 Τελετουργίες

Η σημασία των ταφικών τελετουργιών έχει συχνά επισημανθεί. Σύμφωνα με τους Huntington και Metcalf, μια τελετή δύναται να απελευθερώσει τα πιο δυνατά συναισθήματα στους επιζώντες¹²⁸. Οι τελετουργίες επομένως υφίστανται για να «ξυπνούν» τα κατάλληλα συναισθήματα στους παρευρισκόμενους αλλά και για να προβάλλουν την επίτευξη δύναμης¹²⁹. Ο τομέας των νεκρικών τελετουργιών είναι ιδιαίτερα χρήσιμος, για να αντλήσουμε στοιχεία σχετικά με την ιδεολογία που δημιουργούσε η εικόνα του θανάτου ενός παιδιού στη μυκηναϊκή κοινωνία. Συνεπώς οι τελετουργίες συμβάλλουν στην ανάπτυξη συνοχής της κοινότητας των συμμετεχόντων σε αυτές.

Ιδιαίτερα στοιχεία για τις τελετουργίες που λάμβαναν χώρα στις παιδικές μυκηναϊκές ταφές δεν είναι γνωστά, καθώς ενδέχεται αυτές να ήταν εν μέρει άυλες και να άφηναν μόνο ένα μικρό δείγμα αρχαιολογικών αποτυπωμάτων. Ωστόσο θα εξετάσουμε μερικά στοιχεία που προδίδουν ίσως ένα τελετουργικό υπόβαθρο. Όπως αναφέραμε όλα τα παραπάνω εν δυνάμει μπορεί να ανήκουν στο ζήτημα των συνειδητών επιλογών και ίσως τελετουργιών για την ταφή ενός παιδιού (κτερίσματα, αρχιτεκτονική τάφων ή τοποθεσία

¹²⁷ Moutafi 2021, 286-7

¹²⁸ Huntington and Metcalf 1979, 1

¹²⁹ Huntington and Metcalf 1979, 3-4

τάφου). Τα πλούσια εξάλλου κτερίσματα που συναντάμε σε αρκετούς παιδικούς τάφους (πχ Κουκουνάρα, Αθηναϊκή Αγορά, Ταφικοί Κύκλοι Μυκηνών) και περιλαμβάνουν αγγεία, κοσμήματα και αντικείμενα από ημιπολύτιμους λίθους, είναι κατά βάση μέρος ταφικών τελετουργιών που είτε αποσκοπεί σε κάποιο μεταφυσικό άγνωστο σε μας πλαίσιο (πχ συνοδεία των νεκρών) είτε σε κάποια κοινωνική σκοπιμότητα (πχ προβολή κύρους των ενηλίκων συγγενών ή σφυρηλάτηση της συνοχής της κοινότητας) χωρίς βεβαίως τα παραπάνω να είναι αμοιβαία αποκλειόμενα¹³⁰.

Στο σημείο όμως αυτό θα εξετάσουμε πιθανές τελετουργικές διαδικασίες που συνέβησαν κατά τη διάρκεια της ταφής. Στη ΜΕ περίοδο στην Αργολίδα, παρατηρούμε, πως η παρουσία ζωικών οστών, οστρέων και οστών ψαριών στις παιδικές ταφές είναι συνηθισμένη. Έτσι έχει προταθεί πως είτε πρόκειται για κατάλοιπα κάποιου τελετουργικού γεύματος που πραγματοποιήθηκε κατά την ταφή των παιδιών, είτε πάλι για κάποια προσφορά γεύματος στο πλαίσιο των ταφικών παιδικών τελετών. Ενδιαφέρον μάλιστα παρουσιάζει η ύπαρξη ΜΕ οστών σκύλου στον τάφο DE46 στην Λέρνα, περίπτωση που έχει συνδεθεί με τις χθόνιες ταφικές τελετουργίες της Ελληνορωμαϊκής περιόδου, καθώς εκεί συναντάται συχνότερα η θυσία σκύλων¹³¹.

Αρχικά πρέπει να αναφέρουμε ότι τα παιδιά θεωρήθηκε πως μάλλον ήταν ενδεδυμένα, στοιχείο που αποδεικνύει η παρουσία περονών σε πρώιμους μυκηναϊκούς τάφους υπό την παρουσία παιδιών της ΜΕ III-ΥΕ II περιόδου, στον Ταφικό Κύκλο Β', στην Αρχαία Αγορά, στη Θήβα και στο Πρίφτιανι (Μοναστηράκι Αργολίδας)¹³². Το παραπάνω φαινόμενο ωστόσο περιορίζεται από την ΥΕ II περίοδο ως την ΥΕ IIIΓ, όπως θα δούμε και παρακάτω (βλ. 9.5) . Επιπλέον απόδειξη ύπαρξης ενδυμασίας είναι και το μοναδικό δείγμα αποτυπώματος υφάσματος στην κλίνη από λευκό πηλό του προαναφερόμενου τάφου XXI στο νεκροταφείο του Δειράδα Άργους, Στην ίδια κλίνη επίσης έχει θεωρηθεί πως υπήρχε ακόμη και σάβανο ή κάλυμμα για την κλίνη¹³³. Ακόμη στον Τάφο III του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών, στον Θολωτό 2 της Κουκουνάρας Μεσσηνίας, στην Πρόσυμνα και στο Άργος έχουμε επίσης επένδυση στο παιδικό λείψανο, αυτή τη φορά χρυσή, αλλά και στολισμό των πτωμάτων με συγκεκριμένα χρυσά διαδήματα, ταινίες, περιδέραια, και ενώτια¹³⁴. Όσον αφορά τη στάση των νεκρών παιδιών δεν έπαιξε συγκεκριμένο ρόλο και δεν διαφοροποιούταν από των ενηλίκων μιας και τα παιδιά

¹³⁰ Gallou 2004, 370

¹³¹ Nordquist and Ingvarsson-Sundström 2005, 159-60

¹³² Gallou 2004, 368

¹³³ Deshayes 1966, 243

¹³⁴ Gallou 2004, 368

εναποτίθενται σε συνεσταλμένη στάση, ύπτια, οκλάζουσα και εκτάδην στάση¹³⁵. Η κτέριση δεν φαίνεται να επηρεαζόταν έτσι από την στάση των νεκρών παιδιών, αλλά πιθανώς σχετιζόταν με τον τύπο του τάφου, μιας και στους πιο απλούς τύπους (πχ απλός λάκκος) συναντάμε τα κτερίσματα είναι κυρίως αγγεία ή κατώτερης ποιότητας ή και ανύπαρκτα.

Όσον αφορά την κυρίως τελετουργική διαδικασία γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα. Στον Τάφο Ξ1 στον Ταφικό Κύκλο Β, τα κάτω σκέλη του παιδιού είχαν υποστεί καύση¹³⁶ (εικ.38). Αυτό ίσως σχετίζεται με μια μορφή τελετουργίας χωρίς ωστόσο να έχουμε άλλες τέτοιες περιπτώσεις. Παρατηρούμε ότι στις παιδικές ταφές του Ταφικού Κύκλου Β' (Λ2, Μ) τα παιδιά αποτέθηκαν εκτάδην με τα γόνατα υψωμένα έχοντας τις πτέρνες στο δάπεδο, με τα δάχτυλα των ποδιών προς τα πάνω¹³⁷..

Οστά ζώων από την άλλη δε συναντάμε στην ΥΕ περίοδο σε παιδικούς τάφους και μοναδική περίπτωση που βλέπουμε οστά ζώων σε παιδικό τάφο είναι εκείνη του ΜΕ VI τάφου των Ζυγουριών. Εκεί σε απόσταση 0,50μ. από τον τάφο βρέθηκαν οστά αιγών. Θεωρείται πως προήλθαν από τελετουργία πριν την ταφή¹³⁸.

Αγγεία για ειδική τελετουργική χρήση δεν συναντάμε γενικότερα όπως προαναφέραμε. Κέρνοι και ρυτά, τύποι δηλαδή με πιθανό λατρευτικό χαρακτήρα, απουσιάζουν από τους παιδικούς τάφους. Αξίζει να αναφερθεί βέβαια ότι τους δύο παραπάνω τύπους, τους συναντάμε και σε μία παιδική ταφή της ΥΕ ΙΙΑ2 (α3) στο νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων της Αλυκής Βούλας¹³⁹. Ενδεχομένως στην περίπτωση αυτή λοιπόν αξιοποιήθηκαν για τη νεκρική τελετή και έπειτα αποτέθηκαν στον τάφο. Από το ίδιο νεκροταφείο μάλιστα παρατηρούμε πως οι παιδικές ταφές στις κόγχες των θαλαμοειδών ήταν πρωτογενείς. Έτσι δεν παρατηρήθηκε κανένας καθαρισμός-παραμερισμός των οστών για ένταξη δευτερογενών ταφών. Αξίζει βέβαια να πούμε ότι η επιλογή να τοποθετηθούν τα παιδιά σε κόγχες θαλαμοειδών και όχι στους ίδιους τους θαλαμοειδείς ήταν μία συνειδητή επιλογή που ίσως πρόβαλε από τη μία τη σύνδεση των νεκρών με τους νεκρούς των θαλαμοειδών, αλλά από την άλλη την ελαφρά ίσως κατώτερη θέση ή σχέση που είχαν αυτοί μεταξύ τους. Ο Lewartowski υποθέτει μάλιστα ότι τα παιδιά που θάφτηκαν στις κόγχες θα μπορούσαν να ήταν ορφανά ή νόθοι απόγονοι και γι' αυτό να μη «δικαιούνταν» να ενταχθούν στο κυρίως ταφικό σύνολο των θαλαμοειδών. Τέλος υπάρχει ακόμη

¹³⁵ Σγουρίτσα 1987, 20

¹³⁶ Μυλωνάς 1973, 185

¹³⁷ Μυλωνάς 1973, 258-9

¹³⁸ Σγουρίτσα 1987, 20-1

¹³⁹ Σγουρίτσα 1987, 22-3

περίπτωση η επιλογή της ταφής σε κόγχες να σχετιζόταν με τις συνθήκες θανάτου των παιδιών (όπως κεραυνός, πνιγμός ή αυτοκτονία)¹⁴⁰.

Επιπροσθέτως μία συνήθεια που πιθανόν να έχει τελετουργική-θρησκευτική υπόσταση είναι αυτή της ταφής νεογνών και βρεφών στα δάπεδα των οικιών και μακριά από οργανωμένα νεκροταφεία. Παρόλο που το γεγονός αυτό κοινωνικά, δηλώνει μία διαφοροποίηση σχετικά με το πώς αντιμετωπίζονταν τα παιδιά στο πλαίσιο της μυκηναϊκής κοινωνίας, ενδέχεται να δηλώνει συγχρόνως και μία μορφή τελετουργικής-αποτροπαϊκής συνήθειας. Πριν προβούμε όμως στην ακόλουθη ερμηνεία, επιβάλλεται να τονίσουμε, ότι δεν έχουμε δυστυχώς μεγάλο αριθμό δειγμάτων από παιδικά και βρεφικά οστά σε οικίες διότι πρωτίστως δεν είναι εύκολο να διασωθούν αλλά και γιατί δεν είναι απαραίτητο να ίσχυε αυτή η συνήθεια καθολικά, καθώς υπάρχει πάντα και η επιφύλαξη κάποια από τα κτήρια στα οποία βρέθηκαν ταφές, να μην ήταν σε χρήση τη στιγμή των τάφων. Στην Ηπειρωτική Ελλάδα εξάλλου συναντάμε τέτοιες περιπτώσεις. Χαρακτηριστική είναι εξάλλου η περίπτωση του λόφου Μπαρμπούνα στην Ασίνη, όπου πάνω από τα ερείπια των ΜΕ κτηρίων 1 και 2, δημιουργήθηκε ΥΕ νεκροταφείο. Το νεκροταφείο παρέμεινε σε χρήση μέχρι την Ύστερη Μυκηναϊκή περίοδο, με αποτέλεσμα δύο λακκοειδείς τάφοι και άλλοι έξι απλοί λάκκοι να τοποθετηθούν πάνω από το κτήριο 2, ενώ άλλοι δύο πάνω από το κτήριο 1¹⁴¹.

Βασισμένοι λοιπόν στα παραπάνω δεδομένα θα εξετάσουμε την ΜΕΧ-ΥΕΧ πρακτική αναφερόμενοι με προσοχή σε παραδείγματα της σλαβικής μυθολογίας ως εθνογραφικά παράλληλα. Όπως αναφέρεται αναλυτικά στο Παράρτημα 1 στη σλαβική μυθολογία η ταφή βρεφών στο πάτωμα των οικιών σχετιζόταν με τον «καθαγιασμό» του πνεύματος των βρεφών¹⁴². Δεν αποκλείεται έτσι η ταφή ενός παιδιού στον χώρο της οικίας στον υστεροελλαδικό ελλαδικό χώρο, να σχετιζόταν κατά κάποιο τρόπο με τον «καθαγιασμό» του πνεύματος του βρέφους

Τέλος αξίζει στο σημείο αυτό να προβούμε σε μία προσπάθεια ερμηνείας της χρήσης λαρνάκων στις παιδικές ταφές. Ειδικότερα έχει προταθεί πως θα μπορούσαν να συσχετιστούν με την ιδέα της «μεταφοράς» των παιδιών από γυναίκες κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης. Συγκεκριμένα παρατηρούμε ότι κατά πλειοψηφία οι λάρνακες της Τανάγρας απεικονίζουν γυναίκες. Ως εκ τούτου η σχέση νεκρού και γυναικών είναι σε κάθε περίπτωση εμφανής. Η λάρνακα έτσι έχοντας τη μορφή «κουτιού» ιδανικό για τη

¹⁴⁰ Lewartowski 1996, 760-1

¹⁴¹ Milka 2010, 433-5

¹⁴² Nastevičs 2018, 91

μεταφορά, θα μπορούσε να έχει επιλεγθεί ως «αντικείμενο σχηματικά ανάλογο των γυναικών» που «εγκυμονεί» κι αυτό με τη σειρά του παιδιά¹⁴³. Εξάλλου βασιζόμενοι στις εθιμικές παραδόσεις του Αρχαίου Ισραήλ¹⁴⁴ παρατηρούμε πως η επιλογή της χρήσης αγγείων για την ταφή παιδιών στην Ανατολή, γινόταν καθώς αυτά συσχετιζόνταν με την γυναικεία μήτρα η οποία φύλασσε τα παιδιά και κατά συνέπεια η ταφική χρήση τους, δήλωνε την επιστροφή των παιδιών σε αυτήν¹⁴⁵. Επομένως ίσως με παρόμοιο τρόπο να λειτουργούσαν συμβολικά και τα αγγεία των ΜΕ παιδικών ταφών αλλά και οι λάρνακες της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου.

Με βάση τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό, ότι διαθέτουμε περιορισμένες πληροφορίες για τα τελετουργικά δρώμενα, είτε εξαιτίας των άυλων διαδικασιών που δεν άφησαν ισχυρό αρχαιολογικό αποτύπωμα, είτε λόγω του περιορισμένου ενδιαφέροντος τέτοιων ενεργειών σε παιδιά μικρής ηλικίας.

6.6 Συμπεράσματα

Παρατηρώντας τα προαναφερθέντα στοιχεία γίνεται αντιληπτό ότι τα παιδιά στο ταφικό τοπίο κατά κύριο λόγο υποεκπροσωπούνται. Οι πληροφορίες για τις τελετουργίες είναι ελλιπείς, ενώ οστεοαρχαιολογικά δεν έχει γίνει μεγάλη εμβάθυνση για τον βαθμό των ασθενειών στην ΥΕΧ. Τα στοιχεία βέβαια των περιπτώσεων της ΜΕ Ασίνης και Λέρνας έχουν δώσει πληροφορίες για υπο-ανάπτυξη οστών, και πιθανά αίτια πρόωρων θανάτων που οφείλονται στη βρεφική διατροφή ή στην υγεία της μητέρας, στοιχεία που θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως ίσχυαν σε έναν βαθμό και στην ΥΕΧ.

Ωστόσο ταφικά, φαίνεται πως υπάρχει μία διαφορετική αντίληψη για το ηλικιακό στάδιο των παιδιών σχετικά με την απόθεση κτερισμάτων, την τοποθεσία ταφής και τον αρχιτεκτονικό τύπο. Κατά τα πρώιμα μυκηναϊκά χρόνια έως και την ΥΕ ΙΙ τα παιδιά έως 5-6 ετών συνηθίζεται να θάβονται σε απλούς λάκκους, χωρίς κτερίσματα και σπάνια με ενήλικες. Αντίθετα από την ΥΕ ΙΙΙΑ έως και το τέλος της ΥΕΧ τα παιδιά εναποτίθενται και σε άλλους ταφικούς τύπος και συχνότερα μαζί με ενήλικες, ακόμη και σε μικρότερες ηλικίες. Ήδη βλέπουμε επίσης πως από την Πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο έως την ΥΕ ΙΙΙΓ μόνο τα βρέφη και τα παιδιά έως δύο ετών συνεχίζουν να θάβονται εντός οικισμών μακριά από τα εξωκοινοτικά νεκροταφεία των ενηλίκων, μια ηλικιακή διαφοροποίηση που βλέπουμε ως και τα πρώιμα μυκηναϊκά χρόνια και στα φτωχά ή και ανύπαρκτα σύνολα κτερισμάτων στην πλειοψηφία των παιδιών κάτω των 5-6 ετών. Παρόμοια εικόνα

¹⁴³ Kramer-Hajos 2015, 662

¹⁴⁴ Πιο αναλυτικά βλέπε Παράρτημα 1

¹⁴⁵ Garroway 2014, 240

δίνει και το νεκροταφείο της Βούντενης με τα παιδιά έως 7 ετών να υποεκπροσωπούνται. Επιπλέον στα οργανωμένα όμως υστεροελλαδικά νεκροταφεία τα παιδιά έως δύο ετών απουσιάζουν από την ΥΕ Ι έως την ΥΕ ΙΙΙΓ . Τέλος στην ΥΕΧ τα βρέφη και τα έμβρυα συχνά θάβονται σε κατώφλια οικιών, τόσο στην ηπειρωτική Ελλάδα (Οικία Πέτσα και Κτήριο Ι-2 Μυκήνες) όσο και στην Κρήτη (Δωμάτιο Ε, Καστέλλι Χανίων)¹⁴⁶.

Επομένως είναι αρκετά πιθανό, πως για την αντίληψη των ανθρώπων της εποχής, τα παιδιά από 5-6 ετών και πάνω να μην θεωρούνται «παιδιά» με τον σύγχρονο όρο που έχει καθιερωθεί, αλλά να συγκαταλέγονται κι αυτά στο ίδιο επίπεδο ικανοτήτων με τους ενήλικες. Η παραπάνω υποθετική ερμηνεία θα μπορούσε να συσχετιστεί και με το εθνογραφικό παράλληλο της φυλής Beng της Δυτικής Αφρικής σύμφωνα με την οποία ένα παιδί πρέπει να φτάσει περίπου το 7 έτος της ηλικίας του για να θεωρηθεί ολοκληρωμένο άτομο (πιο αναλυτικά στο Παράρτημα 1)¹⁴⁷. Ωστόσο βέβαια ο μη χαρακτηρισμός ως «παιδιών», των ομάδων που έχουν ηλικία πάνω των 5-6 ετών ίσως είναι προβληματικός. Συνεπώς, όπως θα δούμε και αναλυτικότερα παρακάτω, θα ήταν ορθότερο να θεωρήσουμε πως τα άτομα άνω της ηλικίας των 5-6 ετών λογίζονταν ως «ενεργά κοινωνικά άτομα» και γι' αυτόν τον λόγο λάμβαναν ταφικές τιμές όμοιες με τους ενήλικες, που είχαν ήδη την ταυτότητα των «ενεργά κοινωνικών ατόμων».

Εξάλλου είναι φανερό πως το γνωστικό και επικοινωνιακό επίπεδο των παιδιών είναι διαφορετικό και πιο εύκολα προσεγγίσιμο σε αυτές τις ηλικίες. Κάτι τέτοιο θα τα οδηγούσε να συγκαταλεχτούν από νωρίς στον «κόσμο των ενηλίκων» ή στον «κόσμο των ενεργών κοινωνικά ατόμων», λαμβάνοντας και άλλες υποχρεώσεις, όπως θα δούμε και στα επόμενα κεφάλαια, και να δέχονται τις ίδιες τιμές στο ταφικό και τελετουργικό τοπίο

Η απουσία βέβαια παιδιών έως δύο ετών στα υστεροελλαδικά νεκροταφεία δείχνει ενδεχομένως πως η παιδική ηλικία διακατεχόταν από τρία στάδια. Συμβατικά θα το αναφέρουμε ως α) Πρώιμο στάδιο (0-2) κατά το οποίο το παιδί δεν λαμβάνει ισάξιες τιμές με τους ενήλικες και δεν είναι ενεργό μέλος της κοινωνίας β) Κυρίως στάδιο (2-5/6/7) κατά το οποίο το παιδί για την κοινωνία δείχνει να αποκτά μία πρώιμη αντίληψη, είναι ικανό να περπατά μόνο του, να μιλά ορθά και να σχηματίζει απλές προτάσεις. Επομένως συγκαταλέγεται πλέον στα μέλη της κοινωνίας και αποκτά την «ταυτότητα του νοήμονα οργανισμού» που δεν την είχε ως τότε γ) Μεταβατικό στάδιο (5/6 - και μετά), κατά το οποίο πιθανόν να θεωρείται πλέον ισότιμο μέλος με τους ενήλικες και γι' αυτό

¹⁴⁶ Mc George 2011, 4 · Hallager και Hallager 2003, 286-7

¹⁴⁷ Gottlieb 1998, 125-6

λαμβάνει τελετουργικά μια πληθώρα ισότιμων απολαβών. Ωστόσο το «ηλικιακό» τέλος του τελευταίου αυτού σταδίου δεν είναι ακόμη σαφές κι έτσι δεν δύναται να αναγνωριστεί το όριο ενηλικίωσης ταφικά.

7. Ενεπίγραφα τεκμήρια

7.1 Εισαγωγή

Παρόλο που τα ταφικά δεδομένα αποτελούν βασικά τεκμήρια για την κατανόηση των κοινωνικών, ιδεολογικών και τελετουργικών θεσμών μιας κοινωνίας, είναι γεγονός ότι η μελέτη των επιγραφικών τεκμηρίων μπορεί να φωτίσει μοναδικά πτυχές του παρελθόντος. Συγκεκριμένα προσφέρει στην έρευνα μία διαφορετική οπτική, αφού χάρη σε αυτή γίνεται αντιληπτή η προσέγγιση που ακολουθεί η εκάστοτε κοινωνία σε ποικίλα ζητήματα της κοινωνικής ζωής.

Όσον αφορά επομένως τη μελέτη του μυκηναϊκού πολιτισμού, το ευτυχές γεγονός της αποκρυπτογράφησης της Γραμμικής Β' από τους Ventris και Chadwick και η δημοσίευση της μελέτης τους το 1953, συνέβαλε καθοριστικά στην κατανόηση μίας πληθώρας τομέων του μυκηναϊκού κόσμου¹⁴⁸. Στο παρόν κεφάλαιο θα εστιάσουμε στον τρόπο που τα παιδιά εμφανίζονται στις πινακίδες της Γραμμικής Β' προσπαθώντας να ερμηνεύσουμε ζητήματα κοινωνικής ταυτότητας των παιδιών, συγγενικών δεσμών, εργασιακών σχέσεων, θρησκευτικών πεποιθήσεων, αλλά και ενεργής συμμετοχής στο εκάστοτε κοινωνικό και εργασιακό πλαίσιο στις ανακτορικές κοινωνίες. Βασικό μέρος της έρευνας θα είναι και η ενδελεχής εξέταση των μυκηναϊκών όρων *ko-wa* και *ko-wo*, που φαίνεται να σχετίζονται με νεαρά άτομα, αλλά και άλλων όρων που πιθανόν να σχετίζονται με παιδιά.

7.2 Οι όροι *ko-wa* και *ko-wo* στην Γραμμική Β'

Το πρώτο στοιχείο που θα πρέπει να μελετήσουμε είναι οι άμεσες πληροφορίες που παρέχουν τα ανακτορικά τεκμήρια σχετικά με τα παιδιά. Τα παιδιά εμφανίζονται κυρίως σε τρία πλαίσια: ως συστατικά των οικογενειακών μονάδων, ως αποδέκτες σιτηρεσίου και συνοδευτικά σε ομάδες εργασίας εξειδικευμένων εργαζομένων¹⁴⁹.

Οι πρώτοι που αναζήτησαν στοιχεία για τα νεαρά άτομα στις επιγραφές της Γραμμικής Β', ήταν ο Michael Ventris και ο John Chadwick. Αυτοί συζήτησαν το ενδεχόμενο καταγραφής παιδιών στα έγγραφα του προσωπικού. Νεαρά άτομα καταγράφονται σε περίπου 200 τεκμήρια. Από αυτά, εκείνά της σειράς Aa και Ab από την Πύλο και οι Ai, Ak και Am από την Κνωσό, αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος από εκείνες, στις οποίες καταγράφονται τέτοια νεαρά άτομα.

¹⁴⁸ Βασιλικού 1995, 348-9

¹⁴⁹ Rutter 2003, 46

Τα νεαρά άτομα διακρίνονται ανάλογα με το φύλο με τον όρο *ko-wa* /*korwā*/ **κόρφᾱ* (κορίτσι) και *ko-wo* /*korwos*/ **κόρφος* (αγόρι). Οι *ko-wa* και οι *ko-wo* τεκμηριώνονται σχεδόν πάντα μαζί με γυναίκες, με μοναδική εξαίρεση τις πινακίδες της σειράς PY Ad, στις οποίες αποκλειστικά τα αγόρια συνοδεύονται από άνδρες. Παρατηρείται λοιπόν στο σύνολό των αναφορών μια γενική μορφή εξάρτησης των νεαρότερων από τους μεγαλύτερους.

Γενικότερα τα κορίτσια κυριαρχούν και αναγράφονται πάντα πριν από τα αγόρια. Συγκεκριμένα οι αριθμοί που διαθέτουμε ανάλογα με το φύλο είναι κατά πολύ περισσότεροι όσον αφορά τα κορίτσια. Για παράδειγμα στη σειρά Aa της Πύλου, αναφέρονται συνολικά 631 γυναίκες, 376 κορίτσια και 261 αγόρια. Ο μικρότερος αριθμός των αγοριών θα μπορούσε να εξηγηθεί από το γεγονός πως όταν έφταναν σε μία ορισμένη ηλικία, μεταφέρονταν σε ομάδες εργασίας ανδρών, ενώ οι κόρες συνέχιζαν να εργάζονται δίπλα σε γυναίκες ή στις μητέρες τους¹⁵⁰. Ωστόσο δεν είμαστε σε θέση να διακρίνουμε αν οι *ko-wa*/ *ko-wo* διατηρούσαν συγγενικούς δεσμούς με τα ενήλικα άτομα που τους συνόδευαν.

Επιπλέον εντύπωση δημιουργεί ότι η μόνη διαφοροποίηση που γίνεται για την ηλικία των παιδιών προέρχεται από την Κνωσό. Συγκεκριμένα στις πινακίδες KN Ag 91 και Ak 824 οι *ko-wo* και οι *ko-wa* διαχωρίζονται σε *me-wi-jo*, *me-u-jo* (Πρόκειται για ορθογραφικές παραλλαγές του ίδιου όρου) / *mewiōs*/ **μειφίως* (νεότερος) και σε *me-zo* /*medsōs*/ **μέζως* (μεγαλύτερος)¹⁵¹. Δυστυχώς όμως παραμένει ακόμα σκοτεινό, μέχρι ποιο βαθμό ηλικίας χαρακτηρίζαν με αυτούς τους προσδιορισμούς οι Μυκηναίοι τα νεαρά άτομα¹⁵². Αξιοσημείωτο είναι ακόμη πως στην Κνωσό τα άτομα που χαρακτηρίζονται ως «μεγαλύτερα αγόρια» συνεχίζουν να αναφέρονται με τις μητέρες τους και όχι με τους πατέρες τους. Αντίθετα η μόνη περίπτωση στην ηπειρωτική Ελλάδα που δείχνει αγόρια να συνοδεύονται από άνδρες, είναι αυτή της σειράς Ad της Πύλου. Ωστόσο ακόμη και σε αυτή την περίπτωση θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως πρόκειται για αγόρια «μεγαλύτερης ηλικίας» που ακολουθούν τους πατέρες τους με στόχο την εκπαίδευση στην εργασία¹⁵³. Η ιδέα εξάλλου ότι τα αγόρια ακολουθούν ενήλικες άνδρες με στόχο να εκπαιδευτούν σε κάποιον εργασιακό τομέα, προκύπτει και από την αναφορά του συλλαβογράμματος *di* στις πινακίδες σειρές Ai, Ak, Ap, Bg 817 και Xd 105 από την Κνωσό, στις οποίες νεαρά αγόρια συνοδεύονται από άνδρες. Το

¹⁵⁰ Gallou 2010, 163

¹⁵¹ Aura Jorro 1985, 447, 450 · Gallou 2004, 366

¹⁵² Gallou 2010, 163

¹⁵³ Rutter 2003, 46-7 · Gallou 2010, 163

συλλαβόγραμμα di, πιθανώς πρόκειται για συντομογραφία της τοπικής πτώσης *di-da-ka-re/ didaskalei/ *διδασκάλει (στην εκπαίδευση ή στο διδασκαλείο)*¹⁵⁴.

Από τα παραπάνω παρατηρούμε λοιπόν πως οι άνδρες δεν αναφέρονται ποτέ με παιδιά εκτός εάν αυτά είναι μεγαλύτερα αγόρια που υποβάλλονται σε ειδική εκπαίδευση σε μία απασχόληση. Αντίθετα οι γυναίκες αναφέρονται μαζί με παιδιά και των δύο φύλων κι έτσι θεωρείται πως αυτές ήταν υπεύθυνες να φροντίζουν τα παιδιά και των δύο φύλων, μέχρι την ηλικία που τα αγόρια έφευγαν για επαγγελματική εκπαίδευση με τους άντρες¹⁵⁵. Η εικόνα μίας κοινωνίας τέτοιου τύπου, όπως αυτή που παρουσιάζει ο Rutter με βάση τα τεκμήρια της Γραμμικής Β' γραφής, δεν είναι άγνωστη στην Ανατολική μεσόγειο.. Συγκεκριμένα όπως παρατηρούμε και από τη δομή της ισραηλινής κοινωνίας, μεταξύ της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, τα βρέφη και τα παιδιά ανήκαν στη σφαίρα «αρμοδιοτήτων» των γυναικών. Οι γυναίκες ήταν εκείνες που ήταν υπεύθυνες για τη φροντίδα των νεαρών ατόμων, ανεξαρτήτου φύλου κι αυτές ασχολούνταν με αυτό που συμβατικά με όρους κοινωνιολογίας, θα ορίζαμε ως «νοικοκυριό». Αντίθετα οι άνδρες ασχολούνταν με αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες που απαιτούσαν την απομάκρυνσή τους από την περιοχή του νοικοκυριού. Τα αγόρια μάλιστα όταν άρχιζαν πια να μεγαλώνουν, ακολουθούσαν τους άνδρες μιμούμενα τη ζωή τους και απομακρύνονταν από την ασφάλεια του σπιτιού. Ο παραπάνω διαχωρισμός μεταξύ εφήβων αγοριών και κοριτσιών φαίνεται εικονογραφικά και στα ανάγλυφα της Lachish όπως θα δούμε αναλυτικότερα στο Παράθεμα 1¹⁵⁶. Με λίγα λόγια η φροντίδα των παιδιών τόσο στη μυκηναϊκή ενδοχώρα, όσο και στη «μυκηναϊκή» (ΥΜ ΙΙ-ΙΙΙΒ) Κρήτη φαίνεται μέσα από τις γραπτές πηγές πως ήταν ρόλος που αναλάμβαναν οι γυναίκες¹⁵⁷.

7.3 Ο ρόλος των παιδιών στην εργασία μέσα από τις πινακίδες της Γραμμικής Β'

7.3.1 Τομείς απασχόλησης των νεαρών ατόμων

Ένα επιπλέον χαρακτηριστικό που μας παρέχουν οι πινακίδες της Γραμμικής Β' είναι στοιχεία σχετικά με τη θέση και τον ρόλο που είχαν στην παραγωγή τα νεαρά άτομα. Οι πινακίδες μάς δίνουν πληροφορίες σχετικά με τους τομείς απασχόλησης των παιδιών, τον τρόπο που λάμβαναν τις αποδοχές τους από την εργασία, αλλά και την εκπαίδευση την οποία δέχονταν.

¹⁵⁴ Aura Jorro 1985, 171 · Gallou 2010,163

¹⁵⁵ Rutter 2003, 47

¹⁵⁶ Garroway 2018, 140-1

¹⁵⁷ Rutter 2003, 47

Συγκεκριμένα ο τομέας που συμμετείχαν ενεργά τα παιδιά, ήταν αυτός της υφαντικής παραγωγής. Όπως παρατηρείται από τις πινακίδες, τα παιδιά ήταν υπεύθυνα για την κατεργασία λιναριού, το λανάρισμα, το γνέσιμο, αλλά και την ύφανση. Οι πινακίδες της σειράς Ad και Aa παρέχουν πληροφορίες σχετικά με το φύλο των παιδιών και τον τομέα απασχόλησης. Συγκεκριμένα τα παιδιά (*ko-wa/ko-wo*) συνοδεύουν επαγγελματικούς όρους που αναφέρονται σε γενική. Ενδεικτικά η πινακίδα PY Ad 694 αναφέρει αγόρια που ασχολούνται πιθανόν με το λανάρισμα, δηλαδή την κατεργασία μαλλιού. Το παραπάνω προκύπτει από την αναφορά του όρου *pe-ki-ti-ra₂-o* που καταγράφεται σε γενική και προέρχεται από το ρήμα «πέκω» που σημαίνει *κούρεμα* ή *ξέσιμο μαλλιών*. Αντίστοιχα στην πινακίδα PY Aa 240 παρουσιάζονται αγόρια και κορίτσια που ασχολούνται με το γνέσιμο, στις πινακίδες PY Ad 670 και Ad 697+698 αναφέρονται αγόρια που καταπιάνονται με την κατεργασία λιναριού, ενώ τέλος η PY Ad 684 καταγράφει αγόρια ως υφαντές. Ωστόσο η χρήση της γενικής στους «επαγγελματικούς» όρους δείχνει πως τα νεαρά άτομα δεν έφεραν ακριβώς την ιδιότητα των «επαγγελματιών», αλλά αναφέρονταν ως οι *ko-wa/ko-wo* των εκάστοτε «επαγγελματιών», όπως για παράδειγμα των *pe-ki-ti-ra₂-o*. Από αυτό συμπεραίνουμε πως τα παιδιά είχαν πιθανόν τον ρόλο ενός βοηθητικού προσωπικού απέναντι στους απασχολούμενους τους οποίους συνόδευαν¹⁵⁸.

Κατά πάσα πιθανότητα οι πινακίδες έρχονται σε απόλυτη συσχέτιση και με τα ευρήματα που εντοπίζονται σε τάφους παιδιών, αφού εκεί συναντάμε σφονδύλια από πηλό ή στεατίτη αλλά και περόνες από ελεφαντόδοντο και κόκαλο. Στοιχείο που προκαλεί ενδιαφέρον είναι πως, όπως προαναφέρθηκε, σε κάποιες παιδικές ταφές της Μεσοελλαδικής Περιόδου παρουσιάζεται αντίστοιχη «υφαντική θεματολογία» στα κτερίσματα, ωστόσο δεν πρόκειται για ένα φαινόμενο τόσο συχνό και κυρίως σχετίζεται με υποενηλίκους και όχι τόσο με μικρά ηλικιακά παιδιά, παρόλο που συναντώνται και σε βρεφικούς τάφους.

Ένας ακόμη τομέας απασχόλησης των παιδιών, αφορούσε την επεξεργασία και τη διαχείριση γεωργικών προϊόντων. Τα παιδιά (αγόρια και κορίτσια) αναφέρονται ως *me-re-ti-ri-ja/ *μελέτρια* στην πινακίδα PY Aa 62 (εικ.39) και ως *si-to-ko-wo/ sitokhowoi/ *σιτοχόφοι* (μόνο αγόρια) στην πινακίδα PY An 292 από την Πύλο. Ο πρώτος όρος αφορά εκείνους που σχετίζονταν με το άλεσμα του καλαμποκιού, ενώ ο δεύτερος με τα σιτηρά. Η απασχόληση παιδιών στη διαχείριση των γεωργικών προϊόντων προκύπτει από

¹⁵⁸ Aura Jorro 1993, 97

το γεγονός, ότι οι όροι *me-re-ti-ri-ja* και *si-to-ko-wo* συνοδεύονται με τους όρους *ko-wa* / *ko-wo* και *ko-wo* αντίστοιχα.

Επιπλέον τα παιδιά φαίνεται ότι μάλλον συμμετείχαν ενεργά και στις οικιακές εργασίες. Πινακίδες της Γραμμικής Β΄ υποδεικνύουν ότι πιθανές οικιακές εργασίες όπως η φροντίδα (PY Aa 815, Aa717 / *a-ke-ti-ra₃/ -ri-ja*), το λούσιμο (PY Ad 676/ *re-wo-to-ro-ko-wo*), το σεργίρισμα (PY Ad 690 / *a-pi-qi-ro*) και το σκούπισμα (PY Ad 671 / *ka-ru-ti-je-ja*) εκτελούνταν από παιδιά¹⁵⁹. Ωστόσο όσον αφορά την πινακίδα PY Aa 815, μαζί με τα παιδιά παρουσιάζονται και γυναίκες με τον χαρακτηρισμό *a-ke-ti-ra₃ / asketria_i*, όρος που το πιθανότερο είναι να σχετίζεται με την υφαντική βιοτεχνία. Ωστόσο μία όχι και τόσο αποδεκτή θεωρία είναι πως έχει ερμηνευτεί και ως «νοσοκόμα», λόγω της χρήσης του παρεμφερούς όρου «*άκεστρις*» από τον Ιπποκράτη¹⁶⁰. Πιθανή επίσης ερμηνεία του όρου είναι και αυτή της «μαίας» ή «μογοστόκου». Χαρακτηρισμοί που δείχνουν, ότι η *a-ke-ti-ra₃* έχει πιο άμεση σχέση με τα παιδιά, αφού και οι δύο όροι έχουν άμεση σχέση με τη διαδικασία του τοκετού¹⁶¹. Παρόλα αυτά όμως όπως αναφέρθηκε σχετίζεται μάλλον με το ρήμα «*ασκέω*» και το πιθανότερο είναι να αφορά γυναίκες που καταπιάνονταν με την υφαντική βιοτεχνία¹⁶². Κάτι τέτοιο δείχνει πάλι την άμεση συσχέτιση των παιδιών με την μυκηναϊκή υφαντική (εικ.40).

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό που αξίζει στο σημείο αυτό να αναφερθεί είναι πως τα παιδιά μοιάζουν να είχαν και άλλες «υποχρεώσεις» στο πλαίσιο των εργασιών που αν δεν είχαμε διαθέσιμες τις πινακίδες, δεν θα φανταζόμασταν ποτέ τον βαθμό αυτής της ειδίκευσης. Συγκεκριμένα αναφέρεται ο όρος *re-wo-to-ro-ko-wo* που μπορεί να δηλώνει «αυτούς που γεμίζουν με νερό τους λουτήρες». Επομένως η διαδικασία αυτή ενδέχεται να αφορά κάποια βιοτεχνική εργασία, όπως για παράδειγμα το πλύσιμο του μαλλιού για την υφαντική παραγωγή ή μια εργασία σχετική με την παραγωγή ελαίων¹⁶³.

Τέλος ένας ακόμη τομέας που φαίνεται να απασχολούνταν τα παιδιά, είναι αυτός της γραφής. Παρόλο που δεν διαθέτουμε πληροφορίες από τη Γραμμική Β΄ σχετικά με τους γραφείς και τον ρόλο των παιδιών σε αυτή την απασχόληση, υπάρχουν μερικά ενδιαφέροντα στοιχεία που δείχνουν τη συμμετοχή των παιδιών σε αυτόν τον τομέα. Πιο αναλυτικά οι Karl-Erik Sjöquist και Paul Åström μελέτησαν το σύνολο των πινακίδων

¹⁵⁹ Aura Jorro 1985, 42, 84, 327 · Gallou 2010, 165

¹⁶⁰ Arnott 1996, 267-8

¹⁶¹ Shipp 1961, 22

¹⁶² Aura Jorro 1985, 42

¹⁶³ Gallou 2010, 165

της Κνωσού και της Πύλου και ανέλυσαν τα αποτυπώματα που είχαν διατηρηθεί στον πηλό από το Δωμάτιο των Πινακίδων Αρμάτων της Κνωσού από όσους τις έπλαθαν. Η μελέτη βασίστηκε στη μέτρηση της απόστασης της παλάμης μεταξύ θέναρος και υποθέναρος, αλλά και στον αριθμό των θηλωδών γραμμών των χεριών¹⁶⁴.

Έτσι αποδείχθηκε πως ήταν αποτυπώματα παιδιών ηλικίας 8-12 ετών κατά μεγάλο ποσοστό, χωρίς ωστόσο να μπορεί να διευκρινιστεί το φύλο τους¹⁶⁵. Συγκεκριμένα όπως παρατηρήθηκε, το ποσοστό των αποτυπωμάτων των αριστερών χεριών στις πινακίδες ανέρχεται σε πάνω από 29%, γεγονός που δείχνει μία υπερεκπροσώπηση στη χρήση αριστερών χεριών σε σχέση με τα δεδομένα ενός μέσου πληθυσμού. Η υπερεκπροσώπηση αυτή εξηγείται πειραματικά, όπως παρατήρησε ο Karl-Erik Sjöquist. Συγκεκριμένα βάζοντας τα δύο δεξιόχειρα εγγόνια του να πλάσουν πινακίδες παρατήρησε πως χρησιμοποιούσαν και τα δύο χέρια, εναποθέτοντας το αριστερό πάνω από τον νωπό πηλό και το δεξί πάνω από το αριστερό. Με αυτόν τον τρόπο η διαδικασία ήταν ευκολότερη όπως ανέφεραν τα παιδιά. Στη συνέχεια δοκιμάστηκε αντίθετη διαδικασία, ωστόσο και στα δύο παιδιά φάνηκε περισσότερο επίπονη. Δεδομένου των παραπάνω θεωρήθηκε ως εύλογη λογική εξήγηση πως και στην Κνωσό τα παιδιά ακολούθησαν σε μεγάλο βαθμό αυτή τη μέθοδο με αποτέλεσμα να υπάρχει αυτή η υπερεκπροσώπηση¹⁶⁶. Με την αναλυτική μελέτη των αριστερών αποτυπωμάτων αποδείχθηκε πως από το 29% των αποτυπωμάτων αριστερών χεριών, το 16% ανήκε σε παιδιά, μόνο το 9% σε ενήλικες, ενώ ένα 4% παρέμεινε αδιάγνωστο. Στο σύνολο πάντως των 388 πινακίδων του χώρου, αναγνωρίστηκαν παιδικά αποτυπώματα σε 14 από αυτές. Ο Driessen μάλιστα, κατάφερε να κατατάξει κάποια από αυτά σε ομάδες, αναγνωρίζοντας έτσι κοινούς γραφείς σε περισσότερα από ένα αποτυπώματα¹⁶⁷ (εικ.41).

Επομένως η συμμετοχή των παιδιών είναι φανερή τουλάχιστον στην παραγωγή των πινακίδων. Δεν γνωρίζουμε φυσικά αν τα παιδιά γνώριζαν να γράφουν σε αυτές, οπότε δεν μπορούμε να θεωρήσουμε άμεσα πως ασχολούνταν και με τη διαδικασία της γραφής. Ωστόσο δεν αποκλείεται η εκπαίδευση των γραφέων σε πρώτα στάδια να περιλάμβανε και την κατασκευή πινακίδων, δραστηριότητα που ξεκινούσε από μικρή ηλικία (8-12 ετών). Έτσι τα παιδιά να διδάσκονταν την ικανότητα της γραφής είτε ταυτόχρονα με την εκμάθηση κατασκευής πινακίδων είτε λίγο αργότερα¹⁶⁸.

¹⁶⁴ Sjöquist and Åström 1991, 27-8

¹⁶⁵ Duhoux 2011, 102

¹⁶⁶ Sjöquist and Åström 1991, 25

¹⁶⁷ Driessen 1988, 123-165

¹⁶⁸ Duhoux 2011, 102

Εξάλλου οι γραφείς όφειλαν να έχουν γνώσεις περί κατασκευής των πινακίδων, αφού θα ήταν περίεργο να υποθέσουμε ότι δεν μπορούσαν να φτιάξουν τις δικές τους, όταν ήταν απαραίτητο. Είναι σημαντικό επίσης πως οι ίδιοι οι γραφείς έβαζαν τα χέρια τους σε βρεγμένο πηλό, όταν έγραφαν ή έσβηναν τις πινακίδες, οπότε είχαν μια εξοικείωση με το πλάσιμο και με το υλικό του πηλού. Το σημαντικότερο όμως είναι πως για να μπορέσει να γραφτεί μία πήλινη πινακίδα, έπρεπε να είναι νωπή, ούτως ώστε η γραφίδα να σχηματίζει τα σύμβολα πάνω της. Επομένως η απόσταση μεταξύ γραφής και δημιουργίας πινακίδων δεν πρέπει να απείχε χρονικά αρκετά¹⁶⁹. Άρα μέρος των «υποχρεώσεων» που είχαν τα παιδιά, όπως μας πληροφορούν οι πινακίδες, ήταν σε γενικές γραμμές, εργασίες που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε «οικιακές», υφαντικές εργασίες και σίγουρα μία μορφή συμμετοχής στην παραγωγή πινακίδων και ενδεχομένως στην καταγραφή.

7.3.2 Καθεστώς εργασίας και πληρωμής των νεαρών ατόμων

Στο ίδιο πλαίσιο έρευνας θα πρέπει να εξετάσουμε και τις αποδοχές που λάμβαναν τα παιδιά για τις υπηρεσίες που παρείχαν. Οι περισσότερες πληροφορίες που διαθέτουμε σχετικά με το καθεστώς αποδοχών προέρχονται από τη σειρά Ab της Πύλου. Εκεί αναφέρονται πολύτιμες πληροφορίες για τις μερίδες φαγητού που λαμβάνουν τα παιδιά. Συγκεκριμένα τα παιδιά λάμβαναν μερίδες σε σιτάρι και σύκα. Τα ποσά που δίνονταν ήταν περίπου ανάλογα με τον αριθμό των ενηλίκων και των παιδιών. Η βάση φαίνεται να ήταν μια μερίδα (2 T) ανά άτομο που θεωρείται ότι ισοδυναμεί με 19,2 λίτρα για κάθε γυναίκα και με τη μισή ποσότητα για κάθε παιδί, ανεξαρτήτως φύλου. Αν δεχθούμε ότι οι ποσότητες αυτές αποτελούσαν τις αποδοχές των νεαρών ατόμων, τότε αυτές βασιζόνταν σε μερίδες τροφίμων και όχι σε πληρωμές σε κάποια άλλη έμμεση μορφή.

Επιπλέον όσον αφορά το καθεστώς εργασίας, φαίνεται πως κατά κάποιο τρόπο έπαιζε ρόλο και η καταγωγή των εκάστοτε γυναικών στις οποίες τα παιδιά υπάγονταν. Όπως παρατηρείται στην Πύλο, ορισμένες ομάδες παιδιών αναφέρονται με γυναίκες που καταγράφονται με εθνοτικό όνομα, π.χ. Μιλήσιες (*mi-ra-ti-ja* · PY Ad380), Κνίδιες (*ki-ni-di-ja* · PY Ad 683) και Κυθήριες (*ku-te-ra₃* · PY Ad390). Ακόμη καταγράφονται πλάι σε γυναίκες που χαρακτηρίζονται ως *do-e-ra /dohela/ *δοθέλα*, (π.χ. PY An 607). Αυτή η ιδιαίτερη αναφορά στην «τάξη» των γυναικών βέβαια δεν φαίνεται τυχαία, αφού ίσως με αυτόν τον τρόπο ήθελαν να δηλωθεί το διαφορετικό καθεστώς αποδοχών στο οποίο υπάγονταν λόγω αυτής της θέσης. Από την άλλη ο όρος *do-e-ra* ενδέχεται να δηλώνει μία τάξη «σκλάβων» ή «υπηρετών», αλλά ο όρος απαντά και ως μέρος τίτλου (*te-o-jo do-e-*

¹⁶⁹ Sjöquist and Åström 1991, 25-8

ρο). Αν συμβαίνει αυτό τότε οι απολαβές φαγητού, ίσως δεν θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως τρόπος πληρωμής αλλά ως απαραίτητο εφόδιο επιβίωσης για τις υπηρεσίες που παρείχαν¹⁷⁰.

7.4 Η εκπαίδευση των νεαρών ατόμων μέσα από τα τεκμήρια της Γραμμικής Β΄

Με βάση όσα αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, είναι πλέον εμφανές, ότι τα ανακτορικά ενεπίγραφα τεκμήρια αναφέρουν μία ευρεία κατηγορία τομέων απασχόλησης για τα νεαρά άτομα. Ωστόσο είναι πράγματι αξιοσημείωτο ότι στην Γραμμική Β΄ δεν διαθέτουμε αρκετές πληροφορίες σχετικά με την κατάρτιση των νεαρών ατόμων αλλά και με το αν υπήρχε καθορισμένη εκπαίδευση για τα παιδιά σε όλους τους παραπάνω τομείς.

Παρόλα αυτά σώζεται η αναφορά στον όρο *di-da-ka-re* /*didaskalei*/ **διδασκάλει* στις πινακίδες Ak 781.1 και Ak 828.2 της Κνωσού που σχετίζεται άμεσα με τους *ko-wa* και *ko-wo*. Ο όρος είναι σε τοπική πτώση και μετεγγράφεται ως «στο διδασκαλείο»¹⁷¹. Η φοίτηση μάλιστα των παιδιών στο *di-da-ka-re* θεωρείται πολυετής, καθώς οι κόρες σε μία πινακίδα διακρίνονται σε νέες, περσινές, παλαιές και διδαγμένες, εννοώντας με τις τελευταίες, μάλλον τις απόφοιτες. Η απόδοση των παραπάνω όρων στις πινακίδες, πραγματοποιείται με τη χρήση των σημείων *ne*, *ra*, *re* και *za* δίπλα στο σημείο *di*, που χαρακτηρίζει συνοπτικά τον όρο *di-da-ka-re*. Καθένα από αυτά τα σημεία δηλώνει και το στάδιο εκπαίδευσης στο οποίο βρίσκονταν οι μαθητευόμενες. Συγκεκριμένα το *ne* υπονοεί τη λέξη *ne-wa/newa*/**νεFa*, το *ra* τη λέξη *ra-ra-ja/palaia*/ *παλαιά*, το *re* τον όρο *re-ru-si-nwa* /*perusinwa*/ **περυσινφά* και το *za* τον όρο *za-we-te*/ *kyāwetes*/ **κγῶφετες*, δηλαδή «φέτος»¹⁷².

.Είναι βέβαιο πως ο όρος *di-da-ka-re* αφορά μαθητευόμενες εργάτριες. Ο ισχυρισμός αυτός προκύπτει καθώς, στις πινακίδες KN Ak 620 και KN Ak 616 καταγράφεται γυναικείο εργατικό δυναμικό για την υφαντική βιοτεχνία. Εκεί οι εργάτριες αναφέρονται ως *de* δηλαδή *de-di-ku-ja* /*dedidakhuia*/ **δεδιδαχυῖα* και ως *di* δηλαδή *di-da-ka-re*. Πιο αναλυτικά ο πρώτος χαρακτηρισμός αντιστοιχεί στις εργάτριες που ολοκλήρωσαν την εκπαίδευσή τους, ενώ ο δεύτερος σε εργάτριες που είναι ακόμη μαθητευόμενες. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση που μοιάζει πιο πιθανή, δικαιολογείται και ο χαρακτηρισμός που συνοδεύει όπως αναφέραμε και παραπάνω, τις κοπέλες σε νέες, περσινές, παλαιές και

¹⁷⁰ Gallou 2010, 164

¹⁷¹ Aura Jorro 1985, 171

¹⁷² Piquero 2017, 286, 315, 379 · Killen 1972, 438

διδασκόμενες, με τη διαφορά όμως ότι μάλλον η πολυετής εκπαίδευσή τους σχετιζόταν με τον βαθμό που είχαν μάθει την υφαντική τέχνη¹⁷³.

Επομένως με αυτή την αναφορά επιβεβαιώνεται πως κύριος τομέας απασχόλησης των παιδιών ήταν η υφαντική βιοτεχνία, αλλά και ότι απαιτούνταν και συγκεκριμένα στάδια εκπαίδευσης ήδη από μικρή ηλικία. Από την άλλη δεν φαίνεται να έχουμε αντίστοιχες αναλυτικές πληροφορίες για την εκπαίδευση των παιδιών για άλλους τομείς που αυτά αναφέρονται, όπως για την επεξεργασία και τη διαχείριση γεωργικών προϊόντων. Ίσως βέβαια η εκπαίδευσή τους για αυτούς τους τομείς να μην ήταν αντικείμενο καταγραφής ή να μην ανήκε στις αρμοδιότητες του ανακτόρου και γι' αυτό δεν συναντάμε πληροφορίες από τις πινακίδες. Τέλος όπως προαναφέρθηκε, η εύρεση παιδικών δακτυλικών αποτυπωμάτων σε πινακίδες δείχνει έναν ακόμη τομέα απασχόλησης και εκπαίδευσης των νεαρών ατόμων που είτε σχετίζεται απλώς με την παραγωγή πινακίδων είτε και με τη γραφή.

Στοιχείο μάλιστα που πιθανόν σχετίζεται με την εκμάθηση της γραφής είναι εκτός των αποτυπωμάτων και η εύρεσης της πινακίδας KN V(1) 114 στο Δωμάτιο των Πινακίδων Αρμάτων στην Κνωσό (εικ.42). Η σημασία της παρούσας πινακίδας έγκειται στο ότι έχει χαραγμένο το ίδιο κείμενο και στις δύο όψεις της (verso και recto), γραμμένο από διαφορετικό γραφέα. Σύμφωνα μάλιστα με τον Chadwick η γραφή στο verso είναι ανώτερης ποιότητας από τη γραφή στο recto, που είναι πιο σχηματισμένη και καλοδουλεμένη¹⁷⁴. Ως εκ τούτου είναι πιθανό, η verso πλευρά να γράφτηκε από έμπειρο γραφέα, ενώ η recto από κάποιον μαθητευόμενο και γι' αυτό να στερούταν καλής ποιότητας. Αναλογιζόμενοι τα πρότυπα της Ανατολής, όπου έχει βρεθεί κι εκεί αντίστοιχη πινακίδα με διπλό κείμενο από τη Μεσοποταμία, τότε μάλλον ο μαθητής αντέγραφε το ήδη υπάρχον κείμενο του γραφέα-δασκάλου του (εικ.43). Όμως σύμφωνα με τον Chadwick είναι εξίσου πιθανό ο μαθητής πρώτα να έγραψε το κείμενο και στη συνέχεια να έγραψε το ορθό ο δάσκαλος, υποδεικνύοντάς του με αυτόν τον τρόπο τις διορθώσεις. Ωστόσο αν η παραπάνω υπόθεση ισχύει πρέπει να τονιστεί πως δεν παρουσιάζονται «διορθώσεις» στη recto πλευρά, επομένως οι «διορθώσεις» θα έπρεπε να γίνονται αντιληπτές μόνο από την καλογραμμένη πλευρά της πινακίδας, που αποδίδεται και στον «δάσκαλο». Παρόλα αυτά πρόκειται για μια θεωρία που δυστυχώς δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί καθώς είναι το μοναδικό κείμενο που διαθέτουμε με αυτό το

¹⁷³ Killen 1972, 426-36

¹⁷⁴ Chadwick 1968, 20

χαρακτηριστικό στη Γραμμική Β', επομένως δεν μπορούμε να ανάγουμε την πινακίδα αυτή ως μοντέλο μιας κατ'εξοχήν εκπαιδευτικής διαδικασίας στον μυκηναϊκό κόσμο¹⁷⁵.

7.5 Συγγενικοί δεσμοί των νεαρών ατόμων μέσω της Γραμμική Β'

Όπως ήδη αναφέραμε τα νεαρά άτομα εμφανίζονται ενεργά στις πινακίδες και μάλιστα κατέχουν και ορισμένες αρμοδιότητες στο σύνολο της ανακτορικής οικονομίας. Ωστόσο οι ήδη προαναφερθέντες όροι των *ko-wa* και *ko-wo* φαίνεται να προσδιορίζουν τα άτομα μικρής ηλικίας στο σύνολό τους, χωρίς ωστόσο να προδίδουν τη συγγενική σχέση που αυτά μπορεί να έχουν με τους μεγαλύτερους.

Είναι φυσικά πιθανόν από τη στιγμή που καταγράφονται πάντα με ενήλικες, οι ενήλικες αυτοί να είναι είτε γονείς είτε μέλη της οικογένειάς τους. Η υπόθεση μάλιστα ότι οι αναφερόμενες γυναίκες είναι μητέρες τους ενισχύεται, αφού τα παιδιά συνηθίζεται να καταγράφονται με γυναίκες¹⁷⁶. Ωστόσο υπάρχουν μερικές περιπτώσεις αναφορών στη Γραμμική Β' που ενδέχεται να δείχνουν μια μορφή συγγενικής σχέσης.

Πρώτος όρος που θα εξετάσουμε είναι φυσικά ο *ko-wo*. Παρόλο που σε γενικές γραμμές δε συγκεκριμενοποιεί κάποιο πρόσωπο και αφορά ένα άγνωστης ηλικίας νεαρό αγόρι, φαίνεται ότι σε κάποιες περιπτώσεις πιθανόν να δηλώνει τον «υιό». Η χρήση του όρου ως «γιος» εμφανίζεται στην πινακίδα ΜΥ Οε 121.2 όπου και αναγράφεται η λέξη *pa-se-ri-jo ko-wo*, με το *pa-se-ri-jo* να αποδίδεται ως *Φασήλιος. Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο όρος *ko-wo* φαίνεται να προσδιορίζει το όνομα *pa-se-ri-jo*. Ο *pa-se-ri-jo* εμφανίζεται ως αποδέκτης μαλλιού και αναγράφεται πλάι στον *ka-ke-wi* (*ka-ke-u/ ka-ke-we/khalkeus/*χαλκεύς*). Ο *ka-ke-wi* είναι δοτική ενός ανθρωπωνυμίου (Khalkeus) ή ενός επαγγελματικού όρου (χαλκεύς). Επομένως και οι δύο όροι *pa-se-ri-jo* και *ka-ke-wi* αναγράφονται σε δοτική. Ο *pa-se-ri-jo ko-wo* λοιπόν έχει πολλές ερμηνείες: είτε πρόκειται για πατρωνυμικό επίθετο σε -ος, είτε αναφέρεται σε ζητήματα καταγωγής και στον «γιο του *pa-se-ro*». Σε κάθε περίπτωση θεωρείται πως στο συγκεκριμένο παράδειγμα ο *ko-wo* έχει τον ρόλο του υιού¹⁷⁷. Αν φυσικά ισχύει κάτι τέτοιο είναι πολύ πιθανό αντίστοιχα και ο όρος *ko-wa* να προσδιορίζει γενικά την «κόρη». Είναι εξάλλου αξιοσημείωτο ότι στην νέα ελληνική γλώσσα παρατηρείται μία τέτοιου είδους σημασιολογική εξέλιξη του όρου, όπου η «κόρη» δεν προσδιορίζει μονάχα το νεαρό κορίτσι, αλλά κατά κύριο λόγο το τέκνο θηλυκού γένους¹⁷⁸. Παρόμοια σημασία έχει και ο

¹⁷⁵ Duhoux 2011, 96-100

¹⁷⁶ Rutter 2003, 46-7

¹⁷⁷ Duhoux 2007, 95-6

¹⁷⁸ Μπαμπινιώτης 2002, 933

όρος «παις» της αρχαίας ελληνικής, που όπως θα δούμε και στο Παράρτημα 2, δεν χαρακτηρίζει μόνο το παιδί με την γενική έννοια, αλλά συχνά ταυτίζεται με τον «υιό» ή την «κόρη»¹⁷⁹. Επομένως αυτού του είδους η διπλή σημασία του *ko-wo* δεν πρέπει να μας παραξενεύει.

Αντίστοιχες περιπτώσεις οικογενειακών δεσμών έχουμε με την ινδοευρωπαϊκή ρίζα *syu-* που αφορά τον υιό. Στη μυκηναϊκή, η ρίζα αυτή θα πρέπει λογικά να συναντάται ως **huju* και επομένως αναζητάμε κάτι σχετικά κοντά στον όρο *i-jo*. Πράγματι υπάρχουν περιπτώσεις, όπου συναντάμε αυτόν τον όρο σε τρεις κνωσιακούς ονομαστικούς τύπους της πινακίδας KN V 1523. Ο όρος *i-jo* αναγράφεται τρεις φορές πάνω από τους ονομαστικούς όρους που προσδιορίζει¹⁸⁰.

¹
[o-]pi/ di-zo, pi-ma-na-ro, i-jo zo-wi-jo, a-tu-qo-te-ra-to i-jo

o-pi/ ri-zo, pi-ma-na-ro, pi-ro-i-ta i-jo

Στις περιπτώσεις αυτές βέβαια συχνά γίνεται συζήτηση πως ο όρος *i-jo* δεν αναφέρεται στον «υιό», αλλά σε μετοχή του ρήματος «πηγαίνω», ωστόσο είναι σίγουρο πως αφορά το ουσιαστικό «υιός», αφού δεν αναφέρεται κάποιος προσδιορισμός του τόπου που θα δικαιολογούσε τη χρήση μιας μετοχής του ρήματος «πηγαίνω».

Αντίστοιχο παράδειγμα συναντάμε και από πινακίδα στις Μυκήνες ΜΥ Au 102.1 όπου πάλι η χρήση του όρου *i-jo* προσδιορίζει τον «υιό». Εκεί συναντάται ο όρος *wa-ra-pi-si-ro i-jo-ge* που μπορεί να μετεγγραφεί ως «ο *wa-ra-pi-si-ro* / *Φραψιλος και ο γιος του»¹⁸¹.

Όμοια περίπτωση φαίνεται να συναντάμε και στην πινακίδα ΡΥ An 654 στην οποία στον όγδοο και ένατο στίχο αναφέρεται η φράση *a-re-ku-tu-ru-wo e-te-wo-ke-re-we-i-jo* Αλεκτρώφων ΕτεΦοκλεΦέχιος. Ο όρος *e-te-wo-ke-re-we-i-jo* «ΕτεΦοκλεΦέχιος» αποτελεί πατρωνυμικό επίθετο, όπου η κατάληξη */-i-jo /* προσδιορίζει τον «υιό» του κύριου ονόματος από το οποίο παράγεται. Μάλιστα η αναφορά του πατρωνυμικού μαρτυρά την κοινωνικά υψηλή θέση του Αλεκτρώωνα¹⁸². Γενικότερα στη μυκηναϊκή γραμματική ο προσδιορισμός του «υιού» γίνεται είτε με τη λέξη «υιός» (λ.χ. *i-jo*, όπως είδαμε στην περίπτωση της πινακίδας ΜΥ Au 102.1) είτε μέσω του παράγωγου επιθέματος που προστίθεται τακτικά σε κάθε προσωπικό όνομα όπως παρατηρούμε στην προαναφερθείσα

¹⁷⁹ Pharr 1959, 376

¹⁸⁰ Duhoux 2007, 97-9

¹⁸¹ Duhoux 2007, 97-9

¹⁸² Hajnal 1998, 72

πινακίδα PY An 654. Η κατάληξη δηλαδή σε *-i-jo /-ios/* στο προσωπικό όνομα, είναι κι αυτή που σχηματίζει το πατρωνυμικό¹⁸³.

Επιπροσθέτως τον ίδιο «γραμματικό κανόνα» του επιθέματος, ακολουθεί και η περίπτωση της λέξης *ra-Jke-da-mo-ni-jo-u-jo*. Ωστόσο παρατηρείται, πως εδώ γίνεται χρήση του */-u-jo/* και όχι */-i-jo /* για να δηλωθεί ο «υιός». Ο όρος συναντάται στην πινακίδα TH Gr 227.2 και είναι πλέον αποδεκτό πως αναφέρεται σε κάποιον Λακεδαιμόνιο ή σε κάποιο κύριο όνομα. Η κατάληξη επομένως */-u-jo/* μάς οδηγεί στο να αποδώσουμε τον όρο ως «ο υιός του Λακεδαιμόνιου». Αξιοσημείωτο είναι βέβαια πως στις δύο παραπάνω χρήσεις των επιθεμάτων, υπάρχει μία βασική διαφορά. Το */-i-jo /* λειτουργεί ως επίθεμα σε ένα κύριο όνομα (Ετεοκλής) ενώ το */-u-jo/* σε ένα εθνικό επίθετο ή κύριο όνομα (Λακεδαιμόνιος). Επομένως θα μπορούσε να εικαστεί πως γραμματικά επιλέγεται σκοπίμως διαφορετικό επίθετο λόγω και του διαφορετικού χαρακτήρα του προσδιοριζόμενου όρου.

Στο σημείο αυτό βέβαια αναφορά θα γίνει και σε μία ακόμη ερμηνεία που προέρχεται από τον Palaima. Σύμφωνα με τον Palaima ένας ακόμη τρόπος να αποδοθεί στη Γραμμική Β' ο όρος «υιός» είναι με τη βοήθεια του συλλαβογράμματος *65 που ίσως έχει την αξία *ju*¹⁸⁴. Η χρήση του *65 παρατηρείται στη σειρά TH Fq της Θήβας, όπου χρησιμοποιείται στη λέξη *i-*65* για να προσδιορίσει τη λέξη «υιός». Ωστόσο ίδια μορφή με το συλλαβόγραμμα *65 έχει και το ιδεόγραμμα FAR. Το ίδιο σύμβολο χρησιμοποιείται δηλαδή είτε ως συλλαβόγραμμα, είτε ως ιδεόγραμμα. Το παραπάνω λοιπόν δημιούργησε έναν προβληματισμό ως προς το πώς θα έπρεπε να διαβαστεί και να αποδοθεί ο όρος *ra-ke-da-mi-ni-jo-*65*¹⁸⁵.

Παρατηρήθηκε ότι στην ίδια σειρά πινακίδων της Θήβας, καταγράφεται ο όρος *ra-Jke-da-mo-ni-jo-u-jo* που αδιαμφισβήτητα έχει αποδοθεί ως «ο γιος του Λακεδαιμόνιου». Είναι αρκετά δελεαστικό να υποθέσουμε ότι οι εκφράσεις αυτές αναφέρονται στο ίδιο άτομο, ωστόσο πρέπει να προσέξουμε ότι το ανθρωπωνύμιο γράφεται διαφορετικά στη μία και στην άλλη περίπτωση καθώς και ότι οι επιγραφές έχουν γραφτεί από διαφορετικό γραφέα. Από την άλλη όμως το ιδεόγραμμα FAR δηλώνει ένα προϊόν αυτόνομο και διαφορετικό από το κριθάρι και το σιτάρι. Συναντάται παράλληλα συχνά με το ιδεόγραμμα GRA (π.χ. PY Un 718) είτε προηγείται του όρου *me-re-u-ro* (π.χ. PY Un 718). Από τα παραπάνω θεωρείται πως ήταν μάλλον είτε κάποιο άλλο δημητριακό, είτε

¹⁸³ Garcia Ramón 2011, 223-4

¹⁸⁴ Palaima 2000–2001, 483-4

¹⁸⁵ Duhoux 2007, 98-9

αλεύρι. Επομένως η χρήση του συλλαβογράμματος *65 στο *ra-ke-da-mi-ni-jo*-*65 δηλώνει πιθανώς τον «υιό του Λακεδαιμονίου». Ωστόσο θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί καθώς υπάρχουν τουλάχιστον πέντε, ως τώρα θηβαϊκά παραδείγματα του όρου όπου η κατάληξη /-jo-ju/ αφορά τον «υιό». Ως εκ τούτου είναι δύσκολο να υπήρχαν δύο τρόποι προσδιορισμού του «υιού» στην ίδια περιοχή. Ένα επιπλέον εμπόδιο σε αυτή την ερμηνεία, είναι ότι οι αδιαμφισβήτητες δοτικές ενικού των όρων σε *us* έχουν μια μορφή που τελειώνει σε *we* στη Γραμμική Β'. Επομένως θα περιμέναμε μία λέξη *i-je-we* που θα προσδιόριζε τον υιό¹⁸⁶. Παρόλα αυτά δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι όπως ήδη παρατηρήσαμε στο παρόν κεφάλαιο, υπάρχει μεγάλη ποικιλία στον τρόπο με τον οποίο αποδίδεται ο «υιός» στη Γραμμική Β' και ως εκ τούτου οι όποιες διαφορές εντοπίζουμε, ενδέχεται να οφείλονται σε διαφορετικές διαλέκτους. Επομένως είναι εξίσου πιθανό τελικά ο όρος *ra-ke-da-mi-ni-jo*-*65 να αφορά τον «γιο του Λακεδαιμονίου».

Αν βασιστούμε σε αυτή την τελευταία εκδοχή βέβαια, στη Γραμμική Β' πράγματι συναντάμε τον όρο *i-je-we* στην πινακίδα PY Tn 316. Αναφέρεται σε πινακίδα που σχετίζεται με παραλήπτες προσφορών (θεότητες) και η ομόφωνη ερμηνεία είναι πως μεταγράφεται ως «για τον γιο» του Δία, με τον τελευταίο να δηλώνεται με τη Γενική *di-wo* ΔιΦός¹⁸⁷.

Στην Γραμμική Β' εντοπίζουμε μερικές αναφορές που φαίνεται να χαρακτηρίζουν την «κόρη». Σε πινακίδες της Κνωσού, των Μυκηνών και της Θήβας, αναφέρεται ο όρος *tu-ka-te(-qe)* αλλά και οι όροι *tu-ka-te-re* /*thugatēres*/ *θυγατέρες* και *tu-ka-ta-si*/ *thugatarsi*. Ο όρος *tu-ka-te-re* αποδίδει τον όρο θυγάτηρ στον πληθυντικό. Η χρήση όμως του όρου *tu-ka-te-qe* συμπεριλαμβάνει την ονομαστική Ενικού του *thugatēr*, μαζί με το συλλαβόγραμμα *qe* (εγκλιτικό *kwe* = *τε*), θέλοντας με αυτόν τον τρόπο να δηλώσει τη φράση «και της κόρης»¹⁸⁸ (εικ.44).

Πολύτιμες ωστόσο πληροφορίες για την «κόρη» αντλούμε συγκεκριμένα από την πινακίδα MY V 659. Στην πινακίδα αυτή αναφέρεται ο όρος *tu-ka-te(-qe)* που ομόφωνα χαρακτηρίζει τη «θυγατέρα» μαζί με μια σειρά γυναικείων ονομάτων. Αυτή η χρήση του όρου, είναι όμοια με του προαναφερθέντος όρου *i-jo-qe*, από την πινακίδα MY Au 102.1. Επομένως οι γυναίκες αυτής της λίστας αναγράφονται μαζί με τις «θυγατέρες» τους. Όπως όλα δείχνουν πρόκειται μάλλον για εργαζόμενες του ανακτόρου. Αξιοσημείωτο είναι μάλιστα πως αναγράφεται ένας επιπλέον όρος *ki-ra/gillā*/*γίλλᾶ, στο ίδιο σημείο

¹⁸⁶ Duhoux 2007, 98-9

¹⁸⁷ Aura Jorro 1985, 277

¹⁸⁸ Aura Jorro 1992, 374

που άλλοτε αναγραφόταν ο όρος «θυγάτηρ» δίπλα από κάποιο γυναικείο όνομα, και μάλλον χαρακτηρίζει το μικρό κορίτσι. Πρόκειται για μια πολύ σημαντική πληροφορία, καθώς τον όρο αυτόν τον συναντάμε μόνο σε αυτή την πινακίδα. Η χρήση του όρου είναι μάλλον παρόμοια με αυτή του *tu-ka-te-ge* με τη διαφορά ότι το *ki-ra* αναφέρεται σε μία ακόμη μικρότερη ηλικιακά κοπέλα¹⁸⁹. Η ετυμολογία του όρου βασίζεται στην μεταγραφή του ως *γιλλά* που σχετίζεται πιθανόν με το β' συνθετικό του *νεογιλλός*, δηλαδή με αυτόν που έχει γεννηθεί προσφάτως. Η ρίζα του δεύτερου συνθετικού, έχει θεωρηθεί πως σχετίζεται με το ρήμα *žindù, žísti* της λιθουανικής γλώσσας που σημαίνουν «μασάω» ή «ρουφάω» καθώς και ότι ο παραπάνω ελληνικός όρος σημαίνει «αυτός που αρχίζει να θηλάζει», γι' αυτό και ταυτίστηκε με το προσφάτως γεννημένο παιδί¹⁹⁰. Επομένως παρατηρείται πως πράγματι οι Μυκηναίοι διέθεταν όρους που έδειχναν όχι μόνο το νεαρό της ηλικίας, αλλά και τους συγγενικούς δεσμούς που συνέδεαν τα νεαρά άτομα.

7.6 Συμπεράσματα

Με βάση τα παραπάνω γίνεται κατανοητό πως το ανάκτορο δεν άφηνε εκτός του ενδιαφέροντός του τα νεαρά άτομα. Οι νέοι της μυκηναϊκής εποχής καλούνταν *ko-wa* και *ko-wo* και ήταν μάλλον ενεργά μέλη της κοινωνίας, αφού καταγράφονταν στις πινακίδες. Ανεξαρτήτως φύλου οι περισσότεροι απασχολούνταν κατά κύριο λόγο στην υφαντική βιοτεχνία και μάλιστα λάμβαναν και ειδική εκπαίδευση σε αυτόν τον τομέα. Όμως δεν λείπουν μάλιστα και οι αναφορές, όπου τα παιδιά συμμετείχαν στην επεξεργασία των γεωργικών προϊόντων ή άλλες εργασίες που σχετίζονταν με το σπίτι.

Το ζήτημα της εξάρτησης των παιδιών φαίνεται πως είχε τεθεί ήδη στη μυκηναϊκή εποχή, αφού δεν εμφανίζονται ανεξάρτητα χωρίς τη συνοδεία κάποιου ενήλικα, συνήθως γυναίκας. Η πλειοψηφία βέβαια αναφορών των γυναικών μαζί με παιδιά ίσως δηλώνει από τότε μια μορφή αρμοδιότητας που είχαν κυρίως οι γυναίκες για την ανατροφή των παιδιών. Τα παιδιά λάμβαναν εκπαίδευση, μάλλον επαγγελματική και σώζεται μάλιστα η αναφορά του *di-da-ka-re* για το άτομο εκείνο που ήταν αρμόδιο για την τεχνική τους εκπαίδευση.

Επιπροσθέτως όσον αφορά το ζήτημα του φύλου, κατά κύριο λόγο παρατηρείται πως δεν υπήρχαν διαφοροποιήσεις. Οι αρμοδιότητες που αναλάμβαναν αγόρια και κορίτσια ήταν όμοιες, όπως ακόμη και οι απολαβές και οι αμοιβές για την εργασία τους. Μοναδική ίσως εξαίρεση αποτελούσε η αποκλειστική αναφορά αγοριών ως προς την «απασχόληση» τους

¹⁸⁹ Duhoux 2008, 290-3

¹⁹⁰ Mathys 2008, 134

ως *si-to-ko-wo*. Ενδεχομένως ο λόγος που τα νεαρά αγόρια (και όχι κορίτσια) καταπιάνονταν με αυτού του είδους την εργασία να ήταν λόγω των απαιτήσεων και της δύσκολης χειρωνακτικής δουλειάς. Κάτι τέτοιο βέβαια δεν είμαστε σε θέση να το γνωρίζουμε και φυσικά υπάρχουν αρκετά προβλήματα σε αυτή την ερμηνεία, καθώς αντίθετα, φαίνεται ότι στο «επάγγελμα» των *me-re-ti-ri-ja* συμμετείχαν και κορίτσια.

Όσον αφορά τους συγγενικούς δεσμούς, κατά κύριο λόγο η μυκηναϊκή αναφορά των όρων «υιός» και «θυγατέρα» είναι τα βασικά στοιχεία που διαθέτουμε για να κατανοήσουμε τις συγγενικές σχέσεις των νεαρών ατόμων. Οι παραπάνω όροι δείχνουν εμφανώς μια σχέση εξάρτησης καθώς πάντα συνοδεύονται είτε με κάποιο κύριο όνομα, ενδεχομένως συγγενούς (ίσως γεννήτορα), είτε με άτομα μεγαλύτερης ηλικίας. Σπάνια είναι, τέλος, η περίπτωση οι *ko-wo* και *ko-wa* να προσδιόριζαν συγκεκριμένα τον «γιο» ή την «κόρη» και όχι γενικώς τα παιδιά.

Δυστυχώς παρόλο που για μεταγενέστερες περιόδους έχουμε πιο σαφή ορολογία σχετικά με τα ηλικιακά στάδια των παιδιών, στη μυκηναϊκή εποχή δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε με βεβαιότητα μέχρι ποια ηλικία διέθετε ένα άτομο την ταυτότητα του παιδιού. Ήδη βέβαια οι Μυκηναίοι έχουν κάποιες αναφορές με τις οποίες προσδιορίζουν τα μικρότερα από τα μεγαλύτερα παιδιά, ωστόσο χωρίς να γνωρίζουμε ακριβώς τα κριτήρια αυτού του διαχωρισμού. Αν λάβουμε υπόψη μας βέβαια τη μοναδική χρήση των όρων *me-wi-jo* / *me-u-jo* από την Κνωσό για τα μικρότερα αγόρια και *me-zo* για τα μεγαλύτερα σε συνδυασμό με τα όσα δεδομένα αναφέραμε από τους τάφους και τον αντίστοιχο ταφικό ηλικιακό διαχωρισμό, τότε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως υπήρχε ένα *terminus ante quem* ως προς την ενηλικίωση. Μπορούμε να υποθέσουμε τα παιδιά ως δύο ετών να χαρακτηρίζονταν *me-wi-jo* και *me-u-jo* και τα παιδιά από δύο έως έξι/εφτά ετών ως *me-zo*. Το τελευταίο στάδιο, «το μεγαλύτερο», να ήταν το μεταβατικό για την ενήλικη ζωή ή τουλάχιστον για τη στιγμή που τα παιδιά αποκτούν περισσότερες αρμοδιότητες. Αν σκεφτούμε μάλιστα ότι τα αποτυπώματα των παιδιών που αναφέρθηκαν από τις πινακίδες αντιστοιχούσαν σε ηλικίες 8-12 ετών, τότε κατά κάποιο τρόπο δικαιολογείται αυτός ο διαχωρισμός και σε ζητήματα ενασχόλησης με κάποιον «εργασιακό» τομέα. Από την άλλη βέβαια ασκώντας κριτική στην παραπάνω θεωρητική πρόταση, αν πράγματι το όριο των 6/7 ετών είναι σημαντικό για τη μυκηναϊκή κοινωνία, τότε είναι αρκετά δύσκολο για τα μυκηναϊκά επιγραφικά δεδομένα να γίνεται αναφορά σε παιδιά κάτω των 6/7 ετών, δεδομένου ότι η Γραμμική Β' ασχολείται μόνο με ενεργά κοινωνικά άτομα στις επιγραφές της. Ως εκ τούτου αν η υπόθεση περί ύπαρξης ενός *terminus post quem* στα 6/7 έτη των παιδιών για την ενηλικίωσή τους ή καλύτερα για τον

«ενεργό κοινωνικό τους ρόλο» είναι ορθή, τότε οι πινακίδες θα έπρεπε να ασχολούνται με καταγραφές παιδιών, από την ηλικία των 6/7 και άνω. Άρα οι όροι *me-wi-jo* / *me-u-jo* και *me-zo* ενδεχομένως να προσδιόριζαν τελικά τα παιδιά από την ηλικία των 6/7 ετών (*me-wi-jo*/*me-u-jo*) και πάνω με κάποιο άλλο εν τέλει άγνωστο σε μας ηλικιακό όριο ανάμεσα στον χαρακτηρισμό *me-zo* (τελευταίο στάδιο παιδικής, αλλά ενεργά κοινωνικής ηλικίας) και στο ιδεόγραμμα VIR. Το παρόν ζήτημα θα το συζητήσουμε και με περισσότερες λεπτομέρειες στο Κεφάλαιο 10.

Αξιοσημείωτη είναι επίσης και η μοναδική αναφορά του όρου *ki-ra* που αναφέρεται στα μικρά κορίτσια. Στο ίδιο πλαίσιο εξέτασης φυσικά είναι σημαντικό να τονιστεί πως δεν γνωρίζουμε αν υπήρχε διαφορετικό ηλικιακό όριο για τα κορίτσια και για τα αγόρια όπου πενούσαν από την παιδική ηλικία στην ενηλικίωση. Η ύπαρξη πάντως όρου που αναφέρεται στα νεαρά κορίτσια (*ki-ra*) αλλά και η απουσία αντίστοιχου όρου για τα αγόρια, δηλώνει πως υπήρχε μία διαφορετική ορολογία αλλά και ενδιαφέρον για το ηλικιακό στάδιο του κάθε φύλου. Ίσως με αυτό να σχετίζεται και η αναφορά περισσότερων κοριτσιών στις πινακίδες, αλλά και η «εξάρτησή» τους από ενήλικες, αν υποθέσουμε ότι τα αγόρια με το που καταπιάνονταν με κάποιο τομέα εργασίας ή εκπαιδεύονταν από άνδρες πενούσαν αυτομάτως ή και νωρίτερα στην ενηλικίωση. Ωστόσο ακόμη οφείλουμε να πούμε πως ο όρος *ki-ra* είναι σπάνιος στη μυκηναϊκή γραφή αλλά και πως η ερμηνεία του προκύπτει αποκλειστικά μέσω της ετυμολογίας.

Παρόλα αυτά αν παραμείνουμε πιστοί στα δεδομένα, δίχως να προσπαθήσουμε να προβούμε στις παραπάνω ερμηνείες, είναι πολύ ενδιαφέρον ότι τα κορίτσια είναι περισσότερα από τα αγόρια στις αναφορές στις πινακίδες. Κάτι τέτοιο δείχνει πως το ανάκτορο φαίνεται να ενδιαφέρεται περισσότερο για τα νεαρά κορίτσια, εντάσσοντάς τα στο εργατικό του δυναμικό.

Τέλος αναλογιζόμενοι όλα τα παραπάνω και φυσικά εξετάζοντας και τα δεδομένα από την Ανατολή στο Παράρτημα I, οφείλουμε πρωτίστως να είμαστε ανοιχτοί σε ηλικιακά ζητήματα στην Εποχή του Χαλκού, αφού ο προσδιορισμός του αν οι *kowo/kowa* ήταν μικρότεροι ή μεγαλύτεροι δεν είναι απαραίτητο πως βασιζόταν σε ηλικιακά κριτήρια, καθώς όπως παρατηρείται από το Παράρτημα 1, στην Εγγύς Ανατολή στην Εποχή του Χαλκού η ηλικία των παιδιών μπορούσε να καθοριστεί από το ύψος τους. Ως εκ τούτου είναι πιθανόν και οι Μυκηναίοι να είχαν βασίσει αυτόν τον διαχωρισμό και σε άλλα κοινωνικά, πολιτισμικά ή εξωτερικά χαρακτηριστικά.

8. Εικονογραφικές και άλλες αρχαιολογικές ενδείξεις

8.1. Εισαγωγή

Στην προσπάθειά μας να προσδιορίσουμε τον ρόλο των παιδιών στη μυκηναϊκή κοινωνία, επιβάλλεται να εξεταστεί και το αρχαιολογικό αποτύπωμα που αφήνεται για τα παιδιά από την εικονογραφία της εποχής, αλλά και από άλλες αρχαιολογικές ενδείξεις όπως τα αντικείμενα που έχουν θεωρηθεί «παιδικά». Η άντληση εξάλλου συμπερασμάτων για τις δραστηριότητες και τους κοινωνικούς ρόλους των παιδιών, βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στον τρόπο που οι εικονογραφικές προτιμήσεις της εποχής απέδιδαν την εικόνα του παιδιού. Στο προϊστορικό Αιγαίο η έκφραση αυτή παρατηρείται μέσω της τοιχογραφίας, των τρισδιάστατων παιδικών απεικονίσεων, της εικονιστικής κεραμικής, αλλά και άλλων τομέων όπως της μικροτεχνίας αλλά και όλων εκείνων των αντικειμένων που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «παιδικά». Η εικονογραφική τέχνη μέσω των παραπάνω εκφάνσεων απεικονίζει γενικότερα τα ηλικιακά στάδια των παιδιών (βρέφη, νήπια, παιδιά, έφηβοι) αλλά και αντικείμενα που είναι πιθανό να ανήκαν σε αυτούς ή εξυπηρετούσαν τις ανάγκες τους. Με αυτό τον τρόπο πληροφορούμαστε για την κοινωνική δράση των παιδιών βάσει του ηλικιακού τους πλαισίου, για την ένδυσή τους, τα γενικότερα χαρακτηριστικά τους και τα αντικείμενα που πιθανόν αξιοποιούσαν. Ωστόσο σε αντίθεση με τον πλούτο των μινωικών και κυκλαδικών παραστάσεων των παιδιών στην προγενέστερη Εποχή του Χαλκού, τα σωζόμενα εικονογραφικά στοιχεία για τα παιδιά στον μυκηναϊκό ανακτορικό πολιτισμό εμφανίζονται φτωχότερα¹⁹¹. Θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε όλα εκείνα τα εικονογραφικά στοιχεία του μυκηναϊκού πολιτισμού που προσφέρουν πληροφορίες για τα παιδιά, κάνοντας αναφορά και σε γενικότερα εικονογραφικά στοιχεία για τα παιδιά στην Εποχή του Χαλκού.

8.2. Τοιχογραφία

Πριν προχωρήσουμε στη μελέτη των μυκηναϊκών τοιχογραφιών, θα παρουσιάσουμε συνοπτικά και ενδεικτικά το τοιχογραφικό αποτύπωμα που αφήνουν οι μινωικές τοιχογραφίες ως προς την εικόνα των παιδιών, καθώς ενδέχεται να αποτελέσουν μία μορφή εικονογραφικής σύμβασης στον αιγαιακό χώρο και είναι σημαντική η γνώση τους για την μελέτη των μυκηναϊκών δεδομένων. Οι πιο χαρακτηριστικές μινωικές τοιχογραφίες σχετικές με το παραπάνω ζήτημα, είναι αυτές που συναντώνται στη Θήρα. Σε αυτές παρουσιάζεται ένα σύνολο ανθρώπινων μορφών εκ των οποίων διακρίνονται έξι

¹⁹¹ Rutter 2003, 31-2, 46

στάδια ωριμότητας από την παιδική έως την προχωρημένη ηλικία. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι διακρίνονται τέσσερα στάδια νεότητας με βάση τις παραλλαγές στην κόμμωση. Έτσι παρατηρούμε, ότι το πιο πρώιμο στάδιο διακρίνεται με τα εξ ολοκλήρου ξυρισμένα κεφάλια των παιδιών, τα οποία αποδίδονται με κυανό χρώμα και φέρουν ωστόσο στο κέντρο τους βόστρυχο που ξεκινάει από το πίσω μέρος του κεφαλιού και καταλήγει στο μέτωπο. Σε αυτή την κατηγορία ανήκει ο «Ψαράς» από τη Δυτική Οικία (εικ.45) και το «Κορίτσι με το κίτρινο φόρεμα» από την Ξεστή 3. Ίσως ο «Ψαράς» να είναι λίγο νεότερος καθώς έχει πιο κοντά μαλλιά από το κορίτσι¹⁹². Σε γενικές γραμμές πάντως οι νεανικές μορφές που φέρουν ξυρισμένη κεφαλή καταλαμβάνουν περίπου το 40% των απεικονιζόμενων μορφών¹⁹³. Τα κάπως μεγαλύτερα παιδιά (πχ «Ιέρεια» από τη Δυτική Οικία και «Πυγμάχοι» από το Συγκρότημα Β διαθέτουν βοστρύχους που μεγαλώνουν από την κορυφή και τη δεξιά πλευρά του κεφαλιού (εικ.46) (εικ.47). Τα μεγαλύτερα μέτωπα, οι οπίσθιοι βόστρυχοι αλλά και το στήθος της «Ιέρειας» δείχνουν ότι είναι μεγαλύτερα από τα παιδιά του πρώτου σταδίου¹⁹⁴.

Στο τρίτο ηλικιακό στάδιο ανήκουν τα τρία κορίτσια από την Ξεστή 3, των οποίων τα μαλλιά δεν είναι ξυρισμένα. Έχουν πλέον διπλά λακκάκια στο πηγούνι, ένα χαρακτηριστικό όλων των ώριμων τοιχογραφημένων μορφών της Ξεστής και πλούσια κόμη. Μια τελευταία προσθήκη στα μαλλιά τους είναι μία λεπτή ταινία υφάσματος που φοριέται στο μέτωπο. Τέλος το τέταρτο στάδιο νεότητας που το συναντάμε πάλι σε κορίτσια από την Ξεστή 3, χαρακτηρίζεται από πολύ πλούσια αυτή τη φορά μαλλιά. Είναι δεμένα με μαντήλια και πιο περίτεχνα από άποψη κόμμωσης από αυτά των νεαρότερων ηλικιών. Οι βόστρυχοι που αφήνονται σε κατά τα άλλα ξυρισμένα ή κοντοκουρεμένα κεφάλια και χαρακτήριζαν τα παιδιά από την πρώιμη παιδική ηλικία, φαίνεται να διατηρούνται. και στη γυναίκα που φέρει περιδέραιο. Όπως παρουσιάζει η εικονογραφία οι βόστρυχοι τώρα δένονται σε θηλιά στον αυχένα. Τα πλούσια μαλλιά των δύο νεαρών γυναικών υποδηλώνουν ότι έχουν περάσει μερικά χρόνια από τότε που εγκαταλείφθηκε το ξύρισμα του κεφαλιού τους. Ωστόσο, δύο λεπτομέρειες δείχνουν ότι οι γυναίκες είναι ακόμα νέες: το σφιχτό, ψηλό στήθος στην τοιχογραφία της γυναίκας με το περιδέραιο, και οι μπλε πινελιές ζωγραφισμένες στο άσπρο των ματιών και των δύο γυναικών. Τέτοιες μπλε πινελιές εμφανίζονται στα μάτια των νεότερων κοριτσιών στα τρία πρώτα νεανικά στάδια στην Ξεστή 3. Ίσως είναι μια καλλιτεχνική σύμβαση για την απεικόνιση της λάμψης των νεανικών ματιών.

¹⁹² Davis 1986, 399

¹⁹³ Παπαγεωργίου 2019, 33

¹⁹⁴ Davis 1986, 401 · Παπαγεωργίου 2019, 45

Οι τοιχογραφίες της Θήρας, λοιπόν, παρουσιάζουν τέσσερα διακριτά στάδια νεότητας, καθένα από τα οποία ορίζεται από την ανάπτυξη ή το κόψιμο συγκεκριμένων σημείων των μαλλιών (εικ.48). Αυτές οι σημαντικές αλλαγές στην εμφάνιση των νέων και το σταθερό μοτίβο που παρατηρείται στην ανάπτυξη και τη μη δήλωση των βοστρύχων υποδηλώνουν ότι ενδεχομένως υπήρχαν προκαθορισμένες τελετές που σηματοδοτούσαν τη μετάβαση από το ένα στάδιο της νεότητας στο άλλο¹⁹⁵.

Ωστόσο θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί με την παραπάνω πεποίθηση καθώς η κόμμωση δεν είναι πάντοτε χαρακτηριστικό διαχωρισμού των ηλικιακών σταδίων. Παρατηρώντας για παράδειγμα τη νεαρή κροκοσυλλέκτρια από την Ξεστή 3, αλλά και τις «Τοιχογραφίες των αγοριών» από το ισόγειο του ίδιου κτηρίου, είναι φανερό πως αν και η κόμμωσή τους είναι όμοια, οι μορφές φέρουν ανατομικές διαφορές, που προδίδουν διαφορές στην ηλικία τους. Αντίστοιχα και τα μινωικά ειδώλια που δεν απεικονίζουν βρέφη, δεν κάνουν ευδιάκριτη την ηλικία τους μέσω της κόμμωσής τους. Επομένως είναι ίσως ασφαλέστερο να βασιζόμαστε σε ανατομικά και φυσιολογικά χαρακτηριστικά για την ηλικιακή αναγνώριση των μορφών¹⁹⁶.

Αντίθετα, όσον αφορά τις μυκηναϊκές τοιχογραφίες, παρά την αφθονία τους στα μυκηναϊκά ανάκτορα, δεν υπάρχουν σαφείς απεικονίσεις που να διαχωρίζουν σε αυτές βρέφη, παιδιά ή εφήβους. Ελάχιστες μόνο ενδείξεις διαθέτουμε για παρουσία νεαρών ατόμων σε μυκηναϊκές τοιχογραφίες. Συγκεκριμένα σε θραύσματα ΥΕ ΙΙΒ τοιχογραφίας από το Λατρευτικό Κέντρο των Μυκηνών, εικονίζονται τα χέρια και η κεφαλή μίας νεαρής γυναίκας (εικ.49). Η αναγνώριση του φύλου βασίζεται στην εικονογραφική αιγαιακή σύμβαση πως το λευκό χρώμα χρησιμοποιείται για την απεικόνιση του γυναικείου δέρματος, ενώ το νεαρό της ηλικίας φαίνεται από την ανώριμη σωματική διάπλαση. Παρόλα αυτά δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται πράγματι για απεικόνιση νεαρής κοπέλας ή ειδωλίου. Παρατηρείται επίσης ότι το νεαρό κορίτσι στο μυκηναϊκό θραύσμα είχε κόκκινα στίγματα στο ένδυμά της. Αν υποθέσουμε ότι τα κόκκινα στίγματα ερμηνεύονται ως κηλίδες αίματος, τότε ίσως αυτό είναι μία ένδειξη για την ηλικία της, καθώς η έκχυση αίματος κατά την έναρξη της εμμηνορρυσίας ή κατά την απώλεια της παρθενίας μπορεί να υποδηλώνει το νεαρό της ηλικίας του κοριτσιού ή το μεταίχμιο μετάβασης στην ενήλικη ζωή¹⁹⁷.

¹⁹⁵ Davis 1986, 399-401

¹⁹⁶ Παπαγεωργίου 2019, 30

¹⁹⁷ Muskett 2008, 41

Το ίδιο εικονογραφικό στοιχείο παρατηρείται εξάλλου και στη «Δεξαμενή Καθαρμών» στην Ξεστή 3. Εκεί σε μια τοιχογραφία εικονίζεται κοπέλα με πληγή στο πόδι. Οι κόκκινες κηλίδες της τοιχογραφίας των Μυκηνών είναι ομοιόμορφες με εκείνες της νεαρής κοπέλας από την Ξεστή 3¹⁹⁸. Στην περίπτωση της τελευταίας τοιχογραφίας, έχει προταθεί πως οι κόκκινες κηλίδες ενδεχομένως να είναι χάντρες από σάρδιο¹⁹⁹. Με βάση επομένως αυτή την ερμηνεία ίσως και στις Μυκήνες να αντιπροσωπεύουν κεντήματα ή ζωγραφική διακόσμηση και όχι κάποια ένδειξη εμμηνορρυσίας, χωρίς ωστόσο να είμαστε σε θέση να αποδεχτούμε ή να απορρίψουμε κάποια από τις παραπάνω ερμηνείες²⁰⁰.

Ωστόσο έχει υποστηριχθεί από τον Aamodt πως η σκηνή απεικονίζει τη γιορτή των Θεοφορίων, όπου συναντάται στη Γραμμική ως *te-o-ro-ri-ja* από πινακίδες της Κνωσού (KN Ga 1058, KN Od(1) 696.1), δηλαδή τη μεταφορά της εικόνας της θεότητας και την προσφορά ειδωλίων στη θεότητα²⁰¹. Επομένως η αποσπασματική μορφή του νεαρού κοριτσιού, ενδέχεται να είναι απλώς ένα ειδώλιο προσφοράς.

Στις Μυκήνες ακόμη σώζονται θραύσματα ναογραφίας από το Λατρευτικό Κέντρο στα οποία εικονίζονται γυναίκες με κίτρινα ενδύματα, γυναίκες σε μπλε φόντο αλλά και μια μορφή με περίζωμα σε μικρότερες αναλογίες από τις άλλες μορφές. Το μέγεθος της μορφής αυτής ίσως λοιπόν προσδιορίζει ένα άτομο μικρής ηλικίας. Ως εκ τούτου, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι σε ένα ή περισσότερα δωμάτια στο Λατρευτικό Κέντρο των Μυκηνών απεικονίζονταν νεαρά κορίτσια και γυναίκες στο πλαίσιο κάποιων τελετουργικών δρωμένων²⁰².

Από την Πύλο σώζεται επίσης τοιχογραφία μεγάλης κλίμακας, στην οποία εικονίζεται μία μορφή με λευκό δέρμα και κόκκινο αυτί που έχει ταυτιστεί ως κορίτσι. Το κεφάλι έχει μαύρο χρώμα σε λευκό φόντο, το μάτι αποδίδεται σε μαύρο περίγραμμα και τα μαλλιά είναι σχεδόν μαύρα. Σημαντικό είναι επίσης πως πάνω από το ύψος της κεφαλής, απεικονίζεται ένα κόκκινο αντικείμενο σε διπλάσια κλίμακα από το κεφάλι, που έχει θεωρηθεί ανδρικό χέρι. Οι διαφορετικές αυτές αναλογίες μεταξύ της απεικονιζόμενης μορφής και του «χεριού», οδηγούν στο να θεωρηθεί η μορφή μικρότερη ηλικιακά. Υποστηρίζεται ωστόσο ότι η κεφαλή της μορφής δεν ανήκει σε κορίτσι, αλλά σε σφίγγα²⁰³. Η μορφή θυμίζει τη λεγόμενη «Ιέρεια» από τη Δυτική Οικία στο Ακρωτήρι. Είναι πιθανόν, ότι το χρώμα που χρησιμοποιείται για να δηλωθεί το κεφάλι, που είναι

¹⁹⁸ Muskett 2008, 41

¹⁹⁹ Jones 2003, 442

²⁰⁰ Muskett 2008, 41

²⁰¹ Aamodt 2012, 41-2

²⁰² Aamodt 2012, 42

²⁰³ Lang 1969, 76

σχεδόν μαύρο και πιθανότατα κυανόχρωμο, να υποδηλώνει μάλλον το ξυρισμένο τριχωτό της κεφαλής. Μια εικονογραφική σύμβαση, όπως προαναφέραμε, για την απόδοση της κόμμωσης των μικρών παιδιών στο προϊστορικό Αιγαίο²⁰⁴.

8.3. Εικονιστική κεραμική

Παρά τη σπανιότητα απεικόνισης νεαρών ανθρώπινων μορφών στην ΥΕ εικονιστική κεραμική, σώζονται μερικά δείγματα που προσφέρουν ιδιαίτερες πληροφορίες ενδεχομένως και για τον «θρησκευτικό ρόλο» των παιδιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα όστρακα ενός ΥΕ ΙΙΒ2 κρατήρα από την Τίρυνθα²⁰⁵. Εκεί απεικονίζεται μια μικρόσωμη φιγούρα, πιθανότατα παιδί, μαζί με μία ενήλικη γυναίκα. Το παιδί έχει αναγνωρίσει ως αγόρι βάσει της κόμμωσής του (εικ.50). Ωστόσο η σκηνή είναι αρκετά αποσπασματική για να γίνει σωστή ταυτοποίηση της μορφής. Διακρίνεται πάντως ότι και οι δύο μορφές συνδέονται με μια πομπή από σφίγγες που παριστάνονται σε άλλα θραύσματα του ίδιου αγγείου. Η απεικόνιση σφιγγών τοποθετεί τη σκηνή σε ένα υπερφυσικό πλαίσιο και αποδίδει πιθανώς θρησκευτικό χαρακτήρα στη σύνθεση. Ομοίως, άλλα όστρακα ΥΕ ΙΙΒ2 κεραμικής από την Τίρυνθα απεικονίζουν παιδί που κρατά ένα ραβδί (εικ.51). Η ταυτοποίηση της μορφής με παιδί έγινε με βάση το μικρό του μέγεθος σε σύγκριση με τα πίσω πόδια ενός ζώου. Το ζώο μάλιστα ενδέχεται να είναι επίσης σφίγγα, χωρίς ωστόσο να έχουμε περισσότερα στοιχεία γι' αυτό. Ωστόσο, δεν δύναται να αποκλειστεί το ενδεχόμενο η μικρόσωμη μορφή να είναι ενήλικας, καθώς η αποσπασματικότητα της σκηνής δεν επιτρέπει περαιτέρω συμπεράσματα²⁰⁶.

Επιπλέον σώζεται ΥΕ ΙΙΓ κρατήρας από τον θαλαμοειδή τάφο 5 στην Αγία Τριάδα Ηλείας (εικ.52). Ο κρατήρας εικονίζει σκηνή πρόθεσης, στην οποία συμμετέχει μικρόσωμη μορφή. Το μέγεθος της μορφής είναι εσκεμμένα μικρό για να δηλωθεί το νεαρό της ηλικίας του, αφού υπήρχε επαρκής χώρος στη σύνθεση για να επιτραπεί η απεικόνιση ενήλικης μορφής²⁰⁷. Ακόμη στοιχεία που επιβεβαιώνουν την ταύτιση της μορφής ως παιδικής είναι πως εικονίζεται άτριχη, ενώ οι υπόλοιπες μορφές των ενηλίκων της σύνθεσης έχουν αποδοθεί με μαλλιά. Όλες οι μορφές φαίνεται να έχουν τελετουργικό ρόλο. Η κορυφαία ανδρική μορφή κρατά ένα όργανο που μοιάζει με πέλεκυ και πιθανότατα εκτελεί τελετουργικό χορό²⁰⁸. Ο πέλεκυς μπορεί να συσχετιστεί με θυσία ζώου όπως υπονοείται από την παρουσία τράγου πίσω από τη δεύτερη γυναικεία φιγούρα.

²⁰⁴ Aamodt 2012, 40

²⁰⁵ Catling 1982–83, 28

²⁰⁶ Aamodt 2012, 39-41

²⁰⁷ Σχοινάς 1999, 260

²⁰⁸ Σχοινάς 1999, 258

Το παιδί εικονίζεται ενδεδυμένο και να σηκώνει το ένα του χέρι, είτε σε ένδειξη λατρείας είτε σε ένδειξη πένθους. Ωστόσο παρά την ταύτιση του παιδιού με αγόρι, δεν αποκλείεται να είναι κορίτσι, καθώς τα κορίτσια εμφανίζονται πάντα ντυμένα στην Εποχή του Χαλκού, σε αντίθεση με τα αγόρια που απεικονίζονται συνήθως γυμνά²⁰⁹.

Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφερθούμε συνοπτικά σε μία ΥΕ ΙΙΙΓ ηθμωτή υδρία από το Καμίι της Νάξου, παρόλο που δεν υπόκειται γεωγραφικά στις περιοχές μελέτης γι' αυτή την εργασία (εικ.54). Η υδρία εικονίζει χορό ανδρών ανάμεσα στους οποίους ξεχωρίζει ένα παιδί. Κάποιες απ' τις μορφές παρουσιάζονται με κεφάλι ζώου και ίσως αυτό δηλώνει πως φορούν μάσκα ζώου για τις ανάγκες κάποιας τελετουργίας. Είναι πιθανόν η παράσταση να αναφέρεται σε τελετουργικό χορό καθώς μία τέτοιου είδους θεματολογία θα ταίριαζε με την ηθμωτή υδρία ως αγγείο τελετουργικών προσφορών²¹⁰.

Τέλος στην κατηγορία της κεραμικής θα συμπεριλάβουμε και τις δύο ΥΕ ΙΙΙΓ πήλινες λάρνακες από την Τανάγρα. Εκεί εικονίζονται νεκρά παιδιά που συνοδεύονται από ενήλικες. Δεν γνωρίζουμε αν η απεικόνιση των δύο ενήλικων μορφών συμβολίζει τους γονείς των αποθανόντων, καθώς ενδέχεται οι μορφές να είναι γυναικείες²¹¹.

8.4.Μικροτεχνία

Στην κατηγορία της μικροτεχνίας μπορεί να συμπεριληφθεί ένα ευρύ φάσμα δημιουργημάτων που εικονίζουν παιδιά. Τόσο επομένως το υλικό και η χρήση των αντικειμένων αυτών, όσο και η συνάφεια της απεικονιζόμενης παιδικής μορφής με άλλα στοιχεία ή πρόσωπα προσφέρουν πληροφορίες για την παρουσία των παιδιών στον μυκηναϊκό κόσμο.

Μία από τις πιο γνωστές απεικονιζόμενες μορφές στη μυκηναϊκή τέχνη είναι αυτή της «κουροτρόφου» (εικ.55) Πρόκειται για πήλινα ειδώλια που εικονίζουν γυναικεία ενήλικη μορφή να κρατάει βρέφος. Το παιδί είτε κρέμεται στους ώμους των γυναικών, είτε κάθεται πάνω από τους ώμους τους²¹². Από τους περισσότερο σχηματικούς «κανονικούς» τύπους σώζονται επίσης παραδείγματα θηλυκών μορφών που κρατούν βρέφη, αλλά και παραδείγματα συμπλεγμάτων γυναικών (τύπου Φ) που κρατούν στους ώμους τους

²⁰⁹ Aamodt 2012, 43-4

²¹⁰ (Βλαχόπουλος 1999,307

²¹¹ Rutter 2003, 48

²¹² Rutter 2003, 46

μικρόσωμη μορφή, ενδεχομένως παιδική, έτσι θεωρήθηκε πως τα σχηματικά ειδώλια τύπου Φ θα μπορούσαν να ήταν ειδώλια «κουροτρόφων»²¹³.

Επιπλέον στη μυκηναϊκή μικροτεχνία τα παιδιά αναπαρίστανται σε αρκετά χρυσά ελάσματα από τον τάφο ΙΙΙ του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών αλλά και σε τέσσερα χρυσά ελάσματα που αποκαλύφθηκαν σε παιδική ταφή στο ΥΕ ΙΙΙΓ νεκροταφείο στο Καμίι της Νάξου και απεικονίζουν σχηματικά τη μορφή του νεκρού παιδιού²¹⁴. Επιπλέον συναντώνται σε ελεφάντινες λαβές από καθρέπτη (εικ.56) που αποκαλύφθηκαν στον Θολωτό Τάφο της Κλυταιμνήστρας, στον Θαλαμοειδή Τάφο 55 στις Μυκήνες και στον «Βασιλικό τάφο» στα Δένδρα²¹⁵. Εικονογραφικά παρατηρείται πως τα κορίτσια απεικονίζονται με κομμένα μαλλιά φορώντας φούστες μέχρι τη γάμπα και θυμίζουν αρκετά τα κορίτσια από την Ξεστή 3 στη Θήρα. Περιστασιακά κρατούν μίσχους φυτών ή πουλιά²¹⁶.

Από ελεφαντόδοντο ακόμα εντοπίζεται και ένα καμένο θραύσμα που εικονίζει πρόσωπο κατά τομή προς τα αριστερά. Το θραύσμα εντοπίζεται στον ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ «Βασιλικό Θολωτό» των Δενδρών και βάσει των απαλών χαρακτηριστικών του προσώπου θεωρείται πως πρόκειται για νεαρό κορίτσι (εικ.57). Παιδί εικονίζεται επίσης και στη λεγόμενη «Ελεφάντινη Τριάδα» από τις Μυκήνες. Εκεί παρουσιάζονται δύο γυναίκες που στα πόδια τους έχουν ένα μικρό παιδί. Η μία εκ των δύο μάλιστα έχει το χέρι της απλωμένο και αγκαλιάζει το παιδί, κάτι που κάνει και το παιδί με το δικό του χέρι σε εκείνη²¹⁷ (εικ.58).

Όσον αφορά τη σφραγιδογλυφία, από τις Μυκήνες σώζεται ένα μεγάλο σφραγιστικό δαχτυλίδι στο οποίο απεικονίζονται πέντε γυναίκες (εικ.60). Τρεις από αυτές παρατάσσονται σε μία πομπή φέροντας άνθη σε μία τέταρτη γυναίκα που κάθεται κάτω από ένα δέντρο. Στην άλλη άκρη της σκηνής εικονίζεται επίσης μία μορφή που προσπαθεί να μαζέψει άνθη ή να πιάσει κάποιο φύλλωμα του δέντρου. Παρά το μικρό μέγεθος του δαχτυλιδιού οι πέντε μορφές έχουν ευδιάκριτα ηλικιακά χαρακτηριστικά. Οι τρεις μεγαλύτερες μορφές είναι ενήλικες γυναίκες κάτι που ξεχωρίζει από την ενδυμασία, την κόμμωση, τη στάση του σώματος και την ανάπτυξη του στήθους. Αντίθετα οι δύο μικρότερες σε αναλογία μορφές είναι μάλλον νεανικές. Η μικρότερη

²¹³ Μυλωνάς 1954-1955, 149-50

²¹⁴ Βλαχόπουλος 1999, 308 · Aamodt 2012, 38-9)

²¹⁵ Poursat 1977, 18-21

²¹⁶ Rehak 2007, 218-19

²¹⁷ Rehak 2007, 217-20

αναλογικά μορφή που βρίσκεται στο αριστερό μέρος της σύνθεσης εικονίζεται να φέρει το χέρι της στο δέντρο, ενδεχομένως για να μαζέψει καρπούς, ενώ η μικρή μορφή στο μέσο της σύνθεσης εικονίζεται να προσφέρει λουλούδια. Ενδεχομένως να υπάρχει και μία ακόμη, μικρής αναλογίας μορφή, πίσω από μία ασπίδα που κρατάει δόρυ, αλλά είναι απροσδιορίστου φύλου²¹⁸. Στο σύνολό της πάντως η σκηνή είναι μάλλον τελετουργική/θρησκευτική, όπως φανερώνουν οι κεφαλές λεόντων που πλαισιώνουν τη σκηνή πίσω από την τελευταία γυναίκα, ο διπλός πέλεκυς και ο συνδυασμός ηλιακού δίσκου και ημισελήνου²¹⁹.

Τέλος σώζεται σφράγισμα από τις Μυκήνες που εικονίζει τρεις γυναίκες, μία ενήλικη στο κέντρο και μάλλον δύο νεαρές κοπέλες εκατέρωθεν της κεντρικής μορφής (εικ.60). Η ενδυμασία των μορφών φαίνεται όμοια και στα δύο ηλικιακά στάδια, ωστόσο η κόμμωση είναι πλουσιότερη στην ενήλικη μορφή²²⁰. Επομένως για άλλη μια φορά παρατηρείται αυτή η στιλιστική εικονογραφική σύμβαση μεταξύ ενηλίκων και παιδιών στο Αιγαίο.

8.5 Ενδυμασία

Στο παρόν υποκεφάλαιο θα αναφερθούμε στα ενδύματα που φορούσαν τα νεαρά άτομα και θα εξετάσουμε αν υπήρχαν ενδυματολογικές διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα κατά την παιδική ηλικία. Επιπλέον θα αναφερθούμε συνοπτικά και στα κοσμήματα που πιθανόν ενίσχυαν την εξωτερική εικόνα των παιδιών. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την ενδυμασία των παιδιών στη μυκηναϊκή εποχή θα αντληθούν κατά κύριο λόγο από την εικονογραφία. Για τον λόγο αυτό πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί σχετικά με τα απεικονιζόμενα ενδύματα καθώς μάλλον αφορούσαν μόνο όσα χρησιμοποιούνταν για θρησκευτικά και τελετουργικά δρώμενα και όχι για καθημερινή χρήση.

Κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο οι εικονογραφικές παραστάσεις παιδιών εικονίζουν κυρίως μη ενδεδυμένα αγόρια. Συγκεκριμένα στην Δυτική Οικία στο Ακρωτήρι παρουσιάζονται γυμνά νεαρά αγόρια, ενώ στην τοιχογραφία της «Πυγμαχίας» από τη Κτήριο Β του Ακρωτηρίου εικονίζονται νεαρά αγόρια μονάχα με ένα είδος ζώνης που θα μπορούσε να συνδεθεί με την προαναφερθείσα αθλητική ή τελετουργική δραστηριότητα (εικ.47). Το ίδιο εικονογραφικό μοτίβο παρατηρείται και στην τοιχογραφία της Ξεστής 3 όπου εκεί ένα νεαρό αγόρι αλλά και νεαροί άνδρες

²¹⁸ Sakellariou 1964, 30

²¹⁹ Rutter 2003, 42

²²⁰ Rutter 2003, 42

παρουσιάζονται γυμνοί. Ενδιαφέρον μάλιστα προκαλεί ότι στην ίδια τοιχογραφική σύνθεση ο μοναδικός ώριμος ηλικιακά άνδρας που εικονίζεται ανάμεσα σε δύο νεαρά αγόρια. Ο ενήλικας αυτός άνδρας παρουσιάζεται ενδεδυμένος, με μακριά μαλλιά, πιο ώριμα χαρακτηριστικά προσώπου και μυώδες σώμα που ξεχωρίζει από το αδύνατο ανώριμο σώμα των δύο νεαρών μορφών που τον περιβάλλουν²²¹. Επομένως θα μπορούσαμε να πούμε ότι στο Ακρωτήρι η «εικονογραφική γύμνια» δεν ήταν μονάχα χαρακτηριστικό της παιδικής ηλικίας, αλλά γενικότερα της νεότητας ή και της ηλικιακής ομάδας που δεν είχε φτάσει ακόμη την «κοινωνική ενηλικίωση»²²².

Παρόμοια εικονογραφικά στοιχεία παρουσιάζονται και στην Κρήτη όπου και εκεί τα παιδιά εικονίζονται γυμνά. Τα μικρά ειδώλια αγοριών μάλιστα από το Παλαίκαστρο και από το Ψυχρό παριστάνονται γυμνά. Αντίθετα με την περίπτωση του Ακρωτηρίου, οι νεαροί άνδρες, που εμφανίζονταν σε λίθινα αγγεία και τοιχογραφίες φορούσαν ζώματα. Από τα παραπάνω καταλαβαίνουμε πως η γυμνή απεικόνιση αφορούσε κυρίως παιδιά και όχι γενικότερα τους νέους. Ωστόσο διαφορετική εικόνα έχουμε από τις γυναικείες παιδικές αναπαραστάσεις, καθώς τα νεαρά κορίτσια δεν εικονίζονται ποτέ γυμνά, ούτε στο Ακρωτήρι ούτε στην Κρήτη, κάτι που δείχνει μία έμφυλη εικονιστική διαφοροποίηση στο Αιγαίο²²³. Παρατηρείται μάλιστα ότι και στην αγγειογραφία και στην πλαστική ακόμη και στους ιστορικούς χρόνους τα κορίτσια συνεχίζουν να απεικονίζονται ενδεδυμένα, στοιχείο που φαίνεται να προβάλλει μια «ιστορική συνέχεια» που ενδεχομένως σχετιζόταν με την κοινωνική θέση των κοριτσιών²²⁴.

Όσον αφορά όμως τη μυκηναϊκή παιδική ενδυμασία, χαρακτηριστικό εύρημα που παρέχει πληροφορίες γι' αυτήν, είναι η «Ελεφάντινη Τριάδα» από τις Μυκήνες. Εκεί το μικρό παιδί που βρίσκεται στο κέντρο της σύνθεσης φοράει ένα είδος φορέματος, μεγάλου σε μήκος, που πιάνεται γύρω από τη μέση με ένα κορδόνι. Σύμφωνα μάλιστα με την Bernice Jones το ένδυμα του παιδιού της «Ελεφάντινης Τριάδας» είναι όμοιο με αυτό του μικρού κοριτσιού από την τοιχογραφία στο «Λατρευτικό Κέντρο» των Μυκηνών²²⁵. Λόγω λοιπόν του παραπάνω παραλληλισμού, αλλά βασιζόμενοι και στην εικονογραφική αιγαιακή σύμβαση περί ένδυσης των νεαρών κοριτσιών, υποθέτουμε ότι το παιδί στην «Ελεφάντινη Τριάδα», μάλλον είναι κορίτσι²²⁶.

²²¹ Morgan 2000, 940

²²² Pomadere 2012, 434

²²³ Pomadere 2012, 434

²²⁴ Παπαγεωργίου 2019, 34

²²⁵ Jones 2009, 318

²²⁶ Pomadere 2012, 435

Στα μυκηναϊκά δαχτυλίδια αντίθετα τα απεικονιζόμενα κορίτσια φορούν φούστες, ίδιο τύπο δηλαδή ενδύματος με τις γυναίκες που εικονίζονται. Μερικές φορές όμως οι φούστες αυτές εικονίζονται λιγότερο εξεζητημένες σε σχέση με τις φούστες των ενηλίκων γυναικών κάτι που είτε σχετιζόταν με το νεαρό της ηλικίας, είτε εξαιτίας παράλειψης λεπτομερειών λόγω έλλειψης χώρου στη σύνθεση²²⁷. Φούστες φορούν και τα απεικονιζόμενα κορίτσια στις ελεφάντινες λαβές από τον Θολωτό Τάφο της Κλυταιμνήστρας στις Μυκήνες και από τον «Βασιλικό τάφο» στα Δένδρα (εικ.56). Οι φούστες των κοριτσιών φτάνουν μέχρι τη γάμπα θυμίζοντας έτσι τα ενδύματα των κοριτσιών της Ξεστής 3²²⁸.

Επιπλέον σημαντικές πληροφορίες αντλούμε και από τον προαναφερόμενο ΥΕ ΙΙΙΓ κρατήρα από τον θαλαμοειδή τάφο 5 στην Αγία Τριάδα Ηλείας, όπου στη σκηνή πρόθεσης που εικονίζεται φαίνεται να συμμετέχει ένα παιδί. Συγκεκριμένα στα αριστερά της κεντρικής ανδρικής μορφής βρίσκεται μία πολύ μικρότερη σε μέγεθος μορφή που έχει ταυτιστεί με παιδί (εικ.53). Η ερμηνεία της μορφής ως παιδικής φαίνεται και από το γεγονός ότι εικονίζεται χωρίς καθόλου μαλλιά. Όσον αφορά βέβαια την ενδυμασία, η μορφή φορά ποδήρη χιτώνα που καλύπτει εξ ολοκλήρου και τα άκρα των ποδιών. Από το παρόν όστρακο είναι το μοναδικό στοιχείο που διαθέτουμε για το ένδυμα του παιδιού²²⁹. Ενδιαφέρον βέβαια είναι ότι ο χιτώνας ως ένδυμα αναφέρεται και στη Γραμμική Β΄ σε σφράγισμα από τον Άγιο Βασίλειο Λακωνίας και μάλιστα χαρακτηρίζεται και ως ιερός (*ki-to-si i-je-ro-i*) Ωστόσο δεν είμαστε σίγουροι αν ο όρος αυτός αντιστοιχεί και στο αντίστοιχο ένδυμα της κλασσικής περιόδου. Ίσως λοιπόν η παράσταση του αγοριού στον κρατήρα της Αγίας Τριάδας, ίσως είναι τελετουργική και το ένδυμά του δεν προορίζεται για καθημερινή χρήση²³⁰.

Όσον αφορά τέλος τα στοιχεία που αντλούμε από τα ταφικά δεδομένα, παρατηρείται πως οι περόνες ενδυμάτων είναι σπάνιες στις μυκηναϊκές ταφές γενικότερα και απουσιάζουν εξ ολοκλήρου από τους παιδικούς τάφους μέχρι την ΥΕ ΙΙΙΓ. Κάτι τέτοιο βέβαια δεν σχετίζεται με την απουσία ενδυμάτων στις παιδικές ταφές, όσο με το γεγονός ότι μάλλον προτιμήθηκαν δερμάτινες ή υφασμάτινες ζώνες για το «κράτημα» των ενδυμάτων, ειδικά για τα παιδικά ενδύματα²³¹.

²²⁷ Pomadere 2012, 435

²²⁸ Rehak 2007, 218–19

²²⁹ Σχοινάς 1999, 258

²³⁰ Μπολώτη 2016, 506

²³¹ Pomadere 2012, 435

Με βάση τα παραπάνω παρατηρούμε ότι σε κάθε περίπτωση τα κορίτσια παρουσιάζονται ενδεδυμένα κυρίως με φορέματα ή φούστες όπως δηλαδή και οι απεικονιζόμενες γυναίκες της εποχής γεγονός που μάλλον ανταποκρίνεται και στην καθημερινότητα των κοριτσιών. Τα αγόρια ωστόσο εικονίζονται γυμνά, πιθανότατα στο πλαίσιο μιας εικονογραφικής σύμβασης ή στο πλαίσιο των τελετουργικών δρώμενων που συχνά απεικόνιζαν οι παραστάσεις και ως εκ τούτου δεν γνωρίζουμε αν αυτή η γυμνότητα είναι ρεαλιστική ή όχι. Η μοναδική περίπτωση του αγοριού με τον χιτώνα, ίσως είναι ένα δείγμα των ενδυμάτων που φορούσαν τα αγόρια της εποχής, μιας και ο όρος συναντάται και στη Γραμμική Β΄ χωρίς ωστόσο και πάλι να απορρίπτεται το ενδεχόμενο να αφορά μονάχα κάποιο τελετουργικό ένδυμα που το φορούσαν σε ειδικές περιπτώσεις.

8.6.«Παιδικά αντικείμενα»

Παρόλο που η παρούσα υποενότητα δεν σχετίζεται αμιγώς με την εικονογραφία και ως «παιδικά αντικείμενα», δεν ορίζονται εκείνα που φέρουν απεικονίσεις παιδιών, αλλά όσα θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από παιδιά, είναι σκόπιμο να εξεταστούν στον παρόν κεφάλαιο καθώς αφορούν μία ευρεία κατηγορία τεχνέργων- κινήτων αντικειμένων, που εμπίπτουν στις κατηγορίες της μικροτεχνίας και της κεραμικής, ενότητες που εξετάστηκαν στο παρόν κεφάλαιο. Η ταύτιση αντικειμένων ως «παιδικών» δεν είναι εύκολη και σίγουρα δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί. Ωστόσο υπάρχουν ενδεικτικά μερικά στοιχεία που δείχνουν να ταυτίζουν ευρήματα ως «αντικείμενα για παιδική χρήση» ή ακόμη και «παιδικά παιχνίδια». Συγκεκριμένα τα θήλαστρα και οι πτηνόσχημοι ασκοί θεωρούνται πως προορίζονταν για παιδιά. Παρόλα αυτά δεν απουσιάζουν και από ταφές ενηλίκων²³². Ως παιδική έχει θεωρηθεί ακόμη και η πρόχους με στόμιο με τη μορφή κεφαλής αίγας από τον Τάφο 1 στο νεκροταφείο Άργους – Ηρακλέους όπως προαναφέρθηκε²³³. Τέλος είναι αρκετά ενδιαφέρουσα η πρόταση πως στον Τάφο Ξ του Ταφικού Κύκλου Β΄, όπου εμπεριέχεται ο σκελετός μιας νεαρής κοπέλας μεταξύ των πενήντα μεμονωμένων κτερισμάτων που διαθέτει, εντοπίζεται και ένα χρυσό καρύοσχημο αντικείμενο που ο Μυλωνάς το ερμηνεύεται ως *παιδικόν κωδώνιον*²³⁴ (εικ.61) .

Όσον αφορά τα ειδώλια τύπου Φ,Ψ και Γ έχει θεωρηθεί πως ενδεχομένως σχετίζονται μερικώς ή εξ ολοκλήρου με τα παιδιά. Η εκτίμηση εξάλλου ότι τα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια είχαν χρήση παιδικών παιχνιδιών, επειδή συναντώνται σε παιδικές ταφές, όπως ισχυρίζεται η Σγουρίτσα, φαίνεται να συμβαδίζει με την παραπάνω

²³² Σγουρίτσα 1987, 23

²³³ Lebegyev 2009, 25-6

²³⁴ Μυλωνάς 1973, 178

θεωρία²³⁵. Η θεωρία συσχετισμού των ειδωλίων με τα παιδιά όμως, εκπροσωπείται κατά κύριο λόγο από τους Blegen, Μυλωνά και Van Leuven, οι οποίοι προσπάθησαν με τον δικό τους τρόπο να ερμηνεύσουν τα ειδώλια, πάντα με βάση τις παιδικές ταφές. Ο Μυλωνάς υποστήριξε πως τα ειδώλια συνόδευαν αποκλειστικά τα μοναχοπαιδιά και απέκλεισε εντελώς τη σχέση αυτών με ενήλικες²³⁶. Μάλιστα θεώρησε πως τα ειδώλια Φ, παριστάνουν τροφούς και τα Ψ τη «θεά της ευλογίας» με υψωμένα χέρια, γι' αυτό και αξιοποιήθηκαν στο παιδικό ταφικό τοπίο ως μία μορφή μεταθανάτιας προστασίας των παιδιών, ώστε να κατευναστεί η ανησυχία των γονιών²³⁷. Ο Van Leuven αντιθέτως, θεώρησε πως όσα ειδώλια δεν αποθέτονταν σε παιδικούς τάφους, αλλά σε τάφους οικογενειακούς ή ενηλίκων σχετίζονταν με την παιδική θνησιμότητα και την υπογεννητικότητα και πως με τη δύναμη των ειδωλίων οικογένεια θα αποκτούσε ξανά την ευτυχία της²³⁸. Ο Blegen από την άλλη θεωρεί πως τα γυναικεία ειδώλια, τα ειδώλια τύπου Φ, Χ, Ψ και τα ειδώλια ζώων παίζουν αποκλειστικά τον ρόλο «παιδικών προσφορών» στο ταφικό τοπίο²³⁹. Ακόμη υποστήριξε πως τα γυναικεία ειδώλια που φέρουν παιδιά, αναπαριστούν *τροφούς* των παιδιών, για αυτό και ονομάστηκαν συμβολικά *κουροτρόφοι*²⁴⁰.

Ως ειδώλια *κουροτρόφων* συγκεκριμένα, όπως χαρακτηρίστηκα καλούνται όλα εκείνα που φέρουν παιδιά, θα μπορούσαν να θεωρηθούν και τα λεγόμενα ειδώλια τύπου Φ λόγω της στάσης των χεριών τους (εικ.55). Γενικότερα όμως χαρακτηριστικό των *κουροτρόφων* είναι η δημιουργία ενός συμπλέγματος που έχει θεωρηθεί ότι απεικονίζει γυναικείες σχηματικές μορφές που φροντίζουν μικρά παιδιά. Η εύρεσή τους μάλιστα σε παιδικές ταφές, όπως στην ΥΕ II δευτερογενή παιδική ταφή σε θαλαμοειδή στο νεκροταφείο των Αηδονιών στη Νεμέα, ενισχύει την άποψη ότι τα ειδώλια των *κουροτρόφων* σχετίζονται με παιδιά²⁴¹.

Αυτού του είδους λοιπόν η «παιδική προσφορά» ειδωλίων ζώων νοηματοδοτείται από τον Blegen στο ότι ενδεχομένως συμβόλιζαν την προσφορά γάλακτος ή υπήρξαν απλώς ένα είδος παιδικών παιχνιδιών²⁴². Το στήθος μάλιστα των ειδωλίων και ο τύπος της

²³⁵ Σγουρίτσα 1987, 23

²³⁶ Mylonas 1966, 114-5

²³⁷ Μυλωνάς 1954-1955, 149-50

²³⁸ Van Leuven 1994, 42-61

²³⁹ Blegen 1937, 255-6

²⁴⁰ Tzounou-Herbst 2002, 73-5

²⁴¹ Olsen 1998, 386)

²⁴² Blegen 1937, 255-6

«κουρότροφου», είναι επιπλέον στοιχεία που δείχνουν τη σχέση των ειδωλίων με τα παιδιά²⁴³.

Μία περαιτέρω ερμηνεία σχετικά με τα ειδώλια ήταν αυτή του Μυλωνά, ο οποίος βασίστηκε στη θεωρία του Blegen και προσπάθησε να δώσει μια θρησκευτική ερμηνεία. Υποστήριξε λοιπόν ότι τα ειδώλια τύπου Ψ αντιπροσωπεύουν συμβατικά τη Θεά της «Ευλογίας», καθώς τα υψωμένα χέρια τους θα μπορούσαν να απευθύνονται στο θείο και να δηλώνουν μία στάση προσευχής με στόχο την ευλογία²⁴⁴. Με τον όρο «ευλογία» βέβαια εννοείται κάθε πράξη που διασφαλίζει μια υπερφυσική προστασία. Τα ειδώλια αυτά μάλιστα θωρήθηκαν ως εξέλιξη των μινωικών ειδωλίων της «Μινωικής Θεάς» με υψωμένα χέρια. Επομένως η τοποθέτηση των παραπάνω ειδωλίων σε παιδικούς τάφους μαζί με ειδώλια «κουροτρόφων» ενδεχομένως σχετιζόταν με την προστασία και την ευλογία των παιδιών στον άλλον κόσμο. Ο Μυλωνάς μάλιστα διατύπωσε και υποστήριξε την παραπάνω θεωρία με βάση τα αρχαιολογικά παραδείγματα μυκηναϊκών παιδικών ταφών με ειδώλια στην Πρόσυμνα, στην Ελευσίνα, Βάρκιζα, στη Βούλα και στην Περάτη²⁴⁵.

Οι παραπάνω βέβαια θεωρίες πράγματι φαίνεται να έχουν και αρχαιολογική βάση καθώς η πλειοψηφία των παιδικών ταφών διέθετε ειδώλια, όπως παρατηρείται στο μυκηναϊκό νεκροταφείο στην Πρόσυμνα όπου οι μελέτες έδειξαν ότι η συχνότητα των ειδωλίων σε τάφους με παιδιά (60%) είναι μεγαλύτερη από τη συχνότητα των ειδωλίων σε τάφους χωρίς παιδιά (27%). Αντίστοιχα έδειξαν ότι και η συχνότητα των παιδιών σε τάφους με ειδώλια (57%) είναι μεγαλύτερη από τη συχνότητα των παιδιών σε τάφους χωρίς ειδώλια (24%). Ωστόσο όμως όπως παρατηρούμε στα παραπάνω ποσοστά, δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτοι σε αυτή τη σχέση εξάρτησης ειδωλίων και παιδιών, καθώς υπάρχει ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό το οποίο αφορά την ύπαρξη ειδωλίων σε τάφους με ενήλικες, αλλά και παιδικές ταφές χωρίς ειδώλια. Μάλιστα στην Πρόσυμνα ο μεγαλύτερος αριθμός θαμμένων παιδιών εμφανίστηκε σε τάφο χωρίς κανένα ίχνος ειδωλίου. Επομένως αν και υπάρχει μία εμφανής προτίμηση εναπόθεσης ειδωλίων σε παιδικές ταφές, είναι εσφαλμένο να ταυτίσουμε την σχέση αυτών απολύτως με παιδιά²⁴⁶. Στο ίδιο εξάλλου ερμηνευτικό πλαίσιο έχει θεωρηθεί πως ανήκουν και τα πήλινα ομοιώματα καθισμάτων. Το γεγονός δηλαδή πως εντοπίζονται συχνά σε παιδικές ταφές, οδήγησε στο να

²⁴³ Tzounou-Herbst 2002, 73-5

²⁴⁴ Βλασσοπούλου- Καρύδη 2008, 57

²⁴⁵ Nikolaou-Tzounou-Herbst 2002, 75-6

²⁴⁶ Tzounou-Herbst 2002, 73-9

χαρακτηριστούν κι αυτά ως παιδικά παιχνίδια. Ωστόσο έχουν δοθεί κι άλλες ερμηνείες για την παραπάνω κατηγορία ειδωλίων, όπως ότι έχουν θρησκευτικό ρόλο²⁴⁷.

Εκτός όμως από τα παραπάνω, σε μυκηναϊκά σύνολα έχουν εντοπιστεί αντικείμενα που έχουν θεωρηθεί μεταξύ άλλων ως μέρη από «επιτραπέζια παιχνίδια» της εποχής. Στο σημείο αυτό λοιπόν θα αναφέρουμε τα τρία αυτά παραδείγματα που έχουμε από την μυκηναϊκή ηπειρωτική Ελλάδα μελετώντας αν τελικά πράγματι θα μπορούσαν να ταυτιστούν με «επιτραπέζια παιχνίδια». Πρώτα θα αναφερθούμε στα ευρήματα από το δωμάτιο Θ3 της Οικίας Θ στη Νοτιοδυτική Συνοικία των Μυκηνών (εικ.62). Εκεί το 1974 ανασκάφηκε ένα εξαιρετικό σύνολο με 545 κελύφη του είδους *Conus ventricosus mediterraneus* (εικ.63). Μαζί με αυτά βρέθηκαν ακόμη 12 μικρά αντικείμενα. Από τα 545 κωνικά κελύφη, τα 353 είχαν οπή και είχαν δεχθεί λείανση, ενώ 9 από αυτά γεμίστηκαν με μόλυβδο. Το παραπάνω λοιπόν σύνολο θα μπορούσε να ήταν μέρος κάποιου είδους παιχνιδιού στρατηγικής, δεξιοτεχνίας ή τύχης, όπως αυτά που συναντώνται εκείνη την εποχή στην Ανατολική Μεσόγειο όπως θα δούμε και παρακάτω²⁴⁸.

Η υπόθεση ότι το παραπάνω σύνολο αφορά κάποιο παιχνίδι της εποχής προκύπτει από αρκετές παραμέτρους. Αρχικά όλα τα κελύφη βρέθηκαν σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους, οπότε ανήκαν σε ενιαίο σύνολο και μάλλον ήταν αποθηκευμένα σε ένα οργανικό δοχείο. Πιθανολογείται πως ήταν σε δερμάτινο ή υφασμάτινο ασκό. Το γεγονός αυτό δείχνει πως ήταν μέρος του ίδιου συνόλου. Επιπλέον το *Conus ventricosus mediterraneus* είναι ένα υποείδος του *Conus ventricosus*, στου οποίου το εσωτερικό, υπάρχει ένα μη βρώσιμο δηλητηριώδες σαλιγκάρι. Το τσίμπημά του μάλιστα ή ακόμη και η κατανάλωσή του, δύναται να προκαλέσει νευρολογική παράλυση ή ακόμη και θάνατο. Επομένως είναι σίγουρο πως δεν χρησιμοποιήθηκε για διατροφή ή για δόλωμα. Ακόμα η διαδικασία επεξεργασίας των συγκεκριμένων κελυφών ήταν χρονοβόρα και στόχο είχε τον σχηματισμό μιας τρύπας. Η τρύπα ανοιγόταν και διευρυνόταν μάλλον με κάποιο μυτερό αντικείμενο σχηματίζοντας πολλές φορές ένα τετράγωνο άνοιγμα. Τέλος εννέα από τα κελύφη ήταν γεμισμένα σκοπίμως με μόλυβδο, κάτι που εν τέλει παρατηρήθηκε πως δεν επηρέαζε το βάρος τους, αφού σε κάποιες περιπτώσεις ήταν ελαφρύτερα από τα άλλα, αφού κυμαίνονταν σε μέγεθος. Συγκεκριμένα το μικρότερο κέλυφος είχε μήκος 1,8 cm ενώ το μεγαλύτερο 4,4 cm με βάρος από 5 έως 63 γραμμάρια αντίστοιχα. Επομένως το

²⁴⁷ Βλασσοπούλου-Καρύδη 2008, 56-7

²⁴⁸ Μυλωνάς 1974, 89-92 · Pliatsika 2022, 52

μέγεθος των κελυφών επηρέαζε και το βάρος τους, καθώς τα εμπλουτισμένα με μόλυβδο κελύφη, συχνά ήταν μικρότερα και ελαφρύτερα από τα μεγαλύτερα κοίλα κελύφη²⁴⁹. .

Όλα τα παραπάνω δείχνουν μια συγκεκριμένη ομάδα αντικειμένων, μια στοχευόμενη επεξεργασία των κοχυλιών αλλά και μια ιδιαίτερη προσπάθεια διαχωρισμού τους σε τρεις κατηγορίες: α) τα φυσικά κελύφη, β) εκείνα που ήταν τρυπημένα και γ) εκείνα που είχαν γεμιστεί με μόλυβδο²⁵⁰. Ο αρχικός συσχετισμός των κωνικών κελυφών με τα παιδιά και το παιδικό παιχνίδι έγινε βάσει των ευρημάτων του νεκροταφείου της Περάτης. Στο νεκροταφείο από τις 28 ταφές των 26 τάφων στους οποίους βρέθηκαν κελύφη, διαφορετικών ειδών αλλά κατά πλειοψηφία του ίδιου τύπου *conus* (338 *conus* από τα 355 κελύφη) οι 14 ανήκαν σίγουρα σε παιδιά και πιθανόν ακόμη άλλες 4²⁵¹.

Ο ανασκαφέας μάλιστα Σπυρίδων Ιακωβίδης που εντόπισε στη συνάφεια των παιδικών ταφών αυτή την έντονη παρουσία κωνικών κελυφών, θεώρησε πως τα κελύφη χρησιμοποιήθηκαν για ένα παιδικό παιχνίδι, στο οποίο χρησιμοποιούταν μεγάλος αριθμός κελυφών, είτε χρειαζόταν να κυλιστούν είτε να πεταχτούν. Υπέθεσε μάλιστα πως το παιχνίδι θα θύμιζε κάπως τους «αστραγάλους» της Κλασσικής Αρχαιότητας ή ακόμη και τους σημερινούς «βόλους»²⁵². Επομένως αντίστοιχα, τα δείγματα του δωματίου Θ3 της Νοτιοδυτικής Συνοικίας των Μυκηνών που ήταν γεμισμένα με μόλυβδο, θεωρήθηκε πως είχαν κατασκευαστεί έτσι για να είναι πιο σταθερά και πιο δύσκολα στην κύλιση. Βέβαια είναι δύσκολο, αν η υπόθεση αυτή ισχύει, να αναγνωρίσουμε ορισμένους κανόνες, χωρίς ωστόσο να μπορούμε να αποκλείσουμε και τις παραπάνω υποθέσεις του Ιακωβίδη²⁵³.

Επιπλέον τεκμήριο που ενίσχυσε την παραπάνω άποψη είναι η περίπτωση στο Λευκαντί της Εύβοιας. Εκεί στην Ανατολική Οικία στο Δωμάτιο 3 βρέθηκε μυκηναϊκός ασκός με σπασμένη λαβή που περιείχε 25 κελύφη *conus*. Η εύρεση ενός τέτοιου αντικειμένου, οδηγεί στην υπόθεση ότι και στις Μυκήνες τα κελύφη, φυλάσσονταν αντίστοιχα σε κάποιο παρόμοιου τύπου δοχείο, ενδεχομένως οργανικό και γι' αυτό και δε σώθηκε. Οι παραπάνω περιπτώσεις θυμίζουν τον μεταγενέστερο *φορμίσκο* της κλασσικής αρχαιότητας. Ουσιαστικά πρόκειται για ένα υφασμάτινο ή δερμάτινο περίβλημα σε σχήμα αχλαδιού που χρησίμευε για τη μεταφορά των αστράγαλων για τα παιχνίδια και για τη μαντεία²⁵⁴.

²⁴⁹ Pliatsika 2022, 58

²⁵⁰ Pliatsika 2022, 60

²⁵¹ Ιακωβίδης 1970, 365

²⁵² Ιακωβίδης 1970, 365

²⁵³ Pliatsika 2022, 60

²⁵⁴ Pliatsika 2022, 63-4

Τέλος ένα ακόμη στοιχείο που ενδεχομένως θα μπορούσαμε να προσθέσουμε στην υπόθεση ότι το σύνολο αυτών των κοχυλιών προορίζονταν για παιχνίδια, ήταν ότι στην Αίθουσα Θ3 συνυφασμένη με τα κελύφη *conus* ήταν και μια ομάδα μικρών λίθινων δισκοειδών αντικειμένων που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως εργαλεία ζωγραφικής. Ένα από αυτά μάλιστα είχε σχήμα πτηνού.

Με βάση τα παραπάνω λοιπόν είναι αρκετά πιθανό το σύνολο των κοχυλιών να αφορούσε πράγματι κάποιο παιδικό παιχνίδι που ίσως θύμιζε τους μεταγενέστερους αστραγάλους (περισσότερα στο Παράρτημα 2), κάτι που εξάλλου δεν ήταν ξένο στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Ανατολή, αφού στην Ugarit εντοπίστηκε από τον Schaeffer, βόειος αστράγαλος με μόλυβδο, βάρους 280 γραμμαρίων. Οι γηγενείς εργάτες της ανασκαφής του Schaeffer μάλιστα τον ενημέρωσαν ότι οι αστράγαλοι βοοειδών εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούνται στα χωριά της Συρίας ακόμη και σήμερα για το παιχνίδι που καλείται «*mourasrasse*» ή «*sakka*». Παρόλα αυτά δεν πρέπει να αποκλείσουμε τις περιπτώσεις τα αντικείμενα αυτά της Αίθουσας Θ3 να σχετίζονταν με πρακτικές μαντείας ή με μονάδες μέτρησης του βάρους²⁵⁵.

Εκτός από την περίπτωση των κελυφών *Conus* όμως, στην ηπειρωτική Ελλάδα συναντάμε επιπλέον ένα σύνολο αντικειμένων από τον Τάφο IV του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών που θεωρήθηκε επιφάνεια ενός παιχνιδιού. Συγκεκριμένα εντοπίστηκαν αρκετά κομμάτια από πλάκες φαγεντιανής, τριάντα επιμήκεις ορθογώνιες πλάκες από ορεία κρύσταλλο, διακοσμητικά ένθετα από φαγεντιανή και θραύσματα τεσσάρων κύκλων. Όλα τα παραπάνω αν και αποσπασματικά θεωρήθηκαν μέρος ενός παιχνιδιού. Αυτά θεωρήθηκε πως συνδέονταν ως ένθετα σε μια μεγάλη ξύλινη σανίδα παιχνιδιού²⁵⁶. Δεν υπάρχουν ωστόσο άλλα σαφή στοιχεία για παρόμοιες φορητές σανίδες παιχνιδιών από τους μυκηναϊκούς ανακτορικούς ή μεταανακτορικούς χρόνους²⁵⁷.

Τέλος μια πρόσφατη σωστική ανασκαφή στη Θήβα έφερε στο φως ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον και σπάνιο εύρημα. Στη ΝΑ γωνία του οικοπέδου, εντοπίστηκε δωμάτιο με δάπεδο κατασκευασμένο με τετράγωνες πλίνθους από άψητο πηλό. Οι γωνίες του δαπέδου έφεραν βότσαλα που είχαν πακτωθεί. Μεταξύ άλλων ευρημάτων στο δάπεδο, βρέθηκε ένα πήλινο εξαεδρικό παραλληλεπίπεδο με γραπτή εικονιστική διακόσμηση στις

²⁵⁵ Schaeffer 1962, 103

²⁵⁶ Karo 1930-1933, 115-6, 243-4

²⁵⁷ Pliatsika 2022, 78).

πλευρές του. Οι ανασκαφείς υπέθεσαν πως το πάτωμα αυτό χρησίμευε ως δάπεδο παιχνιδιού και το κυβοειδές αντικείμενο ως πiónι ή ως «ζάρυ»²⁵⁸.

8.7 Συμπεράσματα

Με βάση τα παραπάνω λοιπόν γίνεται φανερό πως στο σύνολό της η μυκηναϊκή εικονογραφία ακολουθεί τις αιγαιακές συμβάσεις για την απεικόνιση των παιδιών. Συγκεκριμένα η σωματική διάπλαση και τα ανεπτυγμένα ή μη σωματικά χαρακτηριστικά, αλλά και η μικρή αναλογία μορφών σε σχέση με άλλες είναι βασικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις παιδικές μορφές. Στα παραπάνω προστίθεται φυσικά ως και η κόμμωση που έχει τις ρίζες της στη μινωική εικονογραφία. Έτσι η ύπαρξη ή όχι μαλλιών προδίδει την απεικόνιση ενηλίκων ή ανηλίκων αντίστοιχα. Δεν γνωρίζουμε ωστόσο αν η διαφορετικές κομμώσεις που απεικονίζονταν καθορίζονταν πράγματι από την ηλικία των ατόμων και στην πραγματική ζωή ή αν ήταν απλώς ένα είδος εικονογραφικής σύμβασης για τον «εικονιστικό» διαχωρισμό των ηλικιακών σταδίων. Όσον αφορά την απεικόνιση κοριτσιών, εικονίζονται κατά βάση ενδεδυμένα και πιθανότατα με λευκό χρώμα δέρματος, όπως και στην αιγαιακή εικονογραφία. Επιπλέον η απεικόνιση ή όχι κόκκινων στιγμάτων, στην περίπτωση που αποτελούν κάποια εικονογραφική σύμβαση για την ένδειξη της εμμηνορρυσίας ή της περάτωσης της παρθενίας, τότε ενδεχομένως να αποτελεί και στοιχείο μετάβασης από την παιδική στην ενήλικη ζωή των κοριτσιών, όπως θα αναλύσουμε και παρακάτω. Χωρίς φυσικά να αποκλείεται το ενδεχόμενο το κόκκινο χρώμα να χρησιμοποιείται για να δηλωθεί κάτι διαφορετικό.

Τα αγόρια αντίθετα προτιμάται να απεικονίζονται γυμνά σε σχέση με τα κορίτσια κάτι που ωστόσο δεν μπορούμε να είμαστε βέβαια αν ανταποκρίνεται και στην πραγματικότητα. Αν υποθέσουμε ότι η εικονογραφία έχει κατά βάση τελετουργική θεματολογία κι έτσι η εκάστοτε απεικονιζόμενη ή μη ενδυμασία ενδεχομένως να σχετίζεται με το εκάστοτε τελετουργικό δρώμενο.

Στο σύνολό τους πάντως οι εικονογραφικές απεικονίσεις παιδιών, είτε αυτές αφορούν τοιχογραφίες, είτε εικονιστική κεραμική φαίνεται να σχετίζονται με θρησκευτικά δρώμενα, μιας και οι απεικονίσεις αφορούν συχνά σκηνές πομπής, πρόθεσης ή σκηνές με υπερφυσικά όντα. Αναλυτικότερα όμως θα συζητήσουμε και στο αντίστοιχο κεφάλαιο για τις θρησκευτικές τελετουργίες.

²⁵⁸ Αραβαντινός και Φάππας 2012, 934-5 · Pliatsika 2022, 78-9

Όσον αφορά τη μικροτεχνία η απεικόνιση παιδιών με ενήλικες και κυρίως με γυναίκες είναι εμφανής, ενώ δεν λείπει και η ύπαρξη αντικειμένων που πιθανόν να προορίζονταν για παιδική χρήση. Σε αυτά ανήκουν τα ειδώλια τύπου Φ,Ψ και Γ που κατά πλειοψηφία εντοπίζονται σε παιδικές ταφές, χωρίς ωστόσο αυτό να αναιρεί τη μη αποκλειστική τους σχέση με παιδιά αλλά και ο εντοπισμός αντικειμένων που πιθανόν αποτελούσαν μέρος «επιτραπέζιων παιχνιδιών». Όσον αφορά τα τελευταία πράγματι δεν γνωρίζουμε ακριβώς τη χρήση τους, ούτε αν ο όρος «επιτραπέζια παιχνίδια» είναι ιδανικός γι' αυτό και χρησιμοποιείται συμβατικά, ωστόσο υπάρχουν τέσσερις περιπτώσεις που ενδεχομένως να αποτελούσαν πρώιμα παιχνίδια τέτοιου είδους. Η ύπαρξη εξάλλου «επιτραπέζιων παιχνιδιών» δεν είναι άγνωστη στο Αιγαίο της Εποχής του Χαλκού μιας και η Αίγυπτος, για παράδειγμα έχει προσφέρει χαρακτηριστικά δείγματα τέτοιων παιχνιδιών (περισσότερα στο Παράρτημα 1). Παρόλα αυτά κλείνοντας, οφείλουμε να τονίσουμε πως ακόμη και αν τα αντικείμενα που εντοπίστηκαν και συσχετίστηκαν με «επιτραπέζια», όπως τα κελύφη *conus*, είχαν πράγματι παρόμοια χρήση στη μυκηναϊκή εποχή, δεν είναι απαραίτητο πως προορίζονταν μόνο για παιδιά.

9. Οι κοινωνικοί ρόλοι των παιδιών

9.1 Η εκπαίδευση των παιδιών

Με βάση όλα τα στοιχεία που αναφέρθηκαν στα παραπάνω κεφάλαια θα προσπαθήσουμε να οδηγηθούμε σε γενικά συμπεράσματα σχετικά με την εκπαίδευση των παιδιών αλλά και τους τομείς που αυτά εκπαιδεύονταν. Κατά βάση όπως ήδη αναφέρθηκε οι περισσότερες πληροφορίες θα αντληθούν από τα ενεπίγραφα τεκμήρια, ωστόσο θα λάβουμε υπόψη και όσα στοιχεία μας παρέχουν τα ταφικά δεδομένα και η εικονογραφία.

Είναι γεγονός ότι στη Γραμμική Β' ο όρος *di-da-ka-re* έχει συνδεθεί περισσότερο από κάθε άλλον με την εκπαίδευση. Η αναφορά του μάλιστα με τους όρους *ko-wa* και *ko-wo* επιβεβαιώνει πως ο όρος βασίζεται ακριβώς στην εκπαίδευση των νεαρών ατόμων. Ετυμολογικά αποδίδεται ως «στο διδασκαλείο» ή καλύτερα «στου διδάσκαλου», εννοώντας με αυτόν τον τρόπο το σπίτι του ανθρώπου που παρείχε εκπαίδευση στα νεαρά άτομα²⁵⁹. Γνωρίζουμε ότι η φοίτηση θα ήταν πολυετής, καθώς υπάρχει πινακίδα που χωρίζει τις κόρες σε νέες, περσινές, παλαιές και διδαγμένες (δηλαδή απόφοιτες)²⁶⁰.

Η εκπαίδευση σχετιζόταν το πιθανότερο με τον τομέα της υφαντικής βιοτεχνίας καθώς ο όρος *di-da-ka-re* εντοπίζεται στις πινακίδες KN Ak 620 και KN Ak 616 που καταγράφουν γυναικείο εργατικό δυναμικό για την υφαντική βιοτεχνία. Με αυτόν τον τρόπο βέβαια γίνεται φανερό όχι μόνο το περιεχόμενο της εκπαίδευσης των παιδιών, αλλά και ο τομέας εργασίας που αυτά θα απασχολούνταν στο μέλλον²⁶¹.

Τα στάδια εξάλλου της εκπαιδευτικής διαδικασίας και οι αντίστοιχοι όροι που συναντήσαμε παραπάνω που αναφέρονται στις εργάτριες που έχουν ολοκληρώσει ή όχι την εκπαίδευση τους δείχνουν πως υπήρχε ένα οργανωμένο πολυετές σύστημα εκπαίδευσης που ως κύριο στόχο είχε την προετοιμασία των κοριτσιών για την εργασία στον τομέα της ύφανσης. Επομένως θα πρέπει να υπήρχαν διαφορετικού επιπέδου εξειδικευμένα εκπαιδευτικά στάδια που απαιτούσαν την εκπαίδευση των κοριτσιών από μικρή ηλικία.

Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε αν τα παιδιά λάμβαναν κάποιου άλλου τύπου εκπαίδευση. Είναι βέβαια προφανές πως η ενασχόληση με κάθε τομέα εργασίας (π.χ. επεξεργασία γεωργικών προϊόντων) απαιτεί μία στοιχειώδη βασική εκπαίδευση που ωστόσο δεν

²⁵⁹ Aura Jorro 1985, 171

²⁶⁰ Piquero 2017, 286, 315, 379 · Killen 1972, 438

²⁶¹ Killen 1972, 426-36

είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε ούτε σε ποια ηλικία παρεχόταν, ούτε αν γινόταν οργανωμένα, μιας και δεν έχουμε πινακίδες που να μας πληροφορούν σχετικά. Ωστόσο λαμβάνοντας υπόψη δεδομένα από την Ανατολή (βλ. Παράρτημα 1), είναι επίσης πιθανό και στη μυκηναϊκή κοινωνία, η εκπαίδευση των παιδιών να καθοριζόταν ανάλογα με το φύλο και να αποτελούσε προϊόν μίμησης των μεγαλύτερων. Γι' αυτόν τον λόγο επομένως δεν έχουμε και επαρκείς πληροφορίες στις πινακίδες για την εκπαίδευση των παιδιών σε κάποιους κλάδους, όπως για τον αγροτικό και τον κτηνοτροφικό.

Θεωρούμε ωστόσο πως εκπαίδευση παρεχόταν και για την τομέα της γραφής. Δεν είμαστε βέβαια ακόμη σε θέση να διακρίνουμε αν τα παιδιά μάθαιναν από μικρή ηλικία να γράφουν, αλλά είναι σίγουρο πως βρίσκονταν στον χώρο της γραφής των πινακίδων, αφού βρέθηκαν παιδικά αποτυπώματα σε αυτές στο Δωμάτιο των Πινακίδων Αρμάτων και άλλα σύνολα στην Κνωσό²⁶².

Από την άλλη παρατηρούμε πως η πλειοψηφία των παιδικών ταφών ήταν ακτέριστες γεγονός που δεν αφήνει πολλά περιθώρια να συσχετίσουμε κάποια συγκεκριμένη κατηγορία ευρημάτων με κάποιο τομέα εργασίας ή εκπαίδευσης των παιδιών. Κατά κύριο λόγο τα κτερίσματα αφορούν τύπους αγγείων για καθημερινή χρήση όπως πρόχοι, πυθαμοφρείς ή κύλικες και επομένως δεν φαίνεται από αυτά κάποια σχέση με την εκπαίδευση των παιδιών²⁶³. Τέλος δυστυχώς ούτε η εικονογραφία δεν προσφέρει πληροφορίες για την εκπαίδευση των παιδιών, καθώς προβάλλει κατά κύριο λόγο σκηνές με τελετουργικό περιεχόμενο.

Με βάση τα παραπάνω φαίνεται ότι τα παιδιά από μικρή ηλικία λάμβαναν μία στοιχειώδη εκπαίδευση που διαρκούσε αρκετά χρόνια. Υπήρχε πιθανώς ορισμένος χώρος όπου αυτά εκπαιδεύονταν μιας και η πτώση του όρου *di-da-ka-re* παρέχεται σε τοπική καθώς υπήρχε και ειδίκευση στο επί μέρους στάδιο εκπαίδευση όπου βρισκόταν το κάθε παιδί. Ο τομέας εκπαίδευσης ήταν μάλλον η υφαντική τέχνη, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται τα παιδιά να εκπαιδεύονταν από μικρή ηλικία και σε άλλους χειρωνακτικούς τομείς, με τη μετάδοση γνώσεων να γίνεται πρακτικά και προφορικά δίχως καταγραφή.

9.2 Παιδική εργασία

Πρωτίστως θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο χαρακτηρισμός της εργασίας ως «παιδικής» ίσως να μην ανταποκρίνεται στην αντίληψη που είχε η μυκηναϊκή κοινωνία για το ζήτημα αυτό. Με λίγα λόγια δηλαδή, είναι πιθανό τα νεαρά άτομα που απασχολούνταν σε κάποιο

²⁶² Duhoux 2011, 96-100

²⁶³ Σγουρίτσα 1987, 22-3

κλάδο, να αντιμετωπίζονταν κοινωνικά ως ανεξάρτητες κοινωνικές μονάδες και όχι εξαρτώμενες υπό τη σκέπη των ενηλίκων, όπως τα παιδιά .

Το πιθανότερο είναι ότι η εκπαίδευση των νεαρών ατόμων είχε ως στόχο την προετοιμασία τους για να εργαστούν πάνω σε κάποιον κλάδο στον οποίο θα ξεκινούσαν να εργάζονται μετά το πέρας ίσως της εκπαίδευσής τους. Ο βασικός λοιπόν κλάδος για τον οποίον όπως γνωρίζουμε τα παιδιά εκπαιδεύονταν και στη συνέχεια απασχολούνταν ήταν αυτός της υφαντικής βιοτεχνίας. Οι πινακίδες μάλιστα αναφέρουν αναλυτικά την κάθε ειδικευμένη απασχόληση που τα παιδιά είχαν στον κλάδο της ύφανσης κι έτσι γνωρίζουμε πως τα νεαρά άτομα ασχολούνταν με την κατεργασία λιναριού, το λανάρισμα, το γνέσιμο και φυσικά την ύφανση.

Οι παιδικές ταφές προσφέρουν εξάλλου κτερίσματα, όπως σφονδύλια από πηλό ή στεατίτη αλλά και ελεφαντοστέινες και οστέινες περόνες, επομένως, αν υποθέσουμε πως τα κτερίσματα αυτά σχετιζόνταν πράγματι με την υφαντική παραγωγή, τότε τα αρχαιολογικά τεκμήρια φαίνεται πως συμβαδίζουν με τα επιγραφικά για την «άσκηση» της υφαντικής βιοτεχνίας από νεαρά άτομα. Εκτός όμως από την υφαντική παραγωγή τα παιδιά ασχολούνται με τη διαχείριση και επεξεργασία των γεωργικών προϊόντων όπως αποκαλύπτουν οι πινακίδες αλλά και με μία ευρεία κατηγορία «οικιακών» εργασιών. Σε αυτές συγκαταλέγεται το λούσιμο, το σερβίρισμα και το σκούπισμα. Ωστόσο οι παραπάνω οικιακές εργασίες παρόλο που δείχνουν ότι και τα παιδιά λάμβαναν κάποιες αρμοδιότητες μέσα στον χώρο που με σύγχρονους όρους θα λέγαμε «νοικοκυριό», δεν σημαίνει πως θεωρούνταν ως κατεξοχήν τομέας εργασίας και μάλιστα αμειβόμενης. Τέλος ο όρος *re-wo-to-ro-ko-wo* που αφορά «αυτούς που αδειάζουν νερό στους λουτήρες» ενδέχεται κι αυτός να σχετίζεται με οικιακές εργασίες αλλά ίσως αφορά τη βιοτεχνική εργασία²⁶⁴.

Τα παιδιά επίσης όπως παρουσιάζει και η πινακίδα PY Aa 815, συγκαταλέγονταν μαζί με γυναίκες *a-ke-ti-ra*₃ επομένως απασχολούνταν μαζί με «νοσοκόμες» ή καλύτερα «μαίες». Όμως ίσως η συγκεκριμένη πινακίδα δεν σχετίζεται με την «εργασιακή» απασχόληση των παιδιών, μιας και η ερμηνεία του όρου ως «μαία» σχετίζεται ούτως ή άλλως με παιδιά²⁶⁵.

Από τα ταφικά δεδομένα βέβαια εκτός από υφαντικά σύνεργα συναντάμε όπως παρουσιάσαμε αγγεία και κοσμήματα από διάφορους τύπους υλικών. Ακόμη συναντάμε

²⁶⁴ Gallou 2010, 165

²⁶⁵ Arnott 1996, 267-8 · Shipp 1961, 22

ειδώλια, σφραγιδολίθους, όστρεα, ενώ δεν λείπουν και πολύτιμα εξωτικά αντικείμενα όπως ο αιγυπτιακός σκαραβαίος σε λαιμό παιδιού 6-7 ετών στον Τάφο 90 του ΥΕ ΙΙΙΓ νεκροταφείου της Περάτης²⁶⁶. Από αυτά βέβαια δεν μπορούμε να εξάγουμε κάποιο συμπέρασμα σχετικά με τους τομείς απασχόλησης των παιδιών²⁶⁷. Από τα παραπάνω θα μπορούσαμε ίσως να υποθέσουμε πως η ύπαρξη οστρέων σχετιζόταν σε κάποιο βαθμό με την εξάρτηση ή απασχόληση των παιδιών με τη θάλασσα. Ωστόσο κλάδοι που αφορούν τη θάλασσα όπως η αλιεία, οι ναυτικές δραστηριότητες και το εμπόριο δεν καταγράφονται στις πινακίδες κι επομένως είναι αρκετά δύσκολο να βρούμε αν υπήρχε ή όχι κάποια σχέση νεαρών ατόμων με αυτούς. Επιπλέον εξωτικά αντικείμενα συναντάμε και σε βρεφικούς τάφους, οπότε δεν είναι απαραίτητο τα αντικείμενα αυτά να έχουν άμεση σχέση με τους κλάδους απασχόλησης των παιδιών. Παρόλα αυτά βέβαια δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι τα κτερίσματα μπορεί να σχετίζονται με τη μελλοντική απασχόληση που θα είχαν τα παιδιά αν δεν είχαν πρόωρο θάνατο²⁶⁸. Αυτή η ενδεχόμενη μελλοντική απασχόληση των παιδιών, ίσως σχετιζόταν με την κοινωνική τους θέση ή με την απασχόληση που κατείχαν οι γονείς τους. Εξάλλου δεν είναι άγνωστο, ιδιαίτερα σε πολιτισμούς της Ανατολής, να γίνεται προσπάθεια να καθοριστεί ήδη από τη γέννηση των παιδιών, το μέλλον και η μοίρα τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περίπτωση της χετιτικής κοινωνίας στην οποία υπήρχε η προκατάληψη για το μέλλον και την καλοτυχία ή την κακοτυχία του παιδιού, ανάλογα τον μήνα του έτους που αυτόν γεννιόταν²⁶⁹.

Τα παιδιά ακόμη όπως έδειξαν τα αποτυπώματα στις πινακίδες της Κνωσού από το Δωμάτιο Πινακίδων Αρμάτων ασχολούνταν και με το πλάσιμο των πινακίδων. Γεγονός που μπορεί να δείχνει μία έμμεση απασχόληση και με τη διαδικασία της γραφής, χωρίς όμως να έχουμε απτές αποδείξεις γι' αυτό. Ωστόσο αυτό μάλλον δεν ανήκε σε κάποια εργασιακή απασχόληση των παιδιών, αλλά σε μία μορφή εκπαίδευσης των παιδιών²⁷⁰.

Η «παιδική εργασία» τέλος ίσως είχε τον χαρακτήρα της επίσημης απασχόλησης, όταν αυτή ήταν αμειβόμενη. Από τις πινακίδες γνωρίζουμε πως τα παιδιά λάμβαναν ορισμένες μερίδες φαγητού σε σιτηρά και σύκα για την εργασία, οι οποίες ήταν περίπου οι μισές από αυτές που έπαιρναν οι ενήλικες. Γεγονός βέβαια που θα μπορούσε να οφείλεται, είτε σε μία διαφορετική αντιμετώπιση μεταξύ παιδιών και ενηλίκων όσων αφορά το

²⁶⁶ Ιακωβίδης 1969, 193

²⁶⁷ Lebegyev 2009, 26-7 · Konstanti 2017, 113

²⁶⁸ Rebay-Salisbury and Pany-Kucera 2020, 4

²⁶⁹ Bryce 2002, 150 · περισσότερα στο Παράρτημα 1

²⁷⁰ Sjöquist και Åström 1991, 27-8

«καθεστώς εργασίας», είτε στο ότι η αμοιβή των παιδιών ήταν ανάλογη της εργασίας που παρείχαν και ως εκ τούτου προσέφεραν λιγότερα από τους ενήλικες, είτε όμως και στις δύο παραπάνω περιπτώσεις. Ωστόσο η προσφορά φαγητού δεν είναι απαραίτητο πως αντικατοπτρίζει την «αμοιβή» των απασχολούμενων παιδιών, καθώς θα μπορούσε να σχετίζεται απλώς με τη συντήρησή τους. Σε κάθε περίπτωση έτσι δεν είμαστε σε θέση να διακρίνουμε την «εργασιακή ταυτότητα» που είχε το φαγητό υπό αυτές τις συνθήκες. .

9.3 Ζητήματα Ενηλικίωσης: «διαβατήριες τελετές»

Ένας περαιτέρω προβληματισμός που τίθεται στη μελέτη των παιδιών της μυκηναϊκής εποχής, είναι η ύπαρξη ή όχι κάποιας κοινωνικής ή θρησκευτικής τελετής που να σηματοδοτούσε τη μετάβαση των παιδιών στην ενήλικη ζωή. Πράγματι δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία που να προσφέρουν μία εικόνα «διαβατήριων τελετών» στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην ηπειρωτική Ελλάδα και όπως ήδη εξετάσαμε είναι αρκετά δύσκολο να προσδιορίσουμε το ακριβές ηλικιακό όριο μετάβασης προς την ενηλικίωση. Ωστόσο θα εξετάσουμε μερικά στοιχεία που πιθανόν να φανερώνουν μία μορφή «διαβατήριων τελετών» στη μυκηναϊκή Ελλάδα.

Η ιδέα περί ύπαρξης «τελετών μετάβασης» προέρχεται από τη μεταγενέστερη Κλασσική Εποχή όπου τελούνταν τα Αμφιδρόμια. Πρόκειται για εορτή κατά την οποία αποφασιζόταν η ανατροφή ενός παιδιού και πραγματοποιούταν πέντε έως επτά ημέρες μετά τη γέννηση του. Η τελετή περιλάμβανε την περιφορά του μωρού γύρω από την εστία. Μια επιπλέον τελετή ήταν εκείνη της ονοματοδοσίας. Πραγματοποιούταν τη δέκατη ημέρα μετά τη γέννηση του παιδιού, μιας και πλέον θεωρούταν πιθανό το παιδί να επιζήσει. Ωστόσο καμία φορά τελούταν μαζί με τα Αμφιδρόμια, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ησύχιος στο Λεξικό: *ἡμέρα ἀγομένη (ἐπὶ τοῖς παιδίοις , ἐν ἧ τὸ βρέφος περὶ τὴν ἐστίαν ἔφερον τρέχοντες κύκλῳ , καὶ ἐπετίθεσαν αὐτῷ ὄνομα , ὅτε ὑπὸ τῶν οἱ κείων καὶ φίλων δῶρα ἐπέμπετο*²⁷¹. Ακόμη σημαντική ήταν η εορτή των Ανθεστηρίων, που εκτυλισσόταν την Άνοιξη και σχετιζόταν με τη λατρεία του Διονύσου. Σε αυτή μπορούσαν να συμμετέχουν παιδιά, εφόσον είχαν κλείσει το τρίτο έτος της ηλικίας τους, επομένως αποτελούσε και ένα ορόσημο για την ηλικιακή μετάβαση των παιδιών.

Με βάση λοιπόν τα παραπάνω θα προβούμε σε μία συγκριτική εξέταση των στοιχείων των περιόδων, λαμβάνοντας πάντα υπ' όψιν μας, ότι θα αντιμετωπίσουμε τα στοιχεία με προσοχή. Από τις πινακίδες παρατηρούμε πως αναφέρεται μία ευρεία κατηγορία κύριων

²⁷¹ Ησύχιος, 123

ονομάτων, που όμως δεν είμαστε δυστυχώς σε θέση να γνωρίζουμε αν δόθηκαν με συγκεκριμένη τελετή ονοματοδοσίας και αν αποτέλεσαν κάποιο καθοριστικό γεγονός για τη ζωή ενός παιδιού. Αντίθετα όμως μέσα από τη μυκηναϊκή τέχνη παρατηρούμε πως τα παιδιά συμμετείχαν σε θρησκευτικές εορτές. Κάτι τέτοιο παρουσιάζεται στον ΥΕ ΙΙΒ αποσπασματικά σωσμένο κρατήρα της Τίρυνθας όπου μεταξύ άλλων, ένα απεικονιζόμενο παιδί συμμετείχε σε πομπή λατρείας, μιας και στη σκηνή εικονίζονται και Σφίγγες, όντα, που τοποθετούν τον άνθρωπο στην υπερφυσική σφαίρα. Αντίστοιχα απεικονίσεις με τη συμμετοχή παιδιών που έχουν θεωρηθεί λατρευτικές έχουν εντοπιστεί σε ΥΕ ΙΙΑ2 κρατήρα από την Κύπρο αλλά και στην Νάξο. Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη τα μεταγενέστερα δεδομένα των Ανθεστηρίων της Κλασσικής Εποχής, ενδεχομένως η συμμετοχή παιδιών σε θρησκευτικά δρώμενα να σηματοδοτούσε τη μετάβαση των παιδιών, όχι ακριβώς προς την ενηλικίωση, αλλά προς την ενεργό συμμετοχή τους σε τελετές. Τελετές που ίσως να είχαν «διαβατήριο» ρόλο στη μυκηναϊκή εποχή²⁷².

Αντίστοιχα στοιχεία που υποδηλώνουν «διαβατήριες τελετές» ίσως ήταν και όσα αναφέρθηκαν σχετικά με την αιγαιακή τοιχογραφία. Οι σταθερές δηλαδή αλλαγές που παρατηρούνται στην ανάπτυξη και την αφαίρεση των κοτσίδων υποδηλώνουν ότι υπήρχαν προκαθορισμένες τελετές που μέσω της κόμμωσης σηματοδοτούσαν το πέρασμα των σταδίων νεότητας, μια εικονογραφική σύμβαση εξάλλου που όπως είδαμε τηρούταν και στη μυκηναϊκή εικονογραφία²⁷³.

Όσον αφορά τις γυναίκες βέβαια, η ύπαρξη κόκκινων στιγμάτων στην εικονογραφία σε πιθανώς λατρευτικές σκηνές όπως στο μακρό ποδήρες ένδυμα που φορούσε νεαρή γυναίκα από το Λατρευτικό Κέντρο των Μυκηνών (B-2), θα μπορούσε να σηματοδοτεί πως πραγματοποιούνταν «τελετές μετάβασης» προς την ενηλικίωση με βάση την εμμηνορρυσία, ωστόσο όπως προείπαμε δεν είναι εξακριβωμένο αν το κόκκινο χρώμα συμβολίζει το παραπάνω²⁷⁴.

Τέλος από τα ταφικά δεδομένα μπορούμε να αντλήσουμε μερικά δείγματα τέτοιων «τελετών μετάβασης». Συγκεκριμένα σε παιδικές μυκηναϊκές ταφές, όπου παρατηρείται απόθεση, τα περισσότερα αγγεία που εντοπίζονται είναι μικρογραφικά, γεγονός που ενδέχεται να σχετίζεται με τη μικρή ηλικία των αποθανόντων. Συγκριτικό παράλληλο παρατηρείται και στις παιδικές ταφές της Κλασσικής Περιόδου, όπου μικροσκοπικές

²⁷² Muskett 2008, 38-40

²⁷³ Davis 1986, 399-401

²⁷⁴ Muskett 2008, 41

χοές, καταγράφονται ως κτερίσματα σε βρέφη. Οι χοές ήταν ειδικού τύπου πρόχοι που δίνονταν στα παιδιά κατά τα δρώμενα της εορτής των Ανθεστηρίων εφόσον είχαν συμπληρώσει το τρίτο έτος της ηλικίας τους, επομένως έχει διατυπωθεί η άποψη πως και τα μυκηναϊκά αυτά αγγεία είχαν μία παρόμοια τελετουργική χρήση πριν τον θάνατο των παιδιών²⁷⁵.

Με βάση λοιπόν τα παραπάνω είναι φανερό πως δεν υπάρχουν ξεκάθαρα στοιχεία που να υποδηλώνουν τελετές μετάβασης στη μυκηναϊκή εποχή, αν και διαπιστώνεται πως ανάλογα το ηλικιακό στάδιο, άλλαζε και ο τρόπος αντιμετώπισης των παιδιών από τον περίγυρό τους όπως φαίνεται μέσα από τα ταφικά και επιγραφικά δεδομένα, χωρίς ωστόσο η αλλαγή αυτή να ήταν απαραίτητο να είχε πραγματοποιηθεί με κάποια τελετή. Θα μπορούσε ωστόσο να υποτεθεί ότι ακριβώς αυτή η αλλαγή αναλόγως προς τα ηλικιακά στάδια είναι μια σοβαρή ένδειξη για την ύπαρξη τέτοιων τελετών.

Οι τελετές βέβαια μετάβασης σηματοδοτούν το πέρασμα από μία ηλικιακή κατάσταση σε μία άλλη, επομένως θα πρέπει πρωτίστως να αναζητήσουμε το ηλικιακό αυτό όριο, το όριο δηλαδή που για τη μυκηναϊκή κοινωνία ένα παιδί περνούσε στην ενηλικίωση, αν φυσικά αυτό είναι εφικτό. Στο σημείο αυτό βέβαια θεωρώ σημαντικό να γίνει μία ουσιώδης διαφοροποίηση σχετικά με την ηλικία που ένα παιδί θεωρούταν ενεργό μέλος της κοινωνίας, ώστε να συμμετέχει στις οικονομικές και τελετουργικές δραστηριότητες και στην ηλικία που ένας άνθρωπος ξεκινούσε να θεωρείται ενήλικας, κάτι που θα μπορούσε να σχετίζεται με τον γάμο είτε με τη βιολογική και σεξουαλική ωρίμανση.

Με βάση τα ταφικά δεδομένα που παρουσιάστηκαν παρατηρείται μία διαφοροποίηση στο ηλικιακό στάδιο των παιδιών σχετικά με την απόθεση κτερισμάτων, την τοποθεσία ταφής και τον αρχιτεκτονικό τύπο. Όπως αναλυτικά παρουσιάστηκε παραπάνω τα παιδιά από την ηλικία των 5-6 ετών και άνω φέρουν στο ταφικό τελετουργικό κομμάτι την ίδια αντιμετώπιση με τους ενήλικες. Ωστόσο κάτι τέτοιο πρέπει να εξεταστεί από τον παράγοντα που θέσαμε παραπάνω. Αν δηλαδή αυτή η διαφοροποίηση βασίζεται σε κάποιο πέρασμα των παιδιών από την «παιδική» στην «ενήλικη» ζωή ή αν βασίζεται στην απόκτηση ικανοτήτων να συμμετέχουν σε όλες τις εκδηλώσεις της μυκηναϊκής κοινωνίας, χωρίς ωστόσο να «χάνουν» ακόμα την «ιδιότητα του παιδιού». Το πιθανότερο είναι πάντως πως αυτή η αλλαγή σχετιζόταν με το γνωστικό και επικοινωνιακό επίπεδο που έχουν τα παιδιά από την ηλικία των 5-6 ετών, ώστε η συνεννόηση με τους ενήλικες και η ένταξή τους στις ενήλικες δραστηριότητες να είναι εφικτή. Το γεγονός βέβαια αυτό

²⁷⁵ Burkert 1985, 237-42 · Muskett 2008, 41-4

οδηγεί στην εξέταση μίας ακόμη παραμέτρου σχετικά με το πόσο γρήγορα ένα παιδί μπορεί να αποκτήσει γνώσεις και ικανότητες για να συμμετάσχει στο φάσμα των δράσεων των ενηλίκων. Επομένως φαίνεται πάλι πως το ηλικιακό όριο θα μπορούσε να ποικίλει (εντός ενός στενού εύρους βεβαίως, πιθανώς 5-7 ετών) με βάση τις ικανότητες του κάθε ατόμου.

Η απουσία βέβαια παιδιών έως δύο ετών στα υστεροελλαδικά νεκροταφεία δείχνει ενδεχομένως πως η παιδική ηλικία διακατεχόταν από τα τρία στάδια που προαναφέραμε, το «πρώιμο στάδιο» (0-2), στο οποίο το παιδί δεν θεωρείται ενεργό μέλος της κοινωνίας, το «κυρίως στάδιο» (2-5/6) όπου το παιδί αποκτά αντίληψη και τις ικανότητες να περπατάει και να συνεννοείται με απλές κι έτσι αποκτά την «ταυτότητα του νοήμονα οργανισμού» που ως τότε δεν την είχε και τέλος το «μεταβατικό στάδιο» (5/6- και μετά), κατά το οποίο πιθανόν να θεωρείται πλέον ισότιμο μέλος με τους ενήλικες ή και ακόμη «ενήλικας» και γι' αυτό λαμβάνει τελετουργικά μια πληθώρα ισότιμων απολαβών. Ενδεχομένως λοιπόν τα δύο αυτά χρονικά όρια των 2 ετών στην πρώτη περίπτωση και των 5/6 ετών στη δεύτερη να ήταν και «χρονικά ορόσημα» που μετέβαλαν και την κοινωνική κατάσταση των παιδιών. Μία δηλαδή κοινωνική μετάβαση που μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε πως σηματοδοτείτο με «διαβατήριες τελετές» (Moutafi 2021, 38-9).

Επιπλέον τα στοιχεία από τη Γραμμική Β' δίνουν κι αυτά όπως είδαμε μία στοιχειώδη διαφοροποίηση στην ηλικία των παιδιών χάρη στα επίθετα *me-wi-jo* / *me-u-jo* και *me-zo* δείχνοντας έτσι πως και η μυκηναϊκή κοινωνία διαχώριζε τα παιδιά σε ηλικιακά στάδια εντός της κατηγορίας των παιδιών. Το ίδιο παρατηρούμε και στην εικονογραφία όπου η κόμμωση των παιδιών διαφοροποιείται από αυτή των ενηλίκων. Με βάση τα παραπάνω, η ιδέα ότι υπάρχει ένα *terminus ante quem* ως προς την ενηλικίωση που μπορεί να αποδεικνύεται από τα ταφικά και επιγραφικά δεδομένα είναι πιθανή. Με βάση το μοτίβο αυτό τα παιδιά ως δύο ετών ίσως χαρακτηρίζονταν *me-wi-jo* και *me-u-jo* και τα παιδιά από δύο έως έξι/εφτά ετών ως *me-zo*. Το τελευταίο στάδιο, «το μεγαλύτερο», να ήταν το μεταβατικό για την ενήλικη ζωή ή τουλάχιστον για τη στιγμή που τα παιδιά αποκτούν περισσότερες αρμοδιότητες. Η υπόθεση αυτή ταιριάζει και με τα αποτυπώματα των παιδιών που βρέθηκαν στις πινακίδες και αντιστοιχούν σε ηλικίες 8-12 ετών. Αυτό δικαιολογεί έτσι και την ενασχόληση των παιδιών από την ηλικία των 7 ετών στον «εργασιακό» τομέα.

Ωστόσο στο σημείο αυτό θα πρέπει να δούμε αν τα παιδιά και των δύο φύλων θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν στην παραπάνω υπόθεση. Σύμφωνα με την εικονογραφία

όπως είδαμε ενδέχεται τα κόκκινα στίγματα που υπάρχουν στα ενδύματα των γυναικών να σχετίζονται με την εμμηνορρυσία. Αν η φυσική κατάσταση της εμμηνορρυσίας ήταν πράγματι αυτό που ήθελαν να αποτυπωθεί εικονογραφικά και αν φυσικά η στιγμή εμφάνισής της, ήταν μία προϋπόθεση για τη συμμετοχή των κοριτσιών στις κοινωνικές και κυρίως στις τελετουργικές πρακτικές, τότε το ηλικιακό όριο της ενηλικίωσης ή τουλάχιστον της ενεργούς συμμετοχής των κοριτσιών σε συγκεκριμένα κοινωνικά δρώμενα θα ήταν μεγαλύτερο από τα 7 έτη. Δεδομένου ότι η εμμηνορρυσία παρουσιάζεται σε μεγαλύτερες ηλικίες με μέσο όρο τα 12 έτη, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται να ξεκινήσει και πρόωρα από την ηλικία των 9 ετών.

Ιδιαίτερη είναι εξάλλου και η μοναδική αναφορά του όρου *ki-ra* που αναφέρεται στα μικρά κορίτσια καθώς δεν φαίνεται να έχουμε αντίστοιχο όρο για τα νεαρά αγόρια. Η διαφορά αυτή δηλώνει πως υπήρχε μία σχετική διαφορετική ορολογία στο ηλικιακό όριο κάθε φύλου που πιθανόν να χρειαζόταν περισσότερη «εξειδίκευση», όσον αφορά τα κορίτσια, αφού ως *ki-ra* θα μπορούσαν να χαρακτηρίζονται εκείνα που δεν είχαν αποκτήσει ακόμα εμμηνορρυσία. Ωστόσο η σύνδεση αυτή στηρίζεται μόνο στην προτεινόμενη ετυμολογία του όρου *ki-ra*. -

Ίσως βέβαια η πλειοψηφία της αναφοράς κοριτσιών στις πινακίδες σε σχέση με αυτή των αγοριών, αλλά και η «εξάρτησή» τους από ενήλικες να βασίζεται στο γεγονός ότι τα αγόρια με το που καταπιάνονταν με κάποιο τομέα εργασίας ή εκπαιδεύονταν από άνδρες περνούσαν ίσως νωρίτερα στην ενηλικίωση από τα κορίτσια, τα οποία δεν τηρούσαν ακόμη τις προϋποθέσεις (φυσικές ίσως) για αυτή τη μετάβαση.

Ωστόσο όπως είδαμε πιθανότερα το όριο των 6/7 ετών ήταν αρκετά σημαντικό όσον αφορά την ενεργό συμμετοχή των παιδιών σε κοινωνικά δρώμενα. Είναι εξάλλου σχεδόν δεδομένο ότι οι πινακίδες της Γραμμικής Β' καταγράφουν μόνο, όλους όσους εμπλέκονται στη μυκηναϊκή οικονομία δηλαδή τα ενεργά κοινωνικά άτομα. Επομένως αν η υπόθεση περί ύπαρξης ενός *terminus ante quem* στα 6/7 έτη των παιδιών για την ενεργό συμμετοχή είναι πράγματι κοντά στα πραγματικά δεδομένα, τότε δε δύναται οι πινακίδες να καταγράφουν παιδιά κάτω από αυτό το ηλικιακό όριο. Με βάση αυτόν λοιπόν τον συλλογισμό, οι όροι *me-wi-jo* / *me-u-jo* και *me-zo* θα πρέπει να προσδιόριζαν παιδιά από την ηλικία των 6/7 ετών και πάνω, αποκλείοντας έτσι την παραπάνω θεωρία για τη χρήση του όρου *me-wi-jo* για ηλικίες έως 2 ετών.

Βασιζόμενοι όμως στην παραπάνω θέση παρατηρούμε ότι μάλλον τελικά δεν τίθεται ζήτημα ενηλικίωσης σε αυτή την ηλικία, αλλά περισσότερο ζήτημα απόκτησης κάποιων

κοινωνικών υποχρεώσεων. Υποχρεώσεων που ωστόσο δεν οδηγούν τα νεαρά άτομα στον χαρακτηρισμό να μη θεωρούνται *ko-wa* και *ko-wo*. Επομένως θεωρώ αρκετά πιθανό τα παιδιά ηλικίας 6/7 ετών να ανήκουν ακόμη στα *me-wi-jo/me-u-jo* παιδιά. Γεγονός βέβαια που αφήνει ακόμη αναπάντητο το ερώτημα για το ποια ήταν τελικά η ηλικία που ξεκινούσαν τα παιδιά να χαρακτηρίζονται *me-zo* αλλά και πόσα χρόνια διαρκούσε η περίοδος χαρακτηρισμού ενός παιδιού ως *me-zo*, μέχρι το άτομο πια να ξεφύγει από την «παιδική ηλικία» και να καταγράφεται στα ανακτορικά τεκμήρια με το ιδεόγραμμα VIR ή MUL

Χρήσιμες ίσως είναι εδώ οι ενδείξεις από την Αίγυπτο (βλ. περισσότερα στο Παράρτημα 1). Όπως γνωστοποιείται το παιδί μεταξύ των 5-10 ετών ξεκινούσε να εκπαιδεύεται μέχρι τα 12-16 χρόνια, ενώ ήδη από τα 5 μάθαινε να μιμείται τη συμπεριφορά των ενηλίκων²⁷⁶. Άρα στην περίπτωση που υπήρχε ένα παρόμοιο πλαίσιο και στο Αιγαίο, δεν αποκλείεται ως *me-zo* να χαρακτηρίζεται το ηλικιακό πλαίσιο μεταξύ 12-16, ενώ το στάδιο *me-wi-jo/me-u-jo* να οριοθετούταν μεταξύ 5/7 -12, με το τελευταίο να συμπίπτει και με το ηλικιακό εύρος των αποτυπωμάτων στις πήλινες πινακίδες.

9.4 Ο ρόλος των παιδιών στις θρησκευτικές τελετουργίες

Η συμμετοχή των νεαρών ατόμων στις τελετουργικές διαδικασίες είναι επίσης ένα ζήτημα που αξίζει να μελετηθεί. Ο ρόλος και η συμμετοχή των παιδιών σε θρησκευτικά δρώμενα συμβάλλει στην κατανόηση της ακριβής ηλικίας που τα παιδιά εισέρχονταν στον χώρο των τελετουργιών αλλά και των κριτηρίων που αυτά θα έπρεπε να πληρούν ώστε να βρεθούν σε αυτή τη θέση. Το μεγαλύτερο βέβαια μέρος των πληροφοριών γι' αυτές τις διαδικασίες το αντλούμε από την εικονογραφία.

Η εικονογραφία στις περισσότερες προαναφερόμενες περιπτώσεις θεωρείται πως προβάλλει κατά κύριο λόγο τελετουργικές σκηνές. Χαρακτηριστικές είναι μάλιστα οι δύο παιδικές μορφές κοριτσιών από την μάλλον τελετουργική σκηνή του «θιάσου των Κροκοσυλλεκτών» στο Ακρωτήρι εκ των οποίων η μία εικονίζεται προσηλωμένη κοιτώντας μια ενήλικη μορφή, ενώ η άλλη να αδειάζει ένα καλάθι σε ένα κάνιστρο με κρόκους²⁷⁷. Τέτοιου είδους τελετουργικές σκηνές όμως συναντάμε και στην μυκηναϊκή εικονογραφία, όπως αυτή που απεικονίζεται σε σφραγιστικό δαχτυλίδι από τις Μυκήνες στην οποία παρουσιάζονται πέντε γυναίκες εκ των οποίων οι δύο μάλλον νεαρής ηλικίας. Η παραπάνω σύνθεση πλαισιώνεται με κεφαλές λεόντων, διπλό πέλεκυ ηλιακό δίσκο και

²⁷⁶ Zinn 2013, 2318

²⁷⁷ Παπαγεωργίου 2019, 37

ημισέληνο, που δίνουν μία «θρησκευτική- τελετουργική» προέκταση στη σκηνή²⁷⁸. Τελετουργική πομπή ενδέχεται να παρουσιάζεται στο Λατρευτικό Κτήριο των Μυκηνών σε θραύσματα νωπογραφίας, όπου ανάμεσα στις απεικονιζόμενες γυναίκες της νωπογραφίας, εικονίζεται, και μία μικρότερη σε αναλογίες, μορφή που έχει θεωρηθεί παιδική²⁷⁹.

Ιδιαίτερη βέβαια εντύπωση προκαλεί και η απεικόνιση κοπέλας μικρών αναλογιών σε ΥΕ ΠΒ θραύσματα τοιχογραφίας από το Νοτιοδυτικό Κτήριο των Μυκηνών. Στην περίπτωση που η παραπάνω μορφή δεν απεικονίζει κάποιο ειδώλιο, όπως συχνά έχει θεωρηθεί, τότε πιθανόν πρόκειται για κάποια παιδική μορφή η οποία συμμετέχει σε μία τελετουργική διαδικασία. Η μικρών αναλογιών μορφή, απεικονίζει κοπέλα με επίπεδο στήθους. Γεγονός που φανερώνει, ότι το κορίτσι βρίσκεται πιθανότατα στην προεφηβική ηλικία. Ενδιαφέρον όμως προκαλεί ότι παρουσιάζεται να φέρει ένα κομμάτι ύφασμα, όμοιο με αυτό με το οποίο είναι ενδεδυμένη η καθιστή γυναικεία ενήλικη φιγούρα. Ίσως η πράξη αυτή να είναι μέρος ενός άγνωστου σε εμάς τελετουργικού δρώμενου, χωρίς ωστόσο να είμαστε σε θέση να το γνωρίζουμε. Η παιδική μάλιστα μορφή της νεαρής κοπέλας, θυμίζει αρκετά την «Ιέρεια» της Δυτικής Οικίας από το Ακρωτήρι η οποία επίσης συμμετέχει πιθανόν σε κάποια τελετουργική διαδικασία²⁸⁰.

Η ύπαρξη κόκκινων στιγμάτων στο ένδυμα της νεαρής κοπέλας θα μπορούσε να δηλώνει όπως αναφέραμε είτε την έναρξη της εμμηνορρυσίας είτε την διακόσμηση του ενδύματος με χάνδρες από σάρδιο ή κάποιου άλλου τύπου διακόσμηση. Επομένως δεν αποκλείεται, αν φυσικά ισχύει η πρώτη ερμηνεία, η έναρξη της εμμηνορρυσίας να ήταν ένα δείγμα για την ένταξη των κοριτσιών στις θρησκευτικές τελετές²⁸¹.

Επιπλέον η συμμετοχή των νεαρών ατόμων σε θρησκευτικές τελετουργίες γίνεται φανερή και από όστρακα του ΥΕ ΠΒ2 κρατήρα από την Τίρυνθα, στα οποία εικονίζεται μεταξύ άλλων παιδική μορφή μαζί με μία πομπή Σφιγγών. Γεγονός που αποδίδει έτσι ένα μυθικό-θρησκευτικό υπόβαθρο στη σκηνή. Στο ίδιο πλαίσιο τελετουργιών φυσικά θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και την απεικόνιση παιδιών σε σκηνές πρόθεσης όπως χαρακτηριστικά παρουσιάζεται στον ΥΕ ΠΓ κρατήρα από την Αγία Τριάδα Ηλείας (αναλυτική

²⁷⁸ Rutter 2003, 46

²⁷⁹ Aamodt 2012, 41-2

²⁸⁰ Kaczmarek 2022, 109

²⁸¹ Muskett 2008, 41-2

περιγραφή στο 9.3) αλλά και την απεικόνιση μορφών με κεφαλές ζώων (πιθανώς τελετουργικές μάσκες) σε πρόχου από τη Νάξο²⁸².

Επομένως παρατηρούμε πως βάσει της εικονογραφίας τα παιδιά παρουσιάζουν ιδιαίτερη συμμετοχή στα τελετουργικά-θρησκευτικά δρώμενα. Η παρουσία μυθικών όντων δίνει αυτομάτως μία «θρησκευτική» ή ορθότερα μία υπερφυσική δυναμική στη σύνθεση και τονίζει πως τα παιδιά δεν απορρίπτονται από τέτοιου είδους τελετουργικές πρακτικές. Επιπλέον παρατηρείται πως τα νεαρά άτομα δε συμμετείχαν μόνο σε τελετουργικά - θρησκευτικά δρώμενα όπως οι πομπές, αλλά λάμβαναν μέρος και σε τελετουργίες που σχετίζονταν με τον θάνατο ή ακόμα και με «τελετές μετάβασης» σε άλλο ηλικιακό πλαίσιο, όπως σχολιάσαμε και στο αντίστοιχο υποκεφάλαιο. Παρόλα αυτά οφείλουμε να σημειώσουμε πως η πλειοψηφία των σκηνών με τέτοιο «τελετουργικό» περιεχόμενο παρουσιάζει κοπέλες νεαρής ηλικίας στον μυκηναϊκό κόσμο, χωρίς ωστόσο να λείπουν και οι αντρικές παιδικές μορφές.

Είναι επίσης σημαντικό να προσθέσουμε πως δεν μπορούμε στην περίπτωση αυτή να είμαστε σίγουροι για το ακριβές ηλικιακό όριο κατά το οποίο τα παιδιά λάμβαναν μέρος στις τελετουργίες. Κρίνοντας ωστόσο από την σωματική εικονογραφική απόδοση της νεαρής κοπέλας από το Λατρευτικό Κτήριο των Μυκηνών, μάλλον ανήκε στην προεφηβική ηλικία (10-12 ετών). Γεγονός που προκαλεί ενδιαφέρον αν συνυπολογίσουμε όλες τις παραπάνω υποθέσεις για την ηλικία που τα παιδιά συμμετείχαν ενεργά σε κοινωνικές διαδικασίες. Συγκεκριμένα η ηλικία των συμμετεχόντων παιδιών στο πλάσιμο των πινακίδων βάσει των παιδικών αποτυπωμάτων υπολογίστηκε μεταξύ 8-12 ετών. Τα ταφικά έθιμα επίσης διαφοροποιούνταν μετά την ηλικία των 5/7 ετών. Επομένως σίγουρα μετά τα 7 έτη και οπωσδήποτε πριν τα 12 έτη τα παιδιά είχαν ενεργό ρόλο στη μυκηναϊκή κοινωνία και μάλιστα συμμετέχοντα ρόλο στις τελετουργικές διαδικασίες.

Ένα επιπλέον ζήτημα όσον αφορά τις θρησκευτικές τελετουργίες είναι η περίπτωση «συμμετοχής» των παιδιών σε τελετουργίες ως θύματα θυσιών. Πράγματι στην Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο ενδέχεται να υπάρχουν ενδείξεις ενός τέτοιου γεγονότος στη Μινωική Κρήτη. Στο λεγόμενο Υπόγειο Δωμάτιο Λατρείας που βρίσκεται στο Βόρειο Κτήριο των ανασκαφών της επέκτασης του Στρωματογραφικού Μουσείου της Κνωσού, βρέθηκε μεταξύ των ευρημάτων μεγάλος αριθμός παιδικών οστών σε ΥΜ ΙΒ περιβάλλον²⁸³.

²⁸² Aamodt 2012, 43-5)

²⁸³ Wall et al. 1986, 333-5

Συγκεκριμένα εντοπίστηκαν πάνω από τριακόσια θραύσματα οστών που ανήκαν σε παιδιά. Από αυτά τουλάχιστον τα 199 οστά ανήκαν σε τέσσερα παιδιά ηλικίας 8-12 ετών και εμφάνισαν σημάδια κοπής²⁸⁴. Βάσει της μελέτης που πραγματοποιήθηκε, οι τομές των οστών έγιναν με λεπτή λεπίδα οψιανού ή μετάλλου. Εκτός από τα παραπάνω υπάρχουν ενδείξεις, ότι από τα παιδικά σώματα αφαιρέθηκε ο εγκέφαλος, οι πνεύμονες και τα έντερα, ενώ εντύπωση προκαλεί και η κατάσταση που αυτά εντοπίστηκαν σε σχέση με το σημείο εύρεσής τους. Τα οστά βρέθηκαν σε απανθρακωμένο στρώμα, χωρίς ωστόσο αυτά να έχουν δείγματα καύσης²⁸⁵. Με τα παραπάνω, σημειώνεται πως στην ίδια συνάφεια με τα παιδικά οστά, βρέθηκαν επίσης 251 καμένα και άκαυτα οστά ζώων, εκ των οποίων το μεγαλύτερο μέρος (80%) ήταν αιγοειδή²⁸⁶. Τα ζώα αυτά έφεραν σημάδια κοπής που σχετίζονται με τη θυσία και τη σφαγή όπως χαρακτηριστικά φαίνεται από έναν διασωθέντα οσφυϊκό σπόνδυλο του οποίου τα σημάδια κοπής δείχνουν τον τρόπο θανάτωσης του ζώου²⁸⁷.

Όλα τα παραπάνω υποδηλώνουν ότι όλη η περιοχή αποτελούσε έναν τελετουργικό χώρο στον οποίο πραγματοποιήθηκαν θυσίες παιδιών. Ίσως ο χώρος βέβαια να μην χρησιμοποιήθηκε για την ίδια την τέλεση των θυσιών, αλλά για την τελική απόθεση των οστών. Σε κάθε όμως περίπτωση η στενή συνάφεια των παιδικών και ζωικών οστών σε συνδυασμό με την ύπαρξη ρυτών αγγείων που βρέθηκαν στον χώρο υποδηλώνει, ότι παιδιά και ζώα χρησιμοποιήθηκαν ως μέρος κάποιας τελετουργικής διαδικασίας που περιλάμβανε πιθανώς και σπονδές, όπως υποδεικνύουν τα ρυτά²⁸⁸. Η παραπάνω θεωρία θα μπορούσε να ενισχυθεί και με την αναφορά θυσιαστικών πρακτικών στη ραψωδία Ψ της Ιλιάδας όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο Παράρτημα 2²⁸⁹.

Αξίζει βέβαια να σχολιάσουμε ότι στον χώρο πάνω από το Υπόγειο Δωμάτιο Λατρείας εντοπίστηκαν στην ίδια συνάφεια, όστρακα αγγείων, βρώσιμα σαλιγκάρια, παιδικές φάλαγγες (οστά δακτύλων) και ένας παιδικός σπόνδυλος με κοπή από μαχαίρι μαζί με καμένο χώμα. Έχει θεωρηθεί λοιπόν πως τα σαλιγκάρια και τα οστά ήταν μαγειρεμένα και ως εκ τούτου πως το κυρίως προϊόν-σάρκα καταναλώθηκε. Δεν είναι βέβαια απολύτως αποδεκτό πως έγινε κατανάλωση ανθρώπινης σάρκας, καθώς το πιθανότερο είναι η συνάφεια των παραπάνω να περιγράφει απλώς μια τελετουργική διαδικασία

²⁸⁴ Wall et al. 1986, 333

²⁸⁵ Recht 2014, 411-12

²⁸⁶ Warren 2015, 176-7

²⁸⁷ Recht 2014, 412 · Warren 2015, 176-7

²⁸⁸ Recht 2014, 412

²⁸⁹ Warren 2015, 171

προσφοράς χωρίς να απαιτείται η κατανάλωση. Σε κάθε περίπτωση πάντως οφείλεται να εξεταστεί και αυτό το ενδεχόμενο²⁹⁰.

Παρόμοια περίπτωση συναντάμε στη μυκηναϊκή Κρήτη και συγκεκριμένα στα Χανιά. Πιο αναλυτικά στον προαύλιο χώρο της Οδού Κατρέ Χανίων, στην αυλή του ανακτόρου της Κυδωνίας, βρέθηκαν ΥΜ ΠΙΒ1 οστά νεαρής γυναίκας ηλικίας μεταξύ 15-19 ετών. Αξιοσημείωτο είναι μάλιστα ότι όλα τα μακρά οστά της νεαρής (ωλένη, κνήμη, περόνη, βραχίονας και ακτίνα) δεν είχαν αρθρικά άκρα, στοιχείο που υποδηλώνει πως είχαν υποστεί κατάγματα όταν ήταν ακόμη φρέσκα. Μάλιστα από τα οστά ξεχωρίζουν τρεις λεπτές τομές και τρεις εγκοπές που υποδεικνύουν τη δυσκολία της κοπής των τενόντων και των συνδέσμων που ενώνονται με τον βραχίονα. Ακόμα το κρανίο βρέθηκε θρυμματισμένο, με τα θραύσματα να έχουν αποτεθεί διάσπαρτα στον χώρο που βρέθηκε η νεαρή. Μαζί με την απόθεση της νεαρής βρέθηκαν τέλος και ζωικά οστά επίσης διάσπαρτα τοποθετημένα²⁹¹.

Η υπόθεση που έχει προταθεί είναι πως η κοπέλα ήταν μάλλον θύμα θυσίας γι' αυτό και τα οστά της βρέθηκαν αναμειγμένα με οστά ζώων, τα οποία είχαν επίσης κοπεί και θρυμματιστεί με τον ίδιο τρόπο. Είναι μάλιστα ενδιαφέρον πως ο αριθμός των ζώων που όπως φαίνεται είχε σφαγιαστεί μαζί με την κοπέλα αντιστοιχεί σε περίπου χίλια κιλά κρέατος, στοιχείο που δείχνει μαζική σφαγή ζώων (Mc George 2015, 6). Πιο αναλυτικά μαζί με τα ανθρώπινα οστά εντοπίστηκαν 4.490 οστά ζώων και 49 όστρεα. Από τα οστά των ζώων παρατηρήθηκε μάλιστα πως το σύνολο περιλάμβανε στην πλειοψηφία οικόσιτα ζώα, όπως αιγοειδή, χοίρους και βοοειδή, χωρίς ωστόσο να λείπουν και οστά ζώων άλλων ειδών, όπως το αγριόγιδο *Capra aegagrus*. Ενδιαφέρον ακόμη παρουσιάζει πως τα ζώα που θυσιάστηκαν ήταν νεαρά ηλικίας 2-4 ετών, στην ακμή της παραγωγικής τους φάσης ενώ απουσίαζαν τα βρέφη και τα ηλικιωμένα, αλλά και ότι κατά πλειοψηφία ήταν θηλυκά. Παρατηρείται έτσι μια σχετική ομοιότητα με το θυσιαστήριο ανθρώπινο θύμα, καθώς όπως και τα ζώα έτσι κι αυτό ήταν ηλικιακά στην ακμή της παραγωγικής του φάσης αλλά και γένους θηλυκού. Δεν αποκλείεται έτσι η επιλογή των ζώων να έγινε συνειδητά. Τέλος αξίζει να πούμε πως δεν έχουμε κανένα στοιχείο που να αποδεικνύει ότι τα ζώα μαγειρεύτηκαν και καταναλώθηκαν μετά τη σφαγή καθώς μόνο 27 από τα οστά φέρουν σημάδια καύσης (λιγότερο από 0,5%) και δεν μοιάζουν με σημάδια που

²⁹⁰ Warren 2015, 179

²⁹¹ McGeorge 2015, 43-5

δημιουργούνται από μαγείρεμα στη φωτιά. Έτσι είναι φανερό πως προορίζονταν αποκλειστικά και μόνο για θυσία²⁹².

Είναι πιθανόν λοιπόν οι θυσίες αυτές, να σχετίζονταν με κάποιο συνταρακτικό γεγονός όπως λόγου χάρη ένα σεισμικό επεισόδιο ή μία πυρκαγιά, όπως αποδεικνύεται από το κατεστραμμένο γύψινο δάπεδο του χώρου από το οποίο θεωρήθηκε πως ο σεισμός ήταν κλίμακας 7 ρίχτερ, αλλά και από τα ίχνη καύσης των οστών αντίστοιχα²⁹³.

Παρόλα αυτά δεν έχουμε κανέναν παρόμοιο δείγμα στη μυκηναϊκή ηπειρωτική Ελλάδα σχετικά με θυσίες παιδιών. Παρόλο δηλαδή που έχει υποτεθεί πως ανθρώπινα οστά που βρέθηκαν στον δρόμο ή στην είσοδο τάφων στον ελλαδικό χώρο κατά τη μυκηναϊκή περίοδο, σχετίζονταν με θυσίες ανθρώπων (Τάφος VI Άργος, Τάφος VII Πρόσυμνα, Ταφικός Κύκλος Α΄ Μυκηνών, Τάφος 15 Κάτω Πόλη Μυκηνών), όλα τα οστεοαρχαιολογικά δείγματα αφορούν ενήλικες²⁹⁴. Επιπλέον οι πινακίδες της Γραμμικής Β΄ δεν αναφέρουν παιδιά ως θυσιαστήρια θύματα, παρά μόνο ζώα, στοιχεία δηλαδή που οδηγούν στο συμπέρασμα πως δεν είχαμε πιθανώς αντίστοιχες τέτοιες περιπτώσεις στην μυκηναϊκή εποχή. Ενδιαφέρον μάλιστα προκαλεί πως τα ανακτορικά τεκμήρια δεν καταγράφουν και παιδιά ως συμμετέχοντες σε θυσιαστήριες τελετουργίες²⁹⁵.

Από την άλλη τα ομηρικά έπη και γενικότερα οι πηγές της ελληνικής γραμματείας για τα γεγονότα του Τρωικού Πολέμου, όπως παρουσιάζεται και στο Παράρτημα 2, προσφέρουν τρεις αναφορές σχετικά με θυσίες νεαρών ατόμων, χωρίς ωστόσο να προσδιορίζεται η ηλικία τους. Από όλα τα παραπάνω παρατηρούμε πως τα παιδιά πιθανόν συμμετείχαν σε τελετουργικά δρώμενα που σχετίζονταν, είτε με πομπές είτε με τελετουργίες που είχαν κοινωνικό υπόβαθρο (πρόθεση, διαβατήριες τελετές) αλλά πιθανότατα δε λάμβαναν μέρος σε τελετές θυσιών.

9.5 Η κοινωνική θέση των παιδιών

Οι ρόλοι των παιδιών στο πλαίσιο της μυκηναϊκής κοινωνίας, αντικατοπτρίζουν προς έναν βαθμό και την κοινωνική θέση που αυτά κατείχαν. Στο υποκεφάλαιο αυτό επομένως θα προσπαθήσουμε μέσα από τις δράσεις των παιδιών που προαναφέρθηκαν στο σύνολο της μελέτης, να αντιληφθούμε κατά πόσο τα παιδιά είχαν ή όχι ισχυρή συμμετοχή στα κοινά αλλά και πως αυτή η συμμετοχή μεταφραζόταν στη κοινωνική τους θέση.

²⁹² Mylona 2015, 53-5

²⁹³ Mc George 2015, 6

²⁹⁴ Recht 2014, 406-7

²⁹⁵ Palaima 2004, 236

Πριν ξεκινήσουμε επιβάλλεται να προσδιορίσουμε τον όρο «κοινωνική θέση», ώστε να γίνει κατανοητή η σκοπιά με την οποία θα προσεγγίσουμε το παρόν ζήτημα. Με τον όρο κοινωνική καλείται η θέση εκείνη που αποδίδεται σε ένα άτομο λόγω των κοινωνικών του χαρακτηριστικών (φύλο, ηλικία, κύρος κτλ). Με λίγα λόγια η κοινωνική θέση είναι καθρέφτης του τρόπου ζωής των ανθρώπων, των αλληλεπιδράσεων τους και των επιλογών τους²⁹⁶. Βασιζόμενοι στην παραπάνω θεωρία και αξιοποιώντας τα αρχαιολογικά και επιγραφικά τεκμήρια που προαναφέρθηκαν θα προσπαθήσουμε να προσεγγιστούμε την «κοινωνική θέση» των παιδιών στη μυκηναϊκή κοινωνία..

Παρατηρούμε πως τα παιδιά είχαν μάλλον ενεργή συμμετοχή στις θρησκευτικές τελετουργίες, στην εκπαίδευση, στην εργασία, λάμβαναν ιδιαίτερη φροντίδα στο ταφικό πλαίσιο και συναντιούνται στη μυκηναϊκή εικονογραφία. Ωστόσο ο τρόπος που τα αρχαιολογικά τεκμήρια συνολικά σχηματίζουν μία ενδεικτική εικόνα για τη κοινωνική θέση των παιδιών, δεν είναι απαραίτητο πως ανταποκρίνεται και στην πραγματική κοινωνική θέση τους. Πιο συγκεκριμένα, οι εικονογραφικές και οι επιγραφικές αναφορές αποδίδουν μόνο ένα μέρος της παιδικής καθημερινότητας που ίσως είναι πιο τυποποιημένο βάσει περιορισμών και συμβάσεων. Το ίδιο ακριβώς ισχύει και με τα ταφικά δεδομένα. Ο βαθμός μέριμνας δηλαδή που είχε δοθεί σε αυτά (τύπος τάφου, απόθεση οστών, κτερίσματα) ενδέχεται, είτε να προσδιορίζει την κοινωνική θέση των παιδιών μέχρι τη στιγμή του θανάτου τους, αλλά εναλλακτικά και την κοινωνική θέση που ενδεχομένως αυτά θα αποκτούσαν αν είχαν μεγαλύτερη διάρκεια ζωής. Αν βέβαια ισχύει η τελευταία υπόθεση, τότε στην έρευνα χρειάζεται μεγαλύτερη προσοχή, μιας και τα ταφικά δεδομένα μπορεί να ανταποκρίνονται σε «ιδεατά» άτομα μεγαλύτερης ηλικίας από εκείνη των ταφέντων ή ακόμη και στο κύρος της συγγενικής ή άλλης ομάδας στην οποία αυτοί ανήκαν, όπως θα μπορούσε να συμβαίνει με τις δευτερογενείς παιδικές ταφές στην περίπτωση της Βούντενης²⁹⁷.

Σε κάθε όμως περίπτωση και έχοντας πάντα ως γνώμονα τους παραπάνω προβληματισμούς και τα αρχαιολογικά παράλληλα από την Ανατολή²⁹⁸, φαίνεται πως τα παιδιά στα πρώτα στάδια της ζωής τους επιβίωναν χάρη στη φροντίδα και την προστασία των ενηλίκων. Το πιθανότερο είναι οι γυναίκες να φρόντιζαν τα παιδιά και να αναλάμβαναν τη διατροφή τους, μέχρι αυτά να αποκτήσουν την ικανότητα να τρέφονται μόνο του. Στοιχεία που επιβεβαιώνουν αρχαιολογικά αυτή την εξάρτηση είναι η «Ελεφάντινη Τριάδα», αλλά και τα ειδώλια των «κουροτρόφων». Ιδία εικόνα

²⁹⁶ Gane 2005, 217-9

²⁹⁷ Rebay-Salisbury and Pany-Kucera 2020, 4

²⁹⁸ (βλέπε Παράρτημα 1)

προσφέρουν και οι επιγραφές της Γραμμικής Β' γραφής, στις οποίες τα παιδιά καταγράφονται συχνότερα μαζί με τις γυναίκες (ίσως μητέρες τους) και μάλιστα ακόμη και τα μεγαλύτερα ηλικιακά αγόρια αν και καταγράφονται με άντρες, παρατηρείται ότι συχνότερα βρίσκονται μαζί με γυναίκες. Επομένως η φροντίδα των παιδιών ήταν μάλλον αρμοδιότητα των γυναικών ακόμη και όταν αυτά βρίσκονταν σε μεγαλύτερη ηλικία²⁹⁹.

Αξιοσημείωτο είναι μάλιστα πως πιθανότατα η μινωική αντίληψη για τη φροντίδα και την προστασία των παιδιών από τις γυναίκες δεν ταυτιζόταν με τη μυκηναϊκή. Ειδικότερα παρατηρείται όπως αναφέραμε, πως στον μυκηναϊκό κόσμο η παιδική και η γυναικεία παρουσία συνυπάρχουν σε μεγάλο βαθμό στα εικονογραφικά και επιγραφικά αρχαιολογικά τεκμήρια. Αντίθετα όμως στη μινωική «τέχνη» οι γυναίκες φαίνεται πως πρωτίστως κατέχουν διαφορετικούς ρόλους. Η γυναίκα εικονίζεται κατά βάση σε «δημόσιες σκηνές», να σκηνές χορού, σε τελετουργικά δρώμενα, σε τελετές θυσίας και μαζί με ζώα. Ως εκ τούτου ο ρόλος της γυναίκας παρουσιάζεται πολυδιάστατος και σίγουρα αρκετά διαφορετικός από αυτόν που κατέχει στο μυκηναϊκό κοινωνικό πλαίσιο³⁰⁰. Επομένως στη μυκηναϊκή κοινωνία μάλλον η γυναίκα απέκτησε πιο ενεργή παρουσία στη ζωή των παιδιών, στοιχείο βέβαια που εμφανίζεται και στην Ανατολή της ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη μας τα στοιχεία από την Ανατολή, παρατηρείται ότι τα παιδιά στην Εγγύς Ανατολή καταγράφονται μέχρι τα 3 έτη ως αδιαχώριστες μονάδες από τις μητέρες τους³⁰¹, αλλά και αν συνυπολογίσουμε σκηνές από την αιγυπτιακή εικονογραφία που αποδίδει γυναίκες σε κατάσταση θηλασμού(περισσότερα στο Παράρτημα 1³⁰², τότε μάλλον τα παιδιά στον μυκηναϊκό κόσμο θεωρούνταν «κοινωνικά» εξαρτημένες οντότητες από τις μητέρες τους μέχρι περίπου τα 3 έτη.

Από τα ταφικά μυκηναϊκά δεδομένα επιπλέον παρατηρείται σπάνια παρουσία νηπίων έως 2 ετών. Επομένως ίσως η περίοδος θηλασμού και κατά συνέπεια αποκλειστικής εξάρτησης των παιδιών από τις γυναίκες να ήταν ένα στάδιο που κοινωνικά θα μεταφραζόταν απλώς ως «επιβίωση/ συντήρηση» των παιδιών μέχρι αυτά να αποκτήσουν την ικανότητα να έχουν μία έλλογη κοινωνική συμπεριφορά. Ένα είδος δηλαδή μεταβατικού σταδίου που το παιδί δεν είχε κάποια «κοινωνική θέση» ως οντότητα στον μυκηναϊκό κόσμο. Δεν αποτελούσε δηλαδή «αντικείμενο» συναισθηματικής αξίας, αλλά αντιθέτως ήταν ένα εν εξελίξει «ισχυρό κοινωνικά και συναισθηματικά υποκείμενο» γι'

²⁹⁹ Olsen 1998, 383-4

³⁰⁰ Olsen 1998, 388, 390

³⁰¹ Garroway 2014, 247

³⁰² Ezz 2015, 26-7

αυτό και η γέννηση του, έφερε μονάχα κοινωνικές υποχρεώσεις σχετικά με τη βιολογική του ανατροφή. Το γεγονός αυτό φαίνεται και από τη μη ύπαρξη νηπίων σε συλλογικά νεκροταφεία. Ίσως δηλαδή το καθήκον της απλής φροντίδας δεν συνδεόταν με συναισθηματική εξάρτηση και γι' αυτό και ο θάνατός τους δεν συνεπαγόταν της συγκίνησης και της προετοιμασίας που γινόταν σε θανάτους άλλων ηλικιών. Η παραπάνω θεωρία θυμίζει αρκετά και την αντίληψη της Κλασικής Περιόδου για τα παιδιά που βρίσκονταν κάτω των δύο ετών, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Έντουαρντ Σόρτερ αλλά και όπως μας γνωστοποιεί ο Κικέρωνας (περισσότερα στο Παράρτημα 2³⁰³).

Η «κοινωνική θέση» των παιδιών μοιάζει να αποκτά αξία από την ηλικία των 5-7 ετών και άνω. Τότε τα παιδιά θάβονται σε τάφους ενηλίκων, δέχονται κτερίσματα και αποτελούν μάλλον «ενεργά μέλη της μυκηναϊκής κοινωνίας». Εξάλλου παρόλο που δεν μπορούμε να τα προσδιορίσουμε ηλικιακά, στις επιγραφές της Γραμμικής Β' αναγράφονται παιδιά και επιθυμείται να δοθεί ακόμη και το ηλικιακό τους πλαίσιο με τους επιθετικούς προσδιορισμούς «μεγαλύτερα» και «μικρότερα»³⁰⁴. Όπως αναφέρεται αναλυτικά και στο Παράρτημα 1, στην Αίγυπτο επίσης παρατηρούμε ότι από τα 5 έτη και μετά το παιδί ξεκινούσε ένα εκπαιδευτεί άτυπα ως προς την απόκτηση ενήλικης συμπεριφοράς, με μία εκπαίδευση που θα διαρκούσε ως περίπου τα 12 με 16 έτη³⁰⁵.

Επομένως από την ηλικία που επιλέγεται τα παιδιά να αναγράφονται στις Πινακίδες της Γραμμικής Β', είναι σίγουρο πως αποτελούν ενεργά μέλη της ανακτορικής κοινωνίας και ότι συμβάλλουν στην οικονομική διαχείριση του ανακτόρου. Άρα μάλλον αυτή η ενεργός συμμετοχή τους ξεκινάει από τα 5-7 έτη και μετά. Αν βασιστούμε στο παράλληλο της Αιγύπτου, είναι εξίσου πιθανό και στον μυκηναϊκό κόσμο οι *ko-wa* και οι *ko-wo* να βρίσκονται ηλικιακά μεταξύ 5-7 ετών και 12-16 ετών και από εκεί και μετά να ξεκινάει και το στάδιο της ενηλικίωσης. Εξάλλου είναι αξιοσημείωτο ότι τα δακτυλικά αποτυπώματα των παιδιών από το Δωμάτιο των Πινακίδων Αρμάτων κυμαίνονται μεταξύ 8-12 ετών, θυμίζοντας αρκετά τα όρια που βάζει και η αιγυπτιακή κοινωνία όσον αφορά την εκκίνηση της ενηλικίωσης. Η «κοινωνική θέση» λοιπόν των παιδιών μοιάζει να επιβάλλει σε αυτά να λάβουν κάποιο βασικό στάδιο εκπαίδευσης, όπως δηλώνουν και οι πινακίδες και να αποκτήσουν κάποιο είδος απασχόλησης με το οποίο ενδεχομένως θα ασχοληθούν και στην ενήλικη ζωή τους.

³⁰³ Golden 1988, 153-5

³⁰⁴ Gallou 2004, 366

³⁰⁵ Zinn 2013, 2318

Η «κοινωνική θέση» επίσης των παιδιών από την ηλικία των 5-7 ετών και άνω χαίρει σίγουρα σημασίας αφού τα παιδιά είναι αναγνωρισμένα ως μία ενεργή κοινωνική ομάδα για την οικονομία της εποχής, όπως φαίνεται από τις πινακίδες. Η σημασία τους φαίνεται και από τη συμμετοχή τους σε τελετουργικές διαδικασίες. Απεικόνιση τελετουργικών πομπών, συμμετοχή των παιδιών σε σκηνές πρόθεσης, αλλά και απεικονίσεις παιδιών μαζί με υπερφυσικά όντα, παρόλο που δεν αντικατοπτρίζουν την πραγματική εικόνα της μυκηναϊκής κοινωνίας, δείχνουν την ανάγκη των ανθρώπων της εποχής να εντάξουν τα παιδιά σε ένα ευρύτερο τελετουργικό πλαίσιο. Σε ένα πλαίσιο στο οποίο πιθανώς και αυτά συμμετείχαν με τον τρόπο τους³⁰⁶.

Επιπλέον η ενδυμασία καθορίζεται προς έναν βαθμό και από την κοινωνική θέση των παιδιών. Μέσω της εικονογραφίας παρουσιάζονται συμβάσεις που είτε αποκρίνονται στην πραγματικότητα είτε όχι, σχηματίζονται με βάση την κοινωνική θέση των παιδιών και με το τι ενδύματα ή όχι πρέπει αυτά να συνοδεύουν. Έτσι βλέπουμε ότι τα κορίτσια είναι ενδεδυμένα κυρίως με φορέματα ή φούστες μιμούμενα τις απεικονιζόμενες γυναίκες, ενώ τα αγόρια παρουσιάζονται γυμνά³⁰⁷. Η μίμηση αυτή των ενηλίκων ακόμη και στην εικονογραφία είναι πολύ σημαντική γιατί ενδέχεται να αποτελεί ένα στάδιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας αλλά και να αντικατοπτρίζει ολόκληρη τη δομή της μυκηναϊκής κοινωνίας. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου πως και στην Εγγύς Ανατολή και στην Αίγυπτο τα παιδιά έπρεπε κοινωνικά να μιμηθούν τους ενηλίκους (Παράρτημα 1)³⁰⁸.

Ένα επιπλέον στοιχείο που αντικατοπτρίζει την κοινωνική θέση των παιδιών και ίσως να τη διαφοροποιεί ακόμη και στα ίδια τα παιδιά, είναι το φύλο. Η περίοδος «ενηλικίωσης» που ίσως δηλώνεται με διαφορετικό τρόπο και σε διαφορετική ηλικία σε κάθε φύλο, οι υποχρεώσεις και οι τομείς απασχόλησης, αλλά και η αντίληψη της μυκηναϊκής κοινωνίας σχετικά με το πώς το κάθε φύλο πρέπει να φέρεται και να συμμετέχει στα κοινωνικά δρώμενα είναι στοιχεία που επηρεάζουν φυσικά και διαμορφώνουν την «κοινωνική θέση» των παιδιών. Στην Ανατολή για παράδειγμα τα αγόρια ακολουθούσαν τους πατέρες τους, ενώ τα κορίτσια μάθαιναν τις εργασίες γύρω από το «νοικοκυριό», στο μυκηναϊκό ανακτορικό σύστημα, φαίνεται αντίστοιχα πως η κοινωνική θέση των κοριτσιών «επέβαλλε» την εκπαίδευση και την ενασχόληση τους με την υφαντική βιοτεχνία αλλά και άλλες εργασίες, ενώ των αγοριών όχι μόνο με την υφαντική βιοτεχνία, αλλά και με τη

³⁰⁶ Rutter 2003, 48 · Aamodt 2012, 41-2

³⁰⁷ Pomadere 2012, 434-5 · Rehak 2007, 218-19

³⁰⁸ Zinn 2013, 2318, 2320

διαχείριση των γεωργικών προϊόντων, χωρίς ωστόσο αυτό να αντικατοπτρίζει απόλυτα τη δομή της μυκηναϊκής κοινωνίας³⁰⁹.

Τέλος η αξία των παιδιών αλλά και ο προσδιορισμός τους γίνεται μέσω και των συγγενικών δεσμών που αυτά έχουν με τους ενηλίκους. Επομένως στην «κοινωνική θέση» πρέπει να προστεθεί και η αναγνώριση των παιδιών ως «γιοι» και «κόρες» των ενηλίκων. Μόνο και μόνο με αυτούς τους προσδιορισμούς, αλλά και με την εμφάνισή τους στη μυκηναϊκή γραφή, αφήνεται να εννοηθεί ένα είδος μεταφοράς ιδιοτήτων από τις μεγαλύτερες στις νεότερες γενιές αλλά και δίνεται η δυνατότητα να χαρακτηριστούν τα παιδιά, όχι ως «ανεξάρτητη ομάδα» με μία δική της κοινωνική εικόνα, αλλά και ως μέλη μιας οικογένειας με συγκεκριμένο κύρος και σχέση με το ανακτορικό κέντρο..

Σε γενικές γραμμές επομένως είναι αντιληπτό πως η «κοινωνική θέση» των παιδιών διακατέχεται από υποχρεώσεις που αφορούν τη συμμετοχή τους σε κοινωνικά και τελετουργικά δρώμενα, επηρεάζεται σε σχέση με το φύλο τους και επιβάλλει κατά κάποιο τρόπο την εκπαίδευσή τους και την ένταξή τους σε κάποιον τομέα απασχόλησης. Όλα τα παραπάνω βέβαια, φαίνεται να λαμβάνουν χώρα αφότου αυτά περάσουν το πρώτο στάδιο που ξεκινάει από τη γέννησή τους και φθάνει περίπου ως τα 3 έτη. Το στάδιο δηλαδή που μοιάζει να μην έχουν κάποια ανεξάρτητη «κοινωνική θέση» και αποτελούν απλώς μία οντότητα πλήρως εξαρτώμενη από τη φροντίδα των ενηλίκων.

³⁰⁹ Piquero 2017, 286, 315, 379 · Killen 1972, 438 · Gallou 2010, 165

10. Συμπεράσματα

Με βάση τα προαναφερθέντα στοιχεία αποκτούμε μία γενική και πολύπλευρη εικόνα σχετικά με τον ρόλο του παιδιού στις ποικίλες εκφάνσεις της μυκηναϊκής κοινωνίας. Εξετάζοντας μάλιστα τις μυκηναϊκές υποπεριόδους παρατηρούμε πως η εικόνα της κοινωνίας για τα παιδιά παρουσιάζει, αλλαγές διατηρώντας ωστόσο μία σταθερή αντιληπτική βάση. Ταφικά γίνεται φανερό η εικόνα που είχαν πλάσει οι ενήλικες και ήθελαν να αποδώσουν στα παιδιά, που ωστόσο πιθανόν να βασιζόταν στην αντίληψη που είχαν γι' αυτά όσο ήταν εν ζωή. Έτσι τα παιδιά μέχρι 5-7 ετών προτιμάται να θάβονται σε απλούς λάκκους, χωρίς κτερίσματα και σπάνια με ενήλικες ως την ΥΕ ΙΙ, αντίληψη που αλλάζει αλλά δεν καθιερώνεται πλήρως από την ΥΕ ΙΙΙΑ μέχρι την ΥΕ ΙΙΙΓ. Γενικότερα ωστόσο σε όλη την μυκηναϊκή εποχή εντοπίζουμε πως ταφικά τα παιδιά άνω των 5-7 ετών, επιλέγεται να θαφτούν μαζί με ενήλικες σε ποικίλα είδη τάφων και να έχουν κτερίσματα. Το παραπάνω μας κάνει να θεωρήσουμε πως η ηλικία των 5-7 ετών ήταν τομή στην παιδική ηλικία ώστε τα παιδιά να αρχίσουν να λογίζονται ως «ενεργά κοινωνικά μέλη» ικανά να λαμβάνουν τιμές όμοιες των ως τότε «ενεργά κοινωνικών μελών», των ενηλίκων.

Παρατηρήθηκε εξάλλου πως υπήρχε ένας τριμερής ταφικός διαχωρισμός ηλικιακά, γεγονός που οδήγησε στην θεωρία περί ύπαρξης τριών ηλικιακών σταδίων της παιδικής ηλικίας στα μυκηναϊκά χρόνια: α) Πρώιμο στάδιο (0-2) «μη ενεργού μέλους της κοινωνίας» β) Κυρίως στάδιο (2-5/6/7) απόκτησης «ταυτότητα του νοήμονα οργανισμού» που δεν την είχε ως τότε γ) Μεταβατικό στάδιο (5/6 - και μετά) «ενεργά κοινωνικού μέλους».

Επιπλέον όσον αφορά τις τιμές που έχαιραν αυτά στο ταφικό τοπίο, ήταν κυρίως κτερίσματα που ανήκαν στην κατηγορία των αγγείων, των σχηματικών ειδωλίων και σπάνια των πολυτελών κοσμημάτων ή κάποιων ιδιαίτερων αντικειμένων. Επομένως ως γενική αντίληψη υπήρχε η τάση της απουσίας ή της απόθεσης συνηθισμένων κτερισμάτων, γεγονός που ίσως δείχνει κάποια ιδιαίτερη «κοινωνική θέση», «σχέση» ή «δράση» των παιδιών που λάμβαναν διαφορετικού τύπου κτερίσματα ή θάβονταν σε πιο πολυτελείς τάφους. Στο πλαίσιο των ταφικών πρακτικών, ανήκουν και οι τελετουργίες που ωστόσο είναι αρκετά αιγιματικές και δεν παρουσιάζουν κάποια κοινή εικόνα στο ταφικό τοπίο της ηπειρωτικής μυκηναϊκής Ελλάδας. Κοινή πρακτική ωστόσο φαίνεται πως ήταν να θάβονται τα παιδιά ενδεδυμένα. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν βέβαια οι πρωτογενείς και απομονωμένες παιδικές ταφές σε κόγχες θαλαμοειδών γεγονός που ίσως δείχνει την κατώτερη θέση των παιδιών και τη μη αποκλειστική σύνδεση τους σε σχέση

με τους νεκρούς των θαλαμοειδών, αλλά και αντίθετα οι δευτερογενείς παιδικές ταφές του νεκροταφείου της Βούντενης που έχουν ερμηνευτεί ως μια προσπάθεια των κατοίκων να δημιουργήσουν μία συλλογική ταυτότητα, που θα μπορούσε να βασίζεται σε βιολογικά ή μη συγγενικά κριτήρια, όπως κοινωνικά. Μία προσπάθεια δηλαδή να δείξουν ταφικά μία σύνδεση της πρόωρα χαμένης νέας γενιάς με τους προπάτορες της περιοχής, δημιουργώντας έτσι ισχυρούς κοινωνικούς δεσμούς μεταξύ των ζωντανών και των νεκρών.

Όσον αφορά τις παιδικές παθολογίες, συχνά εντοπίζεται πορωτική υπερόστρωση που σχετίζεται με την αναιμία και την ελονοσία, υποανάπτυξη οστών, λοιμόξεις και ενδοκρανιακές βλάβες. Γενικότερα η εξέλιξη της υγείας των παιδιών και ιδίως των βρεφών σχετιζόταν κυρίως με τη διατροφή και με την υγεία της μητέρας τους. Ωστόσο οφείλουμε να τονίσουμε πως το δείγμα, για όλες τις παραπάνω ασθένειες, είναι μικρό, καθώς τα παιδιά και τα βρέφη υποεκπροσωπούνται. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να σχετίζεται με τον μικρό αριθμό θανάτων των παιδιών και των βρεφών αλλά και με τη μη διατήρηση των οστών τους στον χρόνο. Ωστόσο, όπως είδαμε βασιζόμενοι στα στοιχεία των προβιομηχανικών κοινωνιών, είναι πιθανό τα παιδιά να διατηρούσαν χαμηλά ποσοστά θανάτων στην YEX, αλλά αρκετά παράδοξο να ίσχυε το ίδιο και για τα βρέφη.

Επιπλέον επιγραφικά γίνεται εν μέρει ξεκάθαρη η πραγματική εικόνα των παιδιών και των αρμοδιοτήτων τους μέσα στην κοινωνία. Ωστόσο πάντα υπό το πρίσμα της ανακτορικής σκοπιάς, γεγονός που μας περιορίζει να αποκτήσουμε μία συλλογική εικόνα της «δράσης» των παιδιών σε όλη τη μυκηναϊκή κοινωνία. Έτσι γνωρίζουμε πως τα παιδιά ασχολούνταν κατά βάση με την υφαντική βιοτεχνία και λάμβαναν εκπαίδευση ώστε να αποκτήσουν σχετική ειδίκευση σε αυτήν. Επιπλέον ασχολούνταν με τη διαχείριση και επεξεργασία των αγροτικών προϊόντων, πιθανόν με οικιακές εργασίες και τέλος με το πλάσιμο και την επεξεργασία πινακίδων και ενδεχομένως με τη γραφή. Τα κορίτσια μάλιστα καταγράφονται πλειοψηφικά, γεγονός που ίσως αποδεικνύει το ενδιαφέρον του ανακτόρου να εντάξει κυρίως κορίτσια στο εργατικό δυναμικό του. Αξίζει να συμπληρώσουμε πως και εδώ γίνεται εμφανής ένα στοιχειώδης ηλικιακός διαχωρισμός βάσει επιθέτων, χωρίς ωστόσο να γνωρίζουμε ακριβώς σε ποιες ηλικίες αντιστοιχεί. Τέλος τα παιδιά μάλιστα όπως αποδεικνύουν οι πινακίδες εξαρτιόνταν κυρίως από τις γυναίκες και σπάνια από τους άνδρες, κάτι που αποδεικνύει αντίστοιχα και η μυκηναϊκή εικονογραφία, όπως για παράδειγμα η «Ελεφάντινη Τριάδα», αλλά και περιπτώσεις από την σφραγιδογλυφία. Η γυναικεία παρουσία έτσι φαίνεται πως κατέχει κεντρικό ρόλο στην μυκηναϊκή κοινωνία και σχετίζεται σε μεγάλο βαθμό με τη φροντίδα

των παιδιών, γεγονός που διαφοροποιεί έτσι πολιτισμικά τον «μινωικό» με τον «μυκηναϊκό» κόσμο.

Η εικονογραφία ακόμη προσφέρει κι αυτή πληροφορίες για τη «δράση» των νεαρών ατόμων στην κοινωνία, χάρη στην οποία γνωρίζουμε πως συμμετείχαν σε τελετουργικά δρώμενα, αλλά και πως πιθανόν βίωναν κάποιες διαβατήριες τελετουργικές πρακτικές σχετικά με τη μετάβαση των ηλικιακών σταδίων. Οι ηλικιακές αλλαγές ενδεχομένως γίνονταν αντιληπτές κοινωνικά μέσω κάποιων κοινώς αποδεκτών πρακτικών, όπως την αλλαγή της κόμμωσης ή ενδεχομένως την ονοματοδοσία, αλλά κυρίως γίνονταν φανερές μέσα από βιολογικές αλλαγές (εμμηνόρρυσια, βιολογική ή σεξουαλική ωρίμανση). Επομένως η συμμετοχή των παιδιών σε τελετουργικά δρώμενα είναι τουλάχιστον εικονογραφικά φανερή και πιθανότερα μόνο έχοντας κάποια συμμετοχή (κύρια ή βοηθητική) σε αυτά και όχι ως θύματα θυσιών, όπως συχνά αποδίδεται στον ομηρικό κόσμο.

Όσον αφορά τα αρχαιολογικά τεκμήρια, πολλά έχουν θεωρηθεί ως αντικείμενα που προορίζονταν για παιδιά (ίσως παιχνίδια), γεγονός που θα μπορούσε να σχετίζεται με μία κοινώς αποδεκτή αντίληψη ότι το παιχνίδι σχετίζονταν με τα παιδιά, ωστόσο κανέναν αντικείμενο που έχει χαρακτηριστεί ως παιχνίδι δεν μπορεί να αποδειχθεί πως προοριζόταν (αποκλειστικά) για παιδιά.

Επομένως είναι φανερό πως στο πλαίσιο της μυκηναϊκής κοινωνίας τα παιδιά συμμετέχουν ενεργά σε πλήθος τομέων που αφορούν την εργασία, την εκπαίδευση, τα τελετουργικά δρώμενα, γεγονός που σχετίζεται ίσως και με τον βαθμό που αυτά δέχονταν φροντίδα στο ταφικό τοπίο. Ίσως αυτά τα στάδια μετάβασης που αναφέρθηκαν να ήταν και η βάση του διαχωρισμού των παιδιών σε ηλικιακές ομάδες, η κάθε μία ικανή για άλλου τύπου «κοινωνικές δράσεις». Σε γενικές γραμμές ωστόσο η «κοινωνική θέση» αλλά και ο «ενεργά κοινωνικός ρόλος» των παιδιών γίνεται αντιληπτός και άξιος σημασίας από την ηλικία των 5-7 ετών και άνω, όπου τα παιδιά γίνονται «ενεργά κοινωνικά μέλη» και αποκτούν αντιληπτικές ικανότητες και επικοινωνιακές δεξιότητες, οδηγώντας έτσι στο να αναλάβουν ευθύνες και αρμοδιότητες.

Παράρτημα 1: Το παιδί στην Εγγύς Ανατολή: Γενική επισκόπηση

Στο πλαίσιο μιας ολοκληρωμένης μελέτης για τον ρόλο του παιδιού στη μυκηναϊκή εποχή, επιβάλλεται να αναφερθούμε συνοπτικά και στον τρόπο που παρουσιάζεται το παιδί στους πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής στην Εποχή του Χαλκού. Στο παράρτημα αυτό συνεπώς θα εξετάσουμε τον ρόλο και την εμφάνιση του παιδιού στην κοινωνία, στην τέχνη, στη θρησκεία και στον θάνατο στους Ανατολικούς πολιτισμούς, εξετάζοντας συγκεκριμένα τις γεωγραφικές περιοχές της Αιγύπτου, της Μεσοποταμίας και της Συροπαλαιστίνης. Στο πλαίσιο αυτό, θα γίνει αναφορά και στους ανατολικούς γλωσσικούς όρους που σχετίζονται με τα νεαρά άτομα. Με αυτό τον τρόπο θα προβούμε σε μία συνολική εξέταση (αρχαιολογική - γλωσσική) της παρουσίας των παιδιών στον κόσμο της Εγγύς Ανατολής, η οποία δύναται να ενισχύσει τις γνώσεις μας για το παιδί στον μυκηναϊκό κόσμο..

Στο πρώτο αυτό μέρος παρουσίασης θα αναφερθούμε πρώτα στο γλωσσολογικό κομμάτι των αναφορών που προσδιορίζουν τα άτομα νεαρής ηλικίας στην Ανατολή. Ωστόσο πριν ξεκινήσουμε είναι σημαντικό να γίνει αντιληπτό πως ο τρόπος που αντιλαμβάνονταν η κάθε κοινωνία και πολιτισμός την παιδική ηλικία είναι διαφορετικός και ενδέχεται να διαφέρει αρκετά με τα δεδομένα των Μυκηναίων. Στην Μεσοποταμία για παράδειγμα σπάνια μετρούν ή καταγράφουν την ηλικία ενός ατόμου σε χρόνια. Συγκεκριμένα στη Μέση Βαβυλωνιακή (1595-1155 π. Χ.) και στη Νεοασσυριακή περίοδο (1000-609 π.Χ.), η «ηλικία» των παιδιών μπορούσε να οριστεί από το ύψος τους (Radner 1997, 133-4). Αντίστοιχα στην Παλαιά Βαβυλωνιακή Περίοδο 2000–1600 π.Χ.), όροι που θα μπορούσαν να σημαίνουν «παιδί», προέρχονται από παράγωγα του ρήματος *šehēru* που μεταφράζεται ως «να είσαι μικρός». Τα παράγωγα αυτά αντιστοιχούν σε *šihāru* και *šehru* για τα αγόρια και *šihārtu* και *šehertu* για τα κορίτσια. Ωστόσο οι όροι αυτοί δεν περιγράφουν μόνο νεαρά άτομα, αλλά καμιά φορά χαρακτηρίζουν και «υπηρέτες»³¹⁰.

Παρόλα αυτά δεν μπορούμε ακόμη να είμαστε σίγουροι, αν ο παραπάνω όρος αναφερόταν πράγματι σε άτομα μικρής ηλικίας, καθώς ενδέχεται να σχετιζόταν με άτομα τα οποία δεν είχαν τη δυνατότητα να υπερασπιστούν τα συμφέροντά τους. Ο Evans μάλιστα υποστήριξε πως ο όρος *šehru* προσδιορίζει το άτομο που είναι ανίκανο να προστατεύσει τα δικά του συμφέροντα αλλά και όσες ευθύνες του αναλογούν ως μέλος της κοινωνίας. Στη Βαβυλώνα εξάλλου, οι λόγοι για να χαρακτηριστεί ένα άτομο «νεαρό», (*šehru*) ήταν πολυάριθμοι, όπως για παράδειγμα το να παντρευτεί πριν από τον

³¹⁰ Schmidhuber 2019, 169

θάνατο του πατέρα του (Evans 1958, 8). Επομένως ίσως η πιο χαρακτηριστική αναφορά σε όρο που αφορά πράγματι το «παιδί» στη Μεσοποταμία να είναι η *DUMU.GABA* που προσδιορίζει το «απογαλακτισμένο παιδί»³¹¹.

Από την ακαδική γλώσσα γνωρίζουμε ότι ο γιος καλείται *maru*, ενώ η κόρη καλείται *martu*³¹². Αντίθετα από τη χεττιτική γλώσσα ο ακριβής όρος για το παιδί είναι άγνωστος. Παρόλα αυτά σχετίζεται με τους σουμεριακούς όρους *DUMU*, *DUMU-la*, και *DUMU.NITA* που προσδιορίζουν τον γιο ή το παιδί αλλά και με τον όρο *DUMU.MUNUS* που χαρακτηρίζει την κόρη. Η κόρη ακόμη σχετίζεται στα Λουβικά με το ινδοευρωπαϊκό θέμα *kbatra*. Το θέμα *kbatra* έχει συσχετιστεί γενικότερα με το λουβικό θέμα *tuwatr(i)* (που επίσης ανήκει στην ινδοευρωπαϊκή οικογένεια) και είναι συγγενές προς τον ελληνικό όρο *θυγάτηρ*³¹³.

Τέλος όσον αφορά τις πληροφορίες που αντλούμε από την Αρχαία Αίγυπτο εκεί παρατηρούμε πως υπάρχουν τρεις τρόποι να οριστεί το παιδί. Συγκεκριμένα το παιδί καλείται είτε ως *hrd* είτε ως *srj*, είτε ως *ms*. Οι όροι αυτοί χαρακτηρίζουν γενικά την έννοια του «παιδιού» ανεξαρτήτου ηλικίας. Τέλος ο γιος και η κόρη καλούνται *s3* και *s3t* αντίστοιχα³¹⁴.

Με βάση τα προαναφερθέντα γίνεται αντιληπτό πως παρόλο που από την Ανατολή διαθέτουμε ευρεία αναφορά όρων που αφορούν το παιδί, εντούτοις δεν μπορούμε να αντιστοιχίσουμε κάποιους από αυτούς στη μυκηναϊκή γραφή καθώς απ' ό,τι φαίνεται δεν υπήρχε κάποια γλωσσική επιρροή ή κάποια μορφή δανείου. Από την άλλη η προσέγγιση που ακολουθούν οι λαοί της Ανατολής για να θέσουν όρια σε αυτό που με τη σύγχρονη ορολογία θα λέγαμε «παιδί» παρατηρούμε πως δεν βασίζεται μόνο σε ηλικιακά κριτήρια, αλλά και σε εξωτερικά χαρακτηριστικά όπως το ύψος, γεγονός που οδηγεί σε σκέψεις για το ποια τελικά ήταν τα κοινωνικά κριτήρια που συγκροτούσαν την εικόνα του παιδιού στη μυκηναϊκή εποχή.

Όσον αφορά βέβαια τον κοινωνικό ρόλο του παιδιού, παρατηρούμε πως ο τρόπος που αυτό αντιμετωπίζεται στο πλαίσιο κάθε κοινωνίας διαφέρει. Στην Εγγύς Ανατολή για παράδειγμα και συγκεκριμένα στη Συροπαλαιστίνη από την ΠΕΧ Ι έως την ΠΕΣ ΙΙ (3300-1000 π.Χ.) παρατηρείται αρχαιολογικά μία έντονη διαφοροποίηση στον τρόπο ταφής των βρεφών και των νηπίων σε σχέση με τις ταφές των παιδιών και των ενηλίκων.

³¹¹ Schmidhuber 2019, 170

³¹² Pringle 1993, 23

³¹³ Serangeli 2020, 199-205

³¹⁴ Gardiner 1957, 443 · Κουσουύλης 2015, 172, 185, 192 · McCorquodale 2012, 84 · Feucht 2001, 261

Πιο αναλυτικά τα παιδιά συνηθίζεται να θάβονται σε χώρους ενταφιασμού των ενηλίκων ή ακόμη και μαζί με τους ενήλικες, ενώ τα βρέφη και τα νήπια έως 3 ετών προτιμάται να θάβονται σε αγγεία. Η ερμηνεία που έχει προταθεί για την παραπάνω ταφική διαφοροποίηση σχετίζεται με τη συμμετοχή του παιδιού στα δρώμενα της κοινότητας. Επομένως τα μικρότερα παιδιά, που δεν είναι ακόμη «ενεργά» μέλη της κοινωνίας, επιλέγεται να θαφτούν σε αγγεία³¹⁵.

Ένας επιπλέον λόγος όμως σχετικά με αυτή τη συνειδητή επιλογή, είναι πιθανόν και ο συμβολικός χαρακτήρας που έχουν τα αγγεία στο ταφικό πλαίσιο. Θεωρείται δηλαδή, ότι τα αγγεία συμβόλιζαν τη γυναικεία μήτρα και επομένως η ταφή των βρεφών και των νηπίων σε αυτά, συμβόλιζε την επιστροφή τους στη μήτρα. Μία δηλαδή επιστροφή που ενδεχομένως σχετιζόταν με την «αναγέννηση» των παιδιών σε έναν άλλο κόσμο. Στοιχείο εξάλλου που ενισχύει την παραπάνω άποψη είναι ο τρόπος που τα βρέφη τοποθετούνταν στα αγγεία. Η απόθεσή τους δηλαδή συνηθιζόταν να πραγματοποιείται με το κεφάλι προς την εξωτερική πλευρά του αγγείου, όπως δηλαδή βρίσκεται και ένα έμβρυο στη μήτρα συνήθως πριν γεννηθεί³¹⁶. Ένα ενδιαφέρον εθνογραφικό παράλληλο που ενδεχομένως θα μπορούσε να στηρίξει την παραπάνω θεωρία, είναι η σύγχρονη φυλή των Bara στη Μαδαγασκάρη. Σύμφωνα με τους Bara η ζωή είναι απλώς ένα ταξίδι που ξεκινάει από τη μήτρα της μητέρας και καταλήγει στον τάφο των προγόνων του πατέρα. Ωστόσο, δεν τελειώνει εκεί, γιατί η ταφή των νεκρών είναι απλώς μία ιεροτελεστία μετάβασης από τον κόσμο των ζωντανών στον κόσμο των νεκρών. Η ταφή έτσι του νεκρού δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια προσπάθεια να επιτευχθεί μία επιτυχημένη σύλληψη και στη συνέχεια μια αναγέννηση στον κόσμο των νεκρών. Ο τάφος έτσι λειτουργεί ως μήτρα που αναγεννάει τους νεκρούς στον κόσμο των προγόνων. Η επίτευξη αυτής της μετάβασης είναι πολύ σημαντική και καθοριστική για το μέλλον του νεκρού, ο οποίος έχει τον ρόλο ενός εμβρύου. Η αποτυχία της μετάβασης του νεκρού στον κόσμο των προγόνων οδηγεί τον νεκρό να παραμένει σαν «νεκρό έμβρυο» στη μήτρα του κόσμου των ζωντανών³¹⁷.

Από τις ταφικές πρακτικές μπορεί εύκολα να γίνει αντιληπτό και το ηλικιακό όριο όπου τα παιδιά θεωρούνταν μάλλον «κοινωνικά ενεργά». Παρατηρείται δηλαδή ότι κατά πλειοψηφία ως τα 4 έτη τα παιδιά θάβονται σε πιθάκια και ότι από τα 5 έτη και μετά εναποτίθενται σε τάφους όμοιους των ενηλίκων. Αξιοσημείωτο είναι βέβαια, ότι όπως αναφέρθηκε και στο κεφάλαιο με τις ταφικές πρακτικές, το ηλικιακό όριο 5/6 έτη

³¹⁵ Garroway 2014, 218-9, 242-3

³¹⁶ Garroway 2014, 240

³¹⁷ Huntington 1988, 36-7, 45

φαίνεται να λαμβάνει διαφορετικές πρακτικές ταφής και στη μυκηναϊκή κοινωνία όπως και στην περίπτωση της Ανατολής.

Είναι πιθανόν η παραπάνω πρακτική να διαχωρίζει κατά κάποιο τρόπο το ηλικιακό όριο των παιδιών με βάση τον ενεργό κοινωνικό τους ρόλο. Λαμβάνοντας για παράδειγμα υπόψη μας το εθνογραφικό παράλληλο της φυλής Beng της Δυτικής Αφρικής παρατηρούμε πως ένα βρέφος δεν μπορεί να θεωρηθεί άτομο από τη φυλή μέχρι να φύγει το κολόβωμα του ομφάλιου λώρου. Ωστόσο ακόμη και μετά το πέρας της πτώσης του κολοβώματος το παιδί δεν μπορεί ακόμη να θεωρηθεί ολοκληρωμένο άτομο, καθώς το παιδί ακροβατεί ανάμεσα στον πνευματικό κόσμο (*wrugbe*) από τον οποίο δημιουργήθηκε και ανάμεσα στον πραγματικό κόσμο στον οποίο βρίσκεται μετά τη γέννησή του. Η οριστική αποχώρηση του παιδιού από τον πνευματικό κόσμο ολοκληρώνεται περίπου στα 7 έτη, όταν δηλαδή το παιδί σύμφωνα με τη φυλή Beng είναι ικανό να περιγράψει τα όνειρά του, αλλά και να κατανοήσει μια δραματική συνθήκη, όπως ο θάνατος³¹⁸.

Αντίστοιχο εξάλλου ηλικιακό διαχωρισμό στις ταφικές πρακτικές παιδιών ανάλογα με την ηλικία παρατηρούμε και από τη σλαβική παράδοση. Σύμφωνα με τη σλαβική μυθολογία τα αποθανόντα έμβρυα αλλά και τα βρέφη που πέθαναν πρόωρα και δεν δέχτηκαν τις προβλεπόμενες εθιμικές τελετές ταφής, γίνονταν *Poroniec*, δηλαδή διακατέχονταν από τη δύναμη χθόνιων δαιμονικών μορφών. Έτσι, για να αντιμετωπιστεί η παραπάνω περίπτωση τα βρέφη έπρεπε να θαφτούν στο πάτωμα της οικίας τους, ώστε να μετατραπούν σε *Klobuk*, πνεύμα δηλαδή που είχε τον ρόλο φύλακα του οίκου³¹⁹. Από όλες τις παραπάνω περιπτώσεις παρατηρούμε συνεπώς πως σε κάθε πολιτισμικό πλαίσιο, η ηλικία θανάτου ενός παιδιού καθόριζε και τον τρόπο των επακόλουθων τελετουργικών διαδικασιών.

Ωστόσο και μέσω των γραπτών πηγών που διαθέτουμε από την Εγγύς Ανατολή, τα παιδιά φαίνεται ότι τουλάχιστον ως τα 3 έτη είναι εξαρτώμενα από τις μητέρες τους. Ενεπίγραφα τεκμήρια της εποχής καταγράφουν παιδιά έως 3 ετών ως αδιαχώριστες μονάδες από τις μητέρες τους. Βέβαια όπως επισημαίνει και η Kristine Garroway μοιάζει λογικό τα παιδιά έως την ηλικία των τριών ετών να καταγράφονται μαζί με τις μητέρες, αφού ως τότε διαρκεί περίπου η περίοδος του θηλασμού και επομένως δεν μπορούν να επιβιώσουν ανεξάρτητα από αυτές.

³¹⁸ Gottlieb 1998, 125-6

³¹⁹ Nastevičs 2018, 91

Ένα ακόμη ζήτημα που αξίζει να συζητηθεί για τους λαούς της Ανατολής είναι η αντίληψη περί φύλου, στην παιδική ηλικία. Μένοντας ακόμη στη γεωγραφική ενότητα της Εγγύς Ανατολής με επίκεντρο την Συροπαλαιστίνη, παρατηρείται με βάση τις αναφορές της Βίβλου, ότι είναι σημαντικό για την ισραηλινή κοινωνία της Παλαιάς (2000-1600 π.Χ.) και της Μέσης Βαβυλωνιακής Περιόδου (1595-1155 π. Χ.) να υπάρχει μικρό αγόρι στην οικογένεια. Ο λόγος φυσικά έγκειται στην ύπαρξη ενός άνδρα κληρονόμου, κάτι πολύ σημαντικό για την κοινωνία της εποχής³²⁰.

Γενικότερα όμως από μικρή ηλικία καθορίζονταν οι έμφυλες κοινωνικές υποχρεώσεις καθώς και τα τελετουργικά δρώμενα που ακολουθούσαν σε μικρή ηλικία το κάθε παιδί ανάλογα με το φύλο του. Τα αγόρια συγκεκριμένα εκπαιδεύονταν στις αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες μαθαίνοντας μεταξύ άλλων να προστατεύουν το κοπάδι από άγρια ζώα ενώ στη συνέχεια εκπαιδεύονταν και στη χρήση των όπλων. Τα κορίτσια αντίθετα παρατηρούσαν και μιμούνταν τη μητέρα στις εργασίες του σπιτιού και ανάλογα με το ηλικιακό στάδιο που βρίσκονταν αναλάμβαναν επιπλέον καθήκοντα. Το άρμεγμα των ζώων, η συλλογή νερού, η ύφανση και η παραγωγή ψωμιού ήταν μερικά από αυτά.

Όσον αφορά τα τελετουργικά πλαίσια, σχετιζόταν κι αυτό με την ηλικία και το φύλο των παιδιών. Τα αγόρια για παράδειγμα υποβάλλονταν στην τελετή της περιτομής από τη βρεφική ηλικία, ενώ τα κορίτσια βίωναν μία συγκεκριμένη ιεροτελεστία κατά τη διάρκεια της εφηβείας. Η τελετή αυτή ήταν κατά κάποιο τρόπο αναπαράσταση του ταξιδιού της κόρης Jerhthah, σύμφωνα με την οποία οι έφηβες κοπέλες πήγαιναν σε λόφους και μέσω μίας τελετής θρηνούσαν την παρθενία τους³²¹. Οι τελετές αυτές θα μπορούσαν να θεωρηθούν κατά κάποιο τρόπο «τελετές μετάβασης- διαβατήριες» από το ένα ηλικιακό στάδιο στο επόμενο.

Τέλος συνεχίζοντας με το θρησκευτικό – τελετουργικό πλαίσιο τα παιδιά φαίνεται πως χρησιμοποιούνται ως θύματα θυσιών χωρίς ωστόσο να γίνεται ιδιαίτερη διαφοροποίηση στο φύλο. Ωστόσο υπάρχει προτίμηση στα αρσενικά παιδιά και ιδίως στους πρωτότοκους γιους, όχι γιατί αντιμετωπίζονται σαν «εξιλαστήρια θύματα», αλλά αντιθέτως επειδή έχουν μεγαλύτερη αξία και κύρος³²². Σε γενικές γραμμές ωστόσο θυσίες παιδιών συναντάμε σε μεγάλο εύρος της Εγγύς Ανατολής και συγκεκριμένα στους Φοίνικες, στους Μωαβίτες, στους Ισραηλινούς και στους Πουνίτες όπως φαίνεται από τις αναφορές της Βίβλου. Παρόλα αυτά οι βιβλικές αναφορές δεν μπορούν να θεωρηθούν αποδεικτικά

³²⁰ Garroway 2014, 49-50, 247

³²¹ Garroway 2018, 171

³²² Garroway 2014, 253

αρχαιολογικά στοιχεία της παραπάνω τελετουργικής πρακτικής στην Ανατολή. Η παράδοση ωστόσο της παιδικής θυσίας έχει συσχετιστεί με τις τελετουργικές πρακτικές της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην περιοχή της Συροπαλαιστίνης (1550-1070 π.Χ). Αρχαιολογικά διαθέτουμε τεκμήρια μάλιστα που αποδεικνύουν αυτού του είδους την ενέργεια. Πιο αναλυτικά στο ανάγλυφο του Ραμσή ΙΙ (1279-1213 π.Χ) , στον ναό του *Beit-el-Wali* της Νουβίας απεικονίζεται ένα τέτοιου είδους τελετουργικό. Συγκεκριμένα παρουσιάζονται κάτοικοι της πόλης να προσφέρουν ως θυσία στους θεούς του ουρανού, βρέφη και παιδιά πετώντας τα από τα τείχη της πόλης, με την παρουσία ιερέα που ανάβει θυμιατήριο.-Ωστόσο είναι αξιοσημείωτο πως στην προαναφερόμενη περίπτωση η θυσία δεν επιτυγχάνεται με καύση, αλλά με την πτώση των παιδιών από τα τείχη³²³.

Η πρακτική αυτή της θυσίας παιδιών, παρόλο που δεν έχει εντοπιστεί οστεοαρχαιολογικά, φαίνεται ότι επιβεβαιώνει αρχαιολογικά τις αναφορές της Βίβλου. Κατά βάση αυτό συμβαίνει μέσω των προαναφερόμενων εικονογραφικών παραστάσεων αλλά και μέσω ενεπίγραφων τεκμηρίων. Η επιγραφή RS 24.266 VI D από την Ουγκαρίτ αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα. Στην επιγραφή παρουσιάζεται μία σειρά ενεργειών που θα πρέπει οι κάτοικοι της πόλης να εφαρμόσουν στην περίπτωση που η πόλη τους βρεθεί σε κατάσταση πολιορκίας. Στις ενέργειες αυτές ανήκει και η θυσία του πρωτότοκου γιου στον θεό Βάαλ. Αντίστοιχη περίπτωση έχουμε και στην πινακίδα DAT II 5 από την *Deir 'Allā* στην οποία αναφέρεται ότι σε περίπτωση που η πόλη βρίσκεται σε κίνδυνο, μπορεί να προσφερθεί στους θεούς ως θυσία ένα παιδί. Επομένως παρατηρείται πως η θυσία των παιδιών είναι μία ενέργεια που συμβάλλει στη συλλογική εύνοια της κοινότητας. Παρόλα αυτά οι αναφορές σε θυσίες παιδιών είναι μόνο επιγραφικές και εικονογραφικές, επομένως η έλλειψη οστεοαρχαιολογικών ενδείξεων αφήνει πάντα ανοιχτό το ενδεχόμενο να μην πραγματοποιούνταν τελικά τέτοιες θυσίες³²⁴).

Πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με την ζωή και την καθημερινότητα των παιδιών αντλούμε και από τις αιγυπτιακές πηγές για την οποία θα αναφερθούμε επίσης συνοπτικά. Τα ταφικά δεδομένα, τα ενεπίγραφα τεκμήρια και η εικονογραφία προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για τον τρόπο που αντιμετωπίζονταν τα παιδιά και τα βρέφη. Τα βρέφη συνηθιζόταν να θηλάζονται έως τα 3 έτη και μάλιστα όχι απαραίτητα από τη μητέρα τους. Οι Αιγύπτιοι προσλάμβαναν δηλαδή τροφούς, ειδικότερα στις αριστοκρατικές οικογένειες, γιατί θεωρούσαν πιο αξιόλογο και ίσως πιο σωστό να αναλάβει μία

³²³ Garroway 2014, 184-5

³²⁴ Garroway 2014, 185, 189-90

«ειδικευμένη» γυναίκα, τη φροντίδα και τη διατροφή των βρεφών. Η τροφός ωστόσο, έπρεπε να πληροί κάποιες προϋποθέσεις για να αναλάβει τη διατροφή του παιδιού. Ανάμεσα σε αυτές ήταν η αποκλειστικότητα ως τροφός του παιδιού, να μην είχε αναλάβει δηλαδή να θρέφει και άλλα βρέφη, αλλά και η απαγόρευση σύναψης σεξουαλικών σχέσεων για το διάστημα που προσέφερε τις «υπηρεσίες» της³²⁵.

Από την αιγυπτιακή εικονογραφία παρατηρούμε επίσης, ότι οι γυναίκες που φρόντιζαν τα παιδιά απασχολούνταν συγχρόνως και σε άλλους τομείς. Σε πάρα πολλές εικονογραφικές σκηνές από ταφικά σύνολα προβάλλονται γυναίκες να απασχολούνται με κάποια εργασία, όπως συγκομιδή σύκων ή ψήσιμο ψωμιού, έχοντας ταυτόχρονα βρέφη είτε στην αγκαλιά τους, είτε στα γόνατά τους είτε θηλάζοντάς τα. Τα μωρά εικονίζονται επίσης τοποθετημένα σε υφάσματα που δένονταν γύρω από το στήθος των γυναικών συνήθως κοντά στην καρδιά τους. Το τελευταίο μάλιστα χαρακτηριστικό δηλώνει και τον τρόπο που οι Αιγύπτιοι φρόντιζαν τη μεταφορά των παιδιών σε σχέση με άλλους λαούς της εποχής μιας και οι Λίβυοι και οι Νούβιοι προτιμούσαν τη μεταφορά των βρεφών σε καλάθια που ήταν δεμένα στην πλάτη τους³²⁶.

Παρατηρούμε επομένως ότι περίπου μέχρι τα 3 έτη τα παιδιά εξαρτιόνταν από τις μητέρες ή τις τροφούς όσον αφορά τη διατροφή τους. Επομένως μάλλον σίγουρα ως τα 3 έτη είχαν για την αιγυπτιακή συνείδηση την «ταυτότητα του παιδιού». Μετά από αυτό το στάδιο και συγκεκριμένα την περίοδο μεταξύ 5-10 ετών το παιδί ξεκινούσε την εκπαίδευσή του, η οποία είχε διάρκεια μέχρι το παιδί να φτάσει τα 12 ή 16 έτη. Θεωρείται μάλιστα ότι από το 5 έτος και μετά το παιδί εκπαιδεύεται άτυπα μέσω της μίμησης για να αποκτήσει ενήλικη συμπεριφορά³²⁷.

Δύο καθοριστικά γεγονότα στη ζωή των παιδιών στην Αίγυπτο που σχετίζονταν με το φύλο τους, ήταν αυτά που καθόριζαν την ένταξή τους στον κόσμο της ενηλικίωσης. Στα αγόρια περίπου στην ηλικία μεταξύ 12-16 ετών γινόταν περιτομή, γεγονός που αποτελούσε το μεταβατικό στάδιο για να εισέλθουν αυτά στην φάση της ενηλικίωσης³²⁸. Επομένως δε φαίνεται να υπήρχε συγκεκριμένη ηλικία που καθόριζε αυτή τη μετάβαση, αλλά ένα συγκεκριμένο ηλικιακό εύρος που σχετιζόταν συγκεκριμένο πολιτισμικό – τελετουργικό γεγονός. Αξίζει βέβαια στο σημείο αυτό να πούμε, ότι η περιτομή εφαρμοζόταν και στην Εγγύς Ανατολή, όπως προαναφέρθηκε στην αρχή σε βρέφη και

³²⁵ Ezz 2015, 25

³²⁶ Ezz 2015, 26-7

³²⁷ Zinn 2013, 2318

³²⁸ Zinn 2013, 1

στη συνέχεια σε παιδιά με μεγαλύτερης ηλικίας³²⁹. Το ίδιο ακριβώς συνέβαινε και με τα κορίτσια, με τη διαφορά ότι η ενηλικίωσή τους ξεκινούσε μόλις ξεκινούσε η εμμηνορρυσία. Μετά την έναρξή της τα κορίτσια μπορούσαν να παντρευτούν, όπως υπολογίζεται, περίπου σε ηλικία 12-13 ετών, αν και ανάλογα φυσικά τον οργανισμό, η διαδικασία της εμμηνορρυσίας και φυσικά της ενηλικίωσης και του γάμου μπορούσε να ξεκινήσει πολύ νωρίτερα. Άρα παρατηρείται ότι τα κορίτσια ενηλικιώνονταν γρηγορότερα από τα αγόρια, αφού για τα τελευταία, καθοριστική ήταν πρωτίστως η εκπαίδευσή και η επακόλουθη τελετή της περιτομής³³⁰.

Όσον αφορά την εκπαίδευση και εδώ παρατηρούμε πως τα κορίτσια μαθήτευαν κοντά στις μητέρες και τα αγόρια κοντά στους πατέρες. Αν και υπήρχε βέβαια δυνατότητα ανέλιξης και η κοινωνική θέση δεν ήταν εμπόδιο για να εκπαιδευτεί και να εργαστεί ένα παιδί σε κάποιον άλλο τομέα από αυτόν που η οικογένειά του εργαζόταν, εντούτοις συνηθιζόταν τα παιδιά να μαθαίνουν το «επάγγελμα» των γονέων τους. Τα αγόρια και τα κορίτσια μάθαιναν αρχικά σωστούς τρόπους συμπεριφοράς, τελετουργικές πρακτικές και ηθικές αξίες από τους πατέρες και τις μητέρες τους αντίστοιχα. Ακόμα στην αιγυπτιακή κοινωνία υπήρχαν δάσκαλοι, που ενέτασσαν τους μαθητές-παιδιά στον χώρο της γραφής, έναν κλάδο που θεωρούταν ανώτερος στην κοινωνία της Αιγύπτου³³¹.

Τέλος, μία ακόμη αρχαιολογική ένδειξη που μπορεί να σχετίζεται με παιδιά στην Αίγυπτο είναι η ύπαρξη «επιτραπέζιων παιχνιδιών». Συγκεκριμένα έχουν διασωθεί μικρού τύπου αντικείμενα και επιφάνειες που αποδίδουν τρεις τύπους αιγυπτιακών «επιτραπέζιων» παιχνιδιών. Τα παιχνίδια αυτά καλούνται *senet*, *men* και *mehen* και έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό, ότι όλα παίζονταν με πόνια που τοποθετούνταν πάνω σε μία επιφάνεια. Σημαντικές πληροφορίες γι' αυτά αντλούμε συλλογικά από τον τάφο του *Hesyr-Re* στη Βόρεια Saqqara καθώς εκεί εντοπίστηκαν και τα τρία αυτά παιχνίδια στην ίδια συνάφεια³³².

Αναλυτικά το *senet* έχει ως κύριο χαρακτηριστικό μία επιφάνεια που εικονίζει έναν πίνακα τριάντα τετραγώνων. Στο τάφο του *Hesyr-Re* εκτός από την επιφάνεια, βρέθηκε πλησίον της και ένα εβένινο κιβώτιο που φύλασσε τα πόνια του παιχνιδιού. Τα πόνια προορίζονταν για δύο παίχτες. Επιπλέον μαζί με τα παραπάνω βρέθηκαν τέσσερις επιμήκεις ράβδοι και έχει θεωρηθεί πως είχαν τον ρόλο των «ζαριών». Με αντίστοιχο τρόπο φαίνεται πως παιζόταν και το *men*, το οποίο επίσης αποτελούταν από μία

³²⁹ Garaway 2018, 171

³³⁰ Zinn 2013, 2318

³³¹ Zinn 2013, 2318, 2320

³³² Kendall 2007, 33

επιφάνεια που απεικόνιζε σειρές τετραγώνων, παιζόταν με πόνια και προοριζόταν μόνο για δύο παίχτες. Όσον αφορά το *mehen* παίζεται πάλι με πόνια, τα οποία όπως φανερώνουν τα ευρήματα από τάφους τόσο στη Saqqara όσο και στην Αβυδο, απεικονίζουν κατά κύριο λόγο λιοντάρια, αλλά και άλλα είδη ζώων, όπως σκύλους. Γνωρίζουμε μάλιστα ότι ο όρος *mehen* μπορεί να αποδοθεί ως «κουλουριάζω» ή «κουλουριασμένος» και πιθανόν σχετίζεται με το σχήμα που έχει η σανίδα του παιχνιδιού. Ωστόσο από τον τάφο του *Hesy-Re* δεν έχει εντοπιστεί καμία επιφάνεια του παιχνιδιού. Έτσι πληροφορίες γι' αυτές διαθέτουμε από τον τάφο του *Peribsen*, βασιλιά της Δεύτερης Δυναστείας όπου έχουν εντοπιστεί τέσσερις επιφάνειες για *mehen*, όλες στρογγυλές και κατασκευασμένες από ψαμμίτη με κάλυψη υαλώδους υλικού³³³.

Από τα παραπάνω παρατηρούμε πως και τα τρία παιχνίδια είχαν ως κοινά χαρακτηριστικά την επιφάνεια και τα πόνια. Γεγονός που φαίνεται να σχετίζεται και με τη μορφή των «παιχνιδιών» που συναντάμε στον Τάφο IV του Ταφικού Κύκλου Α των Μυκηνών, όπου οι ευρεθείσες πλάκες φαγεντιανής χαρακτηρίστηκαν ως επιφάνεια παιχνιδιού, αλλά και με τη μορφή του «παιχνιδιού» στην Θήβα, εκεί που στο δάπεδο ανακτορικού κτηρίου στην ακρόπολη της Καδμείας παρατηρήθηκαν χαραγμένες κάθετες και οριζόντιες παράλληλες γραμμές σαν πλέγμα και εντοπίστηκε κυβοειδές αντικείμενο που θεωρήθηκε πόνι. Η ύπαρξη μάλιστα πλέγματος θυμίζει τη μορφή της επιφάνειας του *senet* που περιλαμβάνει πίνακα τριάντα τετραγώνων³³⁴.

Ωστόσο δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι τα παιχνίδια με επιφάνειες, δεν είναι κάτι άγνωστο στον αιγαιακό χώρο. Το «Ζατρίκιο της Κνωσού» για παράδειγμα ανήκει στην παραπάνω κατηγορία των παιχνιδιών με επιφάνειες. Πρόκειται μάλιστα για ένα αντικείμενο που είναι επενδυμένο με πολύτιμα υλικά, μιας και η επιφάνειά του διαθέτει πλάκες ορείας κρυστάλλου και φύλλα αργύρου, ενώ το πλαίσιο του ελεφαντοστό και φύλλα χρυσού. Παρόλο που βασίζεται σε ανατολικές επιρροές και ενδεχομένως ανήκει στην ίδια «οικογένεια» με το ακκαδικό «Επιτραπέζιο της Ur» από τους Βασιλικούς Τάφους, τεκμηριώνει πως ήδη από τη ΜΜ στο Αιγαίο η ιδέα των επιτραπέζιων παιχνιδιών δεν ήταν άγνωστη³³⁵. Ως εκ τούτου δεν είναι απαραίτητο οι Μυκηναίοι να εμπνεύστηκαν τα μυκηναϊκά παιχνίδια από τα αντίστοιχα επιτραπέζια της Ανατολής.

Αξίζει βέβαια να αναφέρουμε ότι η χρήση των αιγυπτιακών επιτραπέζιων ενδέχεται να μην ήταν αποκλειστικά μία κοσμική- ψυχαγωγική ασχολία, καθώς ο εντοπισμός τέτοιων

³³³ Kendall 2007, 33-5

³³⁴ Pliatsika 2022, 51-79

³³⁵ Brumbaugh 1975, 135-6

παιχνιδιών σε ταφικό πλαίσιο, η δημιουργία πομάτων αγγείων στη μορφή και στο σχήμα της επιφάνειας του *mehen*, η σκαλιστική απεικόνιση ζώων όπως χελώνες και φίδια στην επιφάνεια των παιχνιδιών και τέλος η παρουσία αυτών των παιχνιδιών στην εικονογραφία τα εντάσσει σε ένα τελετουργικό - «μαγικό» πλαίσιο στην αιγυπτιακή κοινωνία³³⁶. Ιδιαίτερος το *mehen* έχει θεωρηθεί πως συνδέεται κατ' εξοχήν με ένα τελετουργικό υπόβαθρο. Η σπειροειδής επιφάνειά του μάλιστα ερμηνεύεται ως μία αλληγορία για τον αγώνα που πρέπει να κάνουν οι ζωντανοί για κερδίσουν την αιώνια ζωή, καταπατώντας τους φόβους του Κάτω Κόσμου. Δεν είναι τυχαίο μάλιστα ότι *Mehen* ονομάζεται και μία αιγυπτιακή θεότητα που καταγράφεται σε αρκετά αιγυπτιακά κείμενα, μεταξύ αυτών στα Πυραμιδικά Κείμενα του Παλαιού Βασιλείου και στο Βιβλίο των Νεκρών του Νέου Βασιλείου, γεγονός που ενισχύει ακόμη τη τελετουργική υπόσταση του παιχνιδιού³³⁷. Επομένως δεν αποκλείεται και τα μυκηναϊκά «παιχνίδια» που περιγράψαμε, αν πράγματι λειτουργούσαν ως παιχνίδια να αξιοποιούνταν και σε κάποιο τελετουργικό πλαίσιο.

Τέλος παρατηρούμε πως ο εντοπισμός των παιχνιδιών αυτών στην Αίγυπτο, γίνεται σε τάφους ενηλίκων και μάλιστα υψηλόβαθμων, όπως ήταν ο *Hesyt-Re*, υψηλόβαθμος αξιωματούχος του *Djoser*, αλλά και ο *Peribsen* που ήταν φαραώ της Δεύτερης Δυναστείας. Επομένως η χρήση τέτοιων παιχνιδιών σίγουρα ήταν προνόμιο, αν όχι αποκλειστικά και των ενηλίκων και φαίνεται πως σχετιζόταν και με το κύρος της θέσης τους. Η εικονογραφία βέβαια προσφέρει ικανοποιητικές πληροφορίες γι' αυτούς που έπαιζαν τα συγκεκριμένα παιχνίδια. Οι παίκτες εμφανίζονται νέοι αλλά όχι απαραίτητως παιδιά, επομένως ίσως εικονίζονται έφηβοι ή νέοι ενήλικες άνδρες³³⁸.

Κλείνοντας θα αναφερθούμε συντόμως και στον τρόπο που άλλοι πολιτισμοί της Ανατολής αντιμετώπιζαν το παιδί στο πλαίσιο της δικής τους πολιτισμικής οντότητας. Στη χεττιτική κοινωνία για παράδειγμα κατείχε σημαντικό ρόλο ο μήνας γέννησης ενός παιδιού, καθώς αυτός καθόριζε τη μελλοντική πορεία που θα είχε το παιδί στη ζωή του. Ενδεικτικά αν ένα παιδί γεννιόταν τον δεύτερο μήνα του έτους, θα είχε υγιή καρδιά, ενώ αν γεννιόταν τον έβδομο μήνα, οι θεοί θα ευνοούσαν το παιδί. Αντίθετα οι οιωνοί αναφέρονταν και στις δυστυχίες που ένα παιδί θα είχε μετά τη γέννησή του, όπως για παράδειγμα ότι θα ήταν άρρωστο ή ότι θα πέθαινε πρόωρα, αν γεννιόταν τον τέταρτο ή τον πέμπτο μήνα του έτους αντίστοιχα. Παρατηρούμε λοιπόν πως ήδη από τη γέννηση του παιδιού, υπήρχε μία κοινωνική προκατάληψη σχετικά με το μέλλον του³³⁹. Οι

³³⁶ Kendall 2007, 40

³³⁷ Roblee 2018, 138

³³⁸ Kendall 2007, 40

³³⁹ Bryce 2002, 150

Χετταίοι ακόμη διαχώριζαν κοινωνικά το φύλο ήδη από πολύ πρόωμη ηλικία αφού τα νήπια στη χεττιτική κοινωνία, λάμβαναν δώρα που σχετίζονταν με το φύλο τους³⁴⁰.

Στη Βαβυλώνα η απόκτηση ενός παιδιού ήταν γεγονός ζωτικής σημασίας για τη διατήρηση της οικογένειας. Η σημασία της απόκτησης ενός παιδιού φαίνεται και από τον Κώδικα του Hammurabi, στον οποίο αναφέρεται ότι η μορφή της μονογαμικής οικογένειας, μπορούσε να σπάσει στην περίπτωση που η γυναίκα ήταν στείρα ή στην περίπτωση που αυτή δε θα μπορούσε να τεκνοποιήσει επειδή κατείχε κάποιο ιερατικό τίτλο. Σε κάθε περίπτωση λοιπόν είναι φανερό πως η απόκτηση παιδιού ήταν αρκετά σημαντική στη βαβυλωνιακή κοινωνία³⁴¹.

Ωστόσο βάσει των ενεπίγραφων ασσυριακών και βαβυλωνιακών τεκμηρίων παρατηρούμε πως ο λόγος εξασφάλισης παιδιών ήταν κυρίως η συμβολή των παιδιών στις εργασίες της οικογένειας. Γι' αυτόν τον λόγο προτιμούνταν οι γιοι. Ο «οικονομικός χαρακτήρας» των παιδιών φαίνεται και από τις συμβάσεις υιοθεσίας, όπως παρατηρείται και από τον Κώδικα του Hammurabi, οι οποίες αντιμετώπιζαν τα υιοθετημένα παιδιά ως φθινό εργατικό δυναμικό³⁴².

Τέλος παρατηρούμε πως στην Ασσυριακή κοινωνία υπήρχαν νόμοι που ρύθμιζαν τη συμπεριφορά των παιδιών απέναντι στους γονείς τους, καθώς ο σεβασμός των γονέων θεωρούταν θρησκευτικό καθήκον στην Ασσυρία. Οι νόμοι μάλιστα φαίνεται πως ήταν πολύ σκληροί για τα παιδιά, αφού στην περίπτωση που αυτά χτυπούσαν ή ακόμη έστελναν κατάρες λεκτικά στους γονείς τους, η τιμωρία τους ήταν αποκλειστικά ο θάνατος³⁴³.

Με βάση την παραπάνω ενδεικτική παρουσίαση των δεδομένων παρατηρούμε πως κάθε πολιτισμός της Ανατολής διαθέτει διαφορετική αντίληψη για τον τρόπο που αντιμετώπιζε το παιδί στην κοινωνία, τον ρόλο του αλλά και τις αντιλήψεις που το συνόδευαν. Στο πλαίσιο της μελέτης της μυκηναϊκής κοινωνίας, αξίζει να σταθούμε στο γεγονός ότι δεν υπάρχει κάποιος αντίστοιχος ή παρόμοιος όρος στη Γραμμική Β' που χαρακτηρίζει ή θα μπορούσε να χαρακτηρίζει το «παιδί» στη μυκηναϊκή διάλεκτο ούτε φαίνεται ετυμολογικά να συνδέεται με κάποιο όρο των γλωσσών της Ανατολής. Ωστόσο ελλείπει γραπτών νομικών, θρησκευτικών και λογοτεχνικών κειμένων στον μυκηναϊκό πολιτισμό

³⁴⁰ Beckman 1978, 8–9

³⁴¹ Mendelsohn 1948, 24

³⁴² Mendelsohn 1948, 37-8

³⁴³ Mendelsohn 1948, 37-8

μπορούμε να θέσουμε μερικούς προβληματισμούς σχετικά με το «μυκηναϊκό παιδί» βασιζόμενοι σε μερικές πληροφορίες από την Ανατολή.

Αρχικά όπως προαναφέρθηκε, η ενηλικίωση ενός παιδιού μπορεί να διαφέρει ηλικιακά ανάλογα με το φύλο και μπορεί να σχετίζεται είτε με την εμμηνορρυσία είτε με την περιτομή αντίστοιχα. Για την πρώτη περίπτωση παρατηρούμε πως υπάρχουν κάποιες πιθανές ενδείξεις να ήταν εξίσου σημαντική και στο Αιγαίο βάσει των μινωικών εικονογραφικών στοιχείων που συζητήθηκαν, αντίστοιχα επομένως θα μπορούσε και η περιτομή να έπαιζε κάποιον ρόλο στο Αιγαίο όπως και στους πολιτισμούς της Ανατολής.

Στο πλαίσιο των τελετουργιών δεν έχουμε ενδείξεις για μυκηναϊκές παιδικές θυσίες όπως έχουμε στους πολιτισμούς της Εγγύς Ανατολής, τουλάχιστον εικονογραφικά και επιγραφικά, οπότε μάλλον δεν φαίνεται να ταυτίζονταν σε αυτή την πρακτική ο μυκηναϊκός κόσμος. Αντίθετα όσον αφορά τις τελετές μετάβασης και στον μινωικό και στον μυκηναϊκό πολιτισμό αλλά και στην Ανατολή βλέπουμε πως έπαιζαν ρόλο στη γενικότερη αντίληψη για την ένταξη των παιδιών σε ένα νέο ηλικιακό πλαίσιο με ό,τι κοινωνικές διαφοροποιήσεις αυτό συνεπαγόταν.

Τέλος οι πολιτισμοί της Ανατολής και ιδίως ο χεττιτικός, φέρουν στο προσκήνιο και άλλα ζητήματα που δεν θα μπορούσαν να φανούν μέσα από τα αρχαιολογικά ευρήματα, όπως το ζήτημα των οίωνων και της αντίληψης που διαμορφωνόταν για το μέλλον των παιδιών ανάλογα με τον μήνα της γέννησής τους. Είναι φανερό ότι τέτοιες πληροφορίες για παρόμοιες πολιτισμικές αντιλήψεις στη μυκηναϊκή κοινωνία δεν μπορούμε να τις γνωρίζουμε, επομένως πρέπει πάντα να συνυπολογίζουμε πως εκτός από τα αρχαιολογικά τεκμήρια που συμβάλλουν στην δημιουργία μιας εικόνας για τον ρόλο του παιδιού, οι άνθρωποι ενδεχομένως να διακατέχονταν από αντιλήψεις και ιδέες που άγγιζαν τη σφαίρα του υπερφυσικού και διαμόρφωναν την εικόνα του παιδιού εντελώς διαφορετικά από αυτή που είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε σήμερα.

Παράρτημα 2: Το παιδί στην αρχαία ελληνική γραμματεία

Οι αναφορές στο παιδί και στην παιδική ηλικία στην αρχαία ελληνική γραμματεία, θα χρησιμοποιηθούν επικουρικά προσπαθώντας να δούμε αν η μεταγενέστερη εικόνα που διαμορφώθηκε για το παιδί, είχε κάποιες ρίζες στη μυκηναϊκή εποχή. Πρώτα απ' όλα θα αναφερθούμε συνοπτικά στα ομηρικά έπη και στον τρόπο που η κοινωνία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου αντιλαμβάνεται τον ρόλο του παιδιού. Στη συνέχεια θα μιλήσουμε για τις αναφορές του παιδιού και των ηλικιακών σταδίων του μέσα από την ελληνική γραμματεία.

Αρχικά όσον αφορά την κοινωνική αντιμετώπιση των παιδιών, αξιοσημείωτο είναι πως ο Όμηρος τα κρατά πάντα μακριά από τις οδύνες του πολέμου, κάτι που φαίνεται χαρακτηριστικά και με τη στάση που κρατά ο Έκτορας να αποπλιστεί μπροστά στον γιο του Αστυάνακτα, κατά τη σκηνή συνάντησής του με αυτόν και την Ανδρομάχη (ραψωδία Ζ, στ. 466-484). Σε γενικές γραμμές όμως παρατηρούμε πως οι αναδρομές που κάνει ο Όμηρος στη σχέση μεταξύ Έκτορα-Ανδρομάχης-Αστυάνακτα, είναι πάντα σκηνές θαλπωρής και προστασίας του μικρού παιδιού³⁴⁴.

Επιπροσθέτως παρατηρείται και μία εξάρτηση μεταξύ πατέρα-μητέρας-παιδιού σε ολόκληρο το έπος. Συνηθίζονται δηλαδή σκηνές που τα τρία μέλη της οικογένειας βρίσκονται μαζί, αλλά και σκηνές όπου τα μέλη βρίσκονται εκατέρωθεν με κάποιο άλλο (πχ πατέρα-παιδί, μητέρα-παιδί). Βέβαια αξίζει να αναφέρουμε ότι αυτή η τριαδική δομή αφορά γενικότερα τη συγγενική σχέση μεταξύ παιδιού-γονιού ανεξαρτήτως ηλικίας³⁴⁵.

Ένα επίσης ζήτημα που τίθεται τόσο στα ομηρικά Έπη όσο και στις τραγωδίες του Ευριπίδη γύρω από τον «κόσμο του Τρωικού Πολέμου», είναι το ζήτημα των ανθρωποθυσιών των νεαρών ατόμων. Σύμφωνα με την τραγωδία του Ευριπίδη «Ιφιγένεια εν Αυλίδι», η νεαρή Ιφιγένεια γίνεται θυσιαστήριο θύμα προς τιμήν της θεάς Άρτεμης με σκοπό η θεά να επιτρέψει τον απόπλου των πλοίων των Αχαιών προς την Τροία³⁴⁶. Αντίστοιχα σύμφωνα με την τραγωδία του Ευριπίδη «Εκάβη» μία θυσία επιδιώκεται και στο τέλος του Τρωικού Πολέμου. Αυτή τη φορά θύμα είναι η Πολυξένη, η κόρη του Πριάμου και της Εκάβης. Η αναγγελία της απόφασης δίνεται από το πνεύμα του προσφάτως θανόντος Αχιλλέα και φαίνεται πως ο επικείμενος θάνατός της είναι αναπόφευκτος, καθώς ήταν ο μόνος τρόπος για να επιτραπεί στα πλοία των Αχαιών να

³⁴⁴ de Bromhead 2010, 22

³⁴⁵ Briggs 2010, 155-61

³⁴⁶ Ευριπίδης, Ιφιγένεια εν Αυλίδι στ. 10, στ. 88

σαλπάρουν για την πατρίδα³⁴⁷. Τέλος όπως παρουσιάζεται στην Ιλιάδα, στη ραψωδία Ψ ένα ακόμη γεγονός μαζικών θυσιών νεαρών ατόμων λαμβάνει χώρα στην Τροία στον βωμό του Πατρόκλου. Σύμφωνα με το γεγονός αυτό ο Αχιλλέας επιδιώκει να καθαγιάσει τον βωμό του αποθανόντος Πατρόκλου, προσφέροντας στους θεούς θυσία δώδεκα νέων Τρώων στον βωμό του. Στον βωμό θυσιάστηκαν ακόμη αρνιά, τέσσερα άλογα, βόδια και σκύλοι³⁴⁸. Η συνύπαρξη βέβαια νεαρών ατόμων σε θυσιαστήριο βωμό μαζί με ζώα θα μπορούσε να συνδεθεί με τα αρχαιολογικά παράλληλα που συζητήθηκαν στο 10.5 σχετικά με το Υπόγειο Δωμάτιο Λατρείας στη Μινωική Κρήτη αλλά και με τη θυσία νεαρής κοπέλας μαζί με ζώα στο ΥΜ ΠΙΒ Καστέλι Χανίων, ενισχύοντας έτσι τις ερμηνείες ότι οι παραπάνω χώροι προσφέρθηκαν για μία μαζική θυσία νεαρών ατόμων, χωρίς ωστόσο να ξεχνάμε ότι η περίοδος των δύο παραπάνω γεγονότων είναι εντελώς διαφορετική.

Στην Κλασική Εποχή από την άλλη, υπάρχουν παρά πολλές πηγές που δείχνουν το ενδιαφέρον και τους ισχυρούς δεσμούς μεταξύ γονέων και παιδιών. Από τον πρώιμο ομηρικό ύμνο της Δήμητρας που θρηνεί για την αρπαγή της κόρης της, Περσεφόνης, μέχρι και τη μεταγενέστερη τραγωδία της Άλκηστης που πριν θυσιαστεί για τον σύζυγό της, μόνο της μέλημα είναι να προσευχηθεί στην Εστία για το μέλλον των παιδιών της, φαίνεται ακριβώς αυτή η αγάπη και η προσηλωμένη φροντίδα των γονέων για το παιδί³⁴⁹.

Συνεχίζοντας αναφερόμενοι στον τρόπο αντίληψης των παιδιών στο ταφικό τοπίο, παρατηρούμε πως στην Κλασική Αρχαιότητα υπήρχε μία ποικιλία αντιδράσεων των ζωντανών απέναντι στον παιδικό θάνατο που ίσως σχετιζόταν και με την ηλικία των παιδιών. Ο θάνατος των παιδιών είναι ένα σταθερό θέμα στην Ιλιάδα και κυριαρχεί σε ολόκληρο το έπος. Κατά πλειοψηφία βέβαια τα θύματα είναι ενήλικες και όχι μικρά παιδιά. Παρόλα αυτά ο Αστυάνακτας είναι ένα βρέφος, που βιώνει πρόωρο θάνατο, γεγονός που στον Όμηρο, παρουσιάζεται ως βάνασο. Αντίστοιχα στην τραγωδία παρουσιάζεται έντονα η θλίψη και η στοργή για τον θάνατο των παιδιών. Οι ιστορικοί φαίνεται επίσης πως διατηρούν την ίδια γραμμή θλίψης και συμπόνιας απέναντι στους νεκρούς νεαρής ηλικίας. Ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης χρησιμοποιούν τους θανάτους των κάτω των δεκαπέντε ετών παιδιών που είχαν μαθητές, ως παράδειγμα συντριπτικής συμφοράς³⁵⁰. Ο Θουκυδίδης μάλιστα χαρακτηρίζει τη σφαγή των παιδιών της Μυκάλης από τους Θράκες ως την πιο απροσδόκητη και πιο τρομερή συμφορά που έπληξε ποτέ

³⁴⁷ Ευριπίδης, Εκάβη, στ. 35-45 · McGeorge 2015, 46

³⁴⁸ Ιλιάδα Ψ, στ. 161-183

³⁴⁹ de Bromhead 2010, 25

³⁵⁰ Golden 1988, 152-3

την πόλη (Θουκυδίδης 7.29: *καὶ ζυμφορὰ τῇ πόλει πάση οὐδεμιᾶς ἤσσω μᾶλλον ἑτέρας ἀδόκητός τε ἐπέπεσεν αὕτη καὶ δεινή*) Επομένως βλέπουμε γενικότερα την τάση στην ελληνική γραμματεία, ο παιδικός θάνατος να βιώνεται αρκετά έντονα με δυνατότερα συναισθήματα από τον θάνατο των ενηλίκων.

Παρόλα αυτά όπως αναφέραμε μάλλον η ηλικία του θανάτου ήταν αυτή που ενδεχομένως καθόριζε και τον βαθμό θλίψης των νεκρών παιδιών. Χαρακτηριστική είναι η φράση του Έντουαρντ Σόρτερ στην οποία εμπεριέχεται το παραπάνω ζήτημα: «... *οι μητέρες έβλεπαν με αδιαφορία την ανάπτυξη και την ευτυχία των βρεφών κάτω των δύο ετών*»³⁵¹. Πράγματι αρκετά στοιχεία της ελληνικής και της ρωμαϊκής κοινωνίας μοιάζει να συνάδουν με αυτή την πεποίθηση. Αρχικά η βρεφική θνησιμότητα ήταν υψηλή που εκτιμάται περίπου μεταξύ 30-40% κατά το πρώτο έτος της ζωής. Επομένως τέτοιοι πρόωροι θάνατοι ήταν αναμενόμενοι.³⁵² Τα παραπάνω ποσοστά επιβεβαιώνονται αρχαιολογικά και από τις ανασκαμμένες ρωμαϊκές ταφές νεογνών, όπως για παράδειγμα στο Argenton της Γαλλίας με ποσοστό θνησιμότητας βρεφών 26 % αλλά και στη Velia στην νοτιοανατολική Ιταλία με ποσοστό να αγγίζει το 31%. Αντίστοιχα στο Kellis στην Αίγυπτο οι ταφικές ενδείξεις έδειξαν τη βρεφική θνησιμότητα να κατέχει ποσοστό 34,6% επί του συνόλου και τέλος στο Setif της Αλγερίας να φτάνει το 39% επί του συνόλου³⁵³.

Σπάνια μάλιστα μνημονεύονταν και συχνά επιτρεπόταν η ταφή τους εντός των ορίων των πόλεων, ακόμη και εντός των ορίων των σπιτιών. Ο Κικέρωνας μάλιστα αναφέρει μία κοινή πεποίθηση της εποχής πως αν ένα παιδί πεθάνει μικρό ο θάνατός του θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με ηρεμία, ενώ αν πεθάνει ως βρέφος δεν θα πρέπει να δίνεται σημασία³⁵⁴.

Συνεπώς φαίνεται πως κάτι τέτοιο συνάδει κατά κάποιον τρόπο με τα ταφικά δεδομένα που αναφέραμε από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και τον πιθανό τρόπο αντίληψης της εποχής για την παιδική ηλικία. Ο αναμενόμενος δηλαδή μεγάλος αριθμός βρεφικών θανάτων στον ρωμαϊκό κόσμο, σε συνδυασμό με την αδιαφορία που υπήρχε όσον αφορά την ανάπτυξη του παιδιού μέχρι τα δύο έτη, ωστόσο δηλαδή να αποκτήσει αντιληπτικές, επικοινωνιακές και στοιχειώδη κοινωνικές δεξιότητες, θα μπορούσε να ήταν αντίστοιχα και οι λόγοι που στη μυκηναϊκή εποχή το μεγάλο ενδιαφέρον για τα παιδιά στο ταφικό τοπίο ξεκινούσε από τα δύο έτη και μετά. Με αυτόν τον τρόπο καταλαβαίνουμε και το

³⁵¹ Shorter 1976, 168

³⁵² Golden 1988, 153-5

³⁵³ Carroll 2018, 4-7

³⁵⁴ Cic. Ttsc. 1.39.93

όριο κατά το οποίο ξεκινούσε ένα όν να καλείται ως παιδί και όχι μόνο το όριο της μετάβασης στην ενηλικίωση

Σχετικά με την εκπαίδευση των νέων παρατηρούμε ότι μεταξύ των ομάδων ελίτ, ήταν συνηθισμένο να εμπιστεύονται τα παιδιά στη φροντίδα των σκλάβων νοσοκόμων και παιδαγωγών³⁵⁵. Επιπλέον ένας ακόμη όρος που προστίθεται στη λίστα των «εκπαιδευτικών» της εποχής ήταν οι παιδοτρίβεις που ήταν υπεύθυνοι για τη σωματική αγωγή των νέων στο γυμνάσιο³⁵⁶.

Επιπροσθέτως οι γραπτές πηγές δεν παραλείπουν να αναφερθούν και σε παιχνίδια της εποχής με τα οποία ασχολούνταν τόσο τα παιδιά, όσο και οι ενήλικες. Ένα από αυτά είναι οι λεγόμενοι «αστράγαλοι». Πρόκειται για παιχνίδι που παιζόταν με τη χρήση των μικρών οστών που διαθέτουν στα πόδια τα θηλαστικά. Με το παιχνίδι αυτό μάλιστα, μιας και αξιολογεί μικρά οστά για την επίτευξή του, έχει θεωρηθεί πως ενδεχομένως έμοιαζε και το μυκηναϊκό «επιτραπέζιο» παιχνίδι της Οικίας Θ από τη Νοτιοδυτική Συνοικία των Μυκηνών. Επομένως η κατανόηση της σημασίας των αστραγάλων στον Κλασσικό κόσμο, ενδέχεται να συμβάλλει στις γνώσεις μας και για το παραπάνω μυκηναϊκό παιχνίδι. Λαμβάνοντας υπόψη μας τις γραπτές πηγές της Κλασσικής Αρχαιότητας, αλλά και την εικονογραφία της εποχής, παρατηρούμε πως οι «αστράγαλοι» δεν προορίζονταν μόνο για παιδιά. Παρόλο που συχνά βέβαια στο ταφικό πλαίσιο, γινόταν αυθαίρετα μία ταύτιση των αστραγάλων με παιδικές ταφές, χωρίς να υπάρχουν ή να έχουν μελετηθεί τα οστά, στην πραγματικότητα οι αστράγαλοι προορίζονταν για κάθε ηλικία και φύλο. Στο ταφικό πλαίσιο στις περιπτώσεις που αναλύθηκαν τα οστά παρατηρήθηκε ότι οι αστράγαλοι πράγματι υπήρχαν σε ταφές παιδιών και υπο-ενηλίκων, χωρίς ωστόσο να απουσιάζουν και από αυτές των ενηλίκων. Η απόθεση τους στους τάφους θα μπορούσε βέβαια να σχετίζεται και με κάποιες τελετουργικές διαδικασίες, ενώ δεν έχει αποκλειστεί και η σύνδεσή τους με «διαβατήριες τελετές»³⁵⁷. Επομένως είναι προφανές ότι και στην περίπτωση των *conus* δεν πρέπει να μιλάμε αυθαίρετα για «παιχνίδια» ανηλίκων, καθώς και ότι οφείλουμε να είμαστε ανοιχτοί σε υποθέσεις περί θρησκευτικής - τελετουργικής χρήσης αλλά και χρήσης σε τελετές μετάβασης.

Προχωρώντας στις γραπτές αναφορές και στον τρόπο χαρακτηρισμού των νέων, θα αναφερθούμε πρώτα στα ομηρικά έπη. Σε αυτά παρατηρούμε πως χρησιμοποιούνται αρκετοί όροι για να περιγραφούν τα νεαρής ηλικίας άτομα. Συγκεκριμένα για τη βρεφική

³⁵⁵ Golden 1988, 155

³⁵⁶ Sahibzanda Shakirullah et al 2015, 111

³⁵⁷ Care 2020, 58,61

και παιδική ηλικία ο Όμηρος χρησιμοποιεί τους όρους: «νήπιος», «τυτθός», «παις» και «παιδνός». Ο «τυτθός», συγκεκριμένα χαρακτηρίζει το μικρό ή αλλιώς το νέο παιδί³⁵⁸. Ο «νήπιος» επιπλέον χαρακτηρίζει όχι μόνο το «παιδί» αλλά γενικότερα, τον «παιδικό» με την έννοια του «ανόητου», όπως παρατηρείται σε αρκετά ομηρικά χωρία, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον στίχο 8 της ραψωδίας α, όπου περιγράφονται οι σύντροφοι του Οδυσσέα ως «νήπιοι», επειδή έφαγαν τα βόδια του Ηλίου (νήπιοι, οἱ κατὰ βοῦς Ὑπερίονος Ἡελίοιο)³⁵⁹. Ο «παις» φαίνεται πως δεν χαρακτηρίζει μόνο το «παιδί», αλλά και τον «γιο» ή την «κόρη»³⁶⁰. Ο «παιδνός» αναφέρεται στο παιδί και στον έφηβο και χρησιμοποιείται και σε θηλυκό γένος ως «παιδνή» προσδιορίζοντας το «κοράσιον»³⁶¹. Ακόμη χρησιμοποιούνται οι όροι «υιός» και «θυγάτηρ» που όπως και στη μυκηναϊκή διάλεκτο προσδιορίζουν τον «γιο» και την «κόρη» ως σχέσεις συγγένειας³⁶².

Επιπλέον για το νεογέννητο παιδί στα ομηρικά έπη χρησιμοποιείται η φράση «νέον γεγάως», δηλαδή ο «νεογέννητος». Προκύπτει από τους όρους «νέος» (νέφος) και το ρήμα «γίγνομαι» και χρησιμοποιείται στον Όμηρο με την έννοια της «ανύψωσης» ή της «γέννησης»³⁶³. Ακόμη αναφέρεται και ο όρος «τηλύγετος», που θεωρείται ότι προσδιορίζει την αριστοκρατική καταγωγή ενός παιδιού. Κάτι που συναντάται σε πολλά χωρία της Ιλιάδας με τον χαρακτηρισμό ηρώων με αυτό το επίθετο όπως ο Ιδομενέας (ραψωδία Ν, 170: ἀλλ' οὐκ Ἰδομενεῖα φόβος λάβε τηλύγετον ὄς) και ο Ορέστης (ραψωδία Ι, στ. 142-142: γαμβρός κέν μοι ἔοι· τίσω δέ μιν ἴσον Ὁρέστη, ὄς μοι τηλύγετος τρέφεται θαλίη ἔνι πολλῇ.)³⁶⁴. Στον Όμηρο χαρακτηρίζει ακόμη το μοναχοπαιδί ή ακόμη και το αγαπημένο παιδί. Τέλος ο όρος «τηλύγετος» διαθέτει και μία ακόμη ερμηνεία στον Όμηρο αφού έτσι καλούνται τα παιδιά που η σύλληψή τους έγινε σε γεροντική ηλικία όχι λόγω της αγάπης για την απόκτηση παιδιών, αλλά λόγω της ανάγκης³⁶⁵.

Τέλος ομηρική αναφορά γίνεται και στους όρους «κούρη», «κούρος» και «κουρίδιος-η-ον»³⁶⁶. Οι παραπάνω αφορούν τη νεαρή κοπέλα, το νεαρό αγόρι και τον νέο ή τη νέα που είναι νομίμως παντρεμένοι σε μικρή ηλικία αντίστοιχα. Εύλογα λοιπόν παρατηρούμε ότι

³⁵⁸ Pharr 1959, 376

³⁵⁹ Maravela 2019, 58-62

³⁶⁰ Pharr 1959, 376

³⁶¹ Ὀδ. Φ. 21, Ω. 338 · LSJ · Snell 2000, 919

³⁶² Snell 2008, 696-7

³⁶³ Pharr 1959, 350, 366

³⁶⁴ Coughanowr 1971, 218-21

³⁶⁵ Snell 2008, 467

³⁶⁶ Ο όρος στο θηλυκό γένος αναφέρεται συμπληρωματικά με τη φράση «της εκ παρθενίας γεγαμημένης γυναικός» στο λεξικό του Snell, προσδιορίζοντας με αυτόν τον τρόπο την κοινωνική κατάσταση την οποία προσδιορίζει ο όρος, αυτή του γάμου σε μικρή ηλικία.

στη «γλώσσα των ομηρικών επών» διατηρείται η μυκηναϊκή καταγωγή των όρων *ko-wa* και *ko-wo*, ενώ θα μπορούσε κανείς να υποθέσει πως ενδεχομένως αυτή η διατήρηση της ίδιας ρίζας και στον όρο «*κουρίδιος*» θα μπορούσε να χαρακτηρίζει και τον συσχετισμό των *ko-wa* και *ko-wo* σε σχέση με τη «νόμιμη δέσμευση» στην μυκηναϊκή κοινωνία³⁶⁷.

Όσον αφορά την αρχαία ελληνική γραμματεία, σύμφωνα με τους Golden και Beaumont στην Αθήνα και στην Σπάρτη, ένα νεογέννητο παιδί καλείται *βρέφος*, ενώ ένα παιδί που περνάει το στάδιο του βρέφους, καλείται *νήπιον*. Ένα αγόρι πριν την ενηλικίωση λέγεται *παις*. Όρος που χρησιμοποιείται επίσης για να δηλώσει και τον σκλάβο, κάτι που όπως είδαμε μοιάζει αρκετά με τη χρήση του όρου *zihārtu* και *zehru* στην Μεσοποταμία, όπου έχουν τον ρόλο όχι μόνο των νεαρών ατόμων αλλά και των «υπηρετών»,

Τα παράγωγα αυτά αντιστοιχούν σε για τα αγόρια και *zihārtu* και *zehertu* για τα κορίτσια. Ωστόσο οι όροι αυτοί δεν περιγράφουν μόνο νεαρά άτομα, αλλά καμιά φορά χαρακτηρίζουν και «υπηρέτες»³⁶⁸.

αλλά και τον μικρότερο σύντροφο σε ένα ανδρικό ομοφυλόφιλο ζευγάρι. Ωστόσο η λέξη χρησιμοποιήθηκε πιο συχνά για να περιγράψει ένα αγόρι κάτω από την ηλικία της νόμιμης ενηλικίωσης αλλά και ένα κορίτσι πριν από τον γάμο. Ακόμη αν ένα αγόρι από την Αθήνα που είχε συμπληρώσει το δέκατο όγδοο χρόνο της ηλικίας του ήταν εγγεγραμμένο στο δημοτικό μητρώο, αναφερόταν ως *ἔφηβος* κατά τη διετή περίοδο της στρατιωτικής του εκπαίδευσης. Από την άλλη, από την έναρξη της εφηβείας και μέχρι τον γάμο της, ένα κορίτσι από την Αθήνα καλούταν *παρθένος*³⁶⁹.

Άλλοι τρόποι προσδιορισμού της παιδικής ηλικίας είναι αυτός του πυθαγόρειου και του υποκράτειου συστήματος. Το πρώτο διαιρεί τον άνθρωπο σε τέσσερα ηλικιακά στάδια διάρκειας είκοσι ετών το καθένα, ενώ το δεύτερο σε επτά στάδια. Το παιδί σε κάθε στάδιο από τα παραπάνω, καλούνταν διαφορετικά [π.χ. «παις» (0-20 ετών, πυθαγόρειο) «παιδίον» (0-7 ετών, υποκράτειο)]³⁷⁰.

Για να γίνει όμως πιο κατανοητή η ακριβής αναφορά της ηλικίας θα στραφούμε και σε άλλες υποδιαίρεσεις των όρων που απευθύνονται στην παιδική ηλικία. Παρατηρούμε πως εκτός από τους παραπάνω χαρακτηρισμούς το παιδί καλείται ακόμη ως «τέκνον», «παιδίον» και «παιδάριον» χωρίς ωστόσο οι όροι αυτοί να οριοθετούν ξεκάθαρα στάδια

³⁶⁷ Pharr 1959, 362 · Snell 1991, 1505-10

³⁶⁸ Schmidhuber 2019, 169

³⁶⁹ Robertson 2018, 33

³⁷⁰ Παπαδοπούλου 2008, 133

ανάπτυξης του παιδιού³⁷¹. Η Robertson όμως προσπαθεί να ερμηνεύσει αυτή τη διαφοροποίηση των όρων αναφέροντας, πως όταν ένα παιδί έφτανε την ηλικία των τριών ετών και μπορούσε να περπατήσει και να μιλήσει, περνούσε από το στάδιο της βρεφικής ηλικίας (*παιδίον*) στο στάδιο της πρώιμης παιδικής ηλικίας (*παιδάριον*). Το στάδιο της πρώιμης παιδικής ηλικίας συνεχιζόταν μέχρι την ηλικία των έξι ετών, όταν τα αγόρια πια λάμβαναν την πρώτη εκπαίδευσή τους τόσο στην Αθήνα όσο και στην Σπάρτη. Από εκείνη τη στιγμή κι έπειτα, καλούνταν «*παίδες*»³⁷². Παρόμοια ερμηνεία στους παραπάνω όρους δίνει και η Soares, σύμφωνα με την οποία το «*παιδίον*» χρησιμοποιείται ως συνώνυμο του «*βρέφους*» και του «*νηπίου*», ενώ το «*παιδάριον*» χρησιμοποιείται, για να χαρακτηρίσει το παιδί που έχει περάσει το προηγούμενο ηλικιακό στάδιο (*παιδίον*). Επομένως ως «*παιδάριον*» χαρακτηρίζεται το μεγαλύτερο παιδί, χωρίς ωστόσο να δίνεται κάποιο ηλικιακό όριο. Τέλος ως «*παίδα*» χαρακτηρίζει το άτομο που βρίσκεται μεταξύ βρεφικής ηλικίας και 6 ετών³⁷³.

Τέλος αξίζει να σημειώσουμε ότι στις ενεπίγραφες αρχαιοελληνικές επιτύμβιες στήλες, συναντάται το επίθετο *άχορος*, δηλαδή πρόωρος, δεν αποδίδεται ποτέ, ή σχεδόν ποτέ, σε παιδιά ηλικίας κάτω των δύο ετών, σαν να μην θεωρούνταν αφύσικος και πρόωρος ο θάνατος αυτών των ατόμων³⁷⁴. Επομένως και σε αυτή την εποχή παρατηρείται μια ηλικιακή διαφοροποίηση ίσως στην έννοια και τον προσδιορισμό του παιδιού.

Οι αντίστοιχοι όροι *παις* (και τα παράγωγά του), *νήπιον*, *βρέφος*, *έφηβος* και *παρθένος* δεν απαντούν στη μυκηναϊκή γραφή, επομένως είναι δύσκολο να προβούμε σε κάποια ανάλογη αντιστοιχία.. Παρόλα αυτά ενδέχεται να υπάρχει μία αναφορά στη μυκηναϊκή γραφή που να σχετίζεται με μία αντίστοιχη διαδικασία- τελετή που έπραττε η μητέρα στις θεές της γέννησης, λίγο πριν προβεί στον τοκετό. Σύμφωνα με όσα συνηθίζονταν στην Κλασική Ελλάδα, η μητέρα έκανε προσφορές στις θεές της γέννησης, όπως στην Ειλείθια και στην Άρτεμη, με την ελπίδα ενός γρήγορου και ασφαλούς τοκετού³⁷⁵. Αν ο τοκετός ήταν ασφαλής, οι Αθηναίες μητέρες και το νεογέννητο βρέφος πλένονταν με νερό από μια ιερή πηγή για να ξεπλύνουν τη «μόλυνση» του τοκετού και έπειτα το παιδί τυλιγόταν με μακριές υφασμάτινες ταινίες, γνωστές ως *σπάργανα*³⁷⁶.

³⁷¹ Dasen 2011, 292

³⁷² Robertson 2018, 40

³⁷³ Μανικίδου 2015, 57

³⁷⁴ Golden 1990, 83 · Kostanti 2017, 117

³⁷⁵ Kamen 2007, 87

³⁷⁶ Garland 1990, 64-65

Στην μυκηναϊκή γραφή συναντάμε μάλιστα τον όρο *e-sa-ra-ke-me[-na /espargmena/ *έσπαργμένα* που ωστόσο αναφέρεται σε υφαντικά προϊόντα, αλλά θα μπορούσε να χαρακτηρίζει πάλι τις ταινίες που τυλίγονταν³⁷⁷. Θα μπορούσαμε επομένως να υποθέσουμε πως τα παραπάνω υφαντικά προϊόντα σχετιζόνταν επίσης με παιδιά, χωρίς ωστόσο να έχουμε περαιτέρω πληροφορίες για κάποια αντίστοιχη χρήση κάλυψης των βρεφών με αυτές τις υφαντικές ταινίες στη μυκηναϊκή Ελλάδα. Τέλος όρος που ενδέχεται να σχετίζεται με τη διαδικασία του τοκετού είναι και ο *e-re-u-ti-ja* που απαντά στην πινακίδα KN Gg 705.1. Το όνομα αναγνωρίζεται ως *Έλευθία*, γνωστή παραλλαγή του ονόματος *Είλειθια*, το όνομα δηλαδή της θεάς της Κλασσικής Εποχής που σχετίζεται με τον τοκετό³⁷⁸.

³⁷⁷ Piquero 2017, 356

³⁷⁸ Aura Jorro 1985, 244

Βιβλιογραφία:

Aamodt, C. 2012. «The Participation of Children in Mycenaean Cult». *Childhood in the Past* 5: 35-50.

Aktypi, K., M. Gazis, O. A. Jones. 2021. *One century of research in Mycenaean western Achaea: A review of old and new evidence from mortuary contexts*. Στο Γ' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου: Πρόσφατα ευρήματα και πορίσματα της έρευνας, 18-21 Μαΐου Λαμία.

Angel, J.L. 1973. «Human Skeletons from Grave Circles at Mycenae». Στο *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών*, επιμ. Γ.Ε. Μυλωνάς, 379-397. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Angel, J.L. 1971. *Lerna Volume II: The people*. New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.

Angel, L. 1982. «Appendix I: Ancient Skeletons from Asine». Στο *Asine II: Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974, Fasc 1 general stratigraphical Analysis and Architectural remains*, επιμ. S. Dietz, 105-138. Stockholm: Paul Åströms Förlag.

Aravantinos, V. και K. Psaraki, 2010. «The Middle Helladic cemeteries of Thebes: general review and remarks in the light of new investigations and finds». Στο *Mesohelladika: la Grèce continentale au Bronze Moyen*, επιμ. A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki και J. Wright, 377-95. Αθήνα: École française d'Athènes.

Arnott, R. 1996. Minoan and Mycenaean medicine and its Near Eastern contacts *Studies in Ancient Medicine*. Στο M. Horstmanshoff και M. Stol (Επιμ.). *Magic and Rationality in Ancient Near Eastern and Graeco-Roman Medicine* (pp. 153-173) Oxford: University of Oxford.

Aura Jorro, F. 1985 *Diccionario Grieco-Espanol (DMic.) Volumen I*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Cientificas Instituto de Filologia.

Aura Jorro, F. 1992. *Diccionario Grieco-Espanol (DMic.) Volumen II*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Cientificas Instituto de Filologia.

Βασιλικού, Ν. 1995. *Ο Μυκηναϊκός πολιτισμός*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Αρ. 152.

- Beaumont, L. 2012. *Childhood in ancient Athens: iconography and social history*. Abingdon, New York: Routledge.
- Beckman, G. M. 1978. *Hittite Birth Rituals: An Introduction. Sources from the ancient Near East*. Urdena Publications.
- Bennett, E. 1958. *The Mycenaean Tablets*. Philadelphia: The American philosophical Society.
- Βλασσοπούλου- Καρύδη, Μ. 2008. *Πήλινα μυκηναϊκά ειδώλια καθισμάτων και καθιστά ειδώλια*. Αθήνα: Εκδόσεις Περπινία.
- Brandon, A. 2018. «Estimating subadult age-at-death from skeletal remains: Dentition analysis Traditional biological profile reconstruction in forensic archaeology and anthropology». *The Human Voyage 2*: 1-8.
- Βρεττού, Ε. 2010. «Οι τάφοι και τα ευρήματά τους – Ανασκαφικά Δεδομένα». *Νέα ευρήματα από το Μυκηναϊκό νεκροταφείο στο Φούρεσι του Δήμου Γλυκών Νερών*, 29 Οκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου. Καλύβια, Θορικό Αττικής.
- Briggs, E.A. 2010. «Growing up Greek: The differing journeys through childhood in ancient Athens and Sparta». Διδ. διατρ. University of KwaZulu-Natal.
- Burkett, W. 1985. *Greek Religion: Archaic and Classical*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Brumbaugh, R.S. 1975. «The Knossos Game Board». *American Journal of Archaeology* 79: 135-137.
- Bryce, T. 2002. *Life and Society in the Hittite World*. Oxford: Oxford University Press
- Care', B. 2020. «Εντάσσοντας τους αστραγάλους στα αρχαιολογικά τους συμφραζόμενα». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 132: 56-65.
- Carroll, P.M. 2018. «Archaeological and epigraphic evidence for infancy in the Roman world». Στο *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*, επιμ. Crawford, S., Shepherd, G. and Hadley, D.M. Oxford: Oxford University Press.
- Catling, H. W. 1982-83 «Archaeology in Greece 1982-83». *Archaeological Reports* 29: 2-62.

Chadwick, J. 1968, «The Organization of the Mycenaean Archives». Στο *Studia Mycenaea. Proceedings of the Mycenaean Symposium*, επιμ Α. Bartoněk, 11-21. Brno: Universita J.E. Purkyně.

Coughanowr, E.N. 1971. «The Meaning of Τηλυγετος in Homeric Poetry». *L'antiquité classique* 41: 218-221.

Dakouri-Hild, A. 2021. «The Most Discouraged Mycenaeans: Performing Emotion and Death in Late Bronze Age Tanagra, Greece». *JFA* 46: 349-381.

Dasen, V. 2011. «Childbirth and Infancy in Greek and Roman Antiquity». Στο *A Companion to Families in the Greek and Roman Worlds*, επιμ. B. Rawson, 291-314. Blackwell Publishing.

Davis, E. N.1986. «Youth and Age in the Thera Frescoes». *AJA* 90: 399-406.

de Bromhead, D. 2010. «Some reflections on ancient Greek attitudes to children as revealed in selected literature of the pre-Christian era». Διδ.διατρ., University of South Africa.

Deshayas, Y. 1966 «Argos Les fouilles de le Deiras». Στο *Études péloponnésiennes* 4, Paris: Vrin.

Duhoux, Y. 2007. «Le nom du ‘fils’ en linéaire B». In *Stephanos Aristeios: Archäologische Forschungen zwischen Nil und Istros. Festschrift für Stefan Hiller zum 65 Geburtstag*, επιμ. F. Lang, C. Reinholdt and J.Weilhartner, 95-103. Wien: Phoibos Verlag.

Duhoux, Y. 2008. «Mycenean Anthology». Στο Y. Dunhoux and A.m. Davies (επιμ.). *A Companion to Linear B Mycenaean Greek Texts and their World VOLUME 1*, 243-394. Peeters Louvain-La-Neuve.

Duhoux, Y. 2011. «How were the Mycenaean scribes taught?». *Pasiphae* 5 : 95-118.

Ευριπίδης. *Ιφιγένεια εν Αυλίδι*

Ευριπίδης. *Εκάβη*

- Evans, G. 1958. «Ancient Mesopotamian Assemblies». *Journal of the American Oriental Society* 78 (1): 1-11.
- Ezz, M. 2015. «A Study of Babies' Scenes in the Ancient Egyptian Private Tombs». *Journal of Association of Arab Universities for Tourism and Hospitality* 12: 25-34.
- Gallou, C. 2004. «More than little perishers: the case of child burials in Mycenaean Greece». *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 45: 365-375.
- Gallou, C. 2010. «Children at work in Mycenaean Greece (ca.1680-1050 BC): a brief survey». In *Children and Violence from the Greeks to the Present*, επιμ. L. Brockliss and H. Montgomery, 162-7. Oxford: Oxbow Books.
- Gane, N. 2005 «Max Weber as Social Theorist 'Class, Status, Party'». *European Journal of Social Theory* 8(2): 211–226.
- Garaway, K.H. 2014. *Children in the Ancient Near Eastern Household*. Indiana: Eisenbrauns.
- Garaway, K. H. 2018. *Growing Up in Ancient Israel: Children in Material Culture and Biblical Texts*. Atlanta: SBL Press.
- Gardiner, A. 1957. *Egyptian Grammar, Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*. (Third Edition) London: Oxford University Press.
- Garland, R. 1990. *The Greek way of life: from conception to old age*. London: Duckworth.
- Garcia Ramón, G. 2011. «Mycenean onomastics». Στο *A Companion to Linear B Mycenaean Greek Texts and their World VOLUME II*, επιμ. Y. Duhoux και A.M. Davies, 213-252. Peeters Louvain-La-Neuve.
- Garroway, K.H. 2018. *Children in Material Culture and Biblical Texts*. Atlanta: SBL Press.
- Georganas, I. 2018. «Warrior graves vs warrior graves in the Bronze Age Aegean». Στο *Warriors in Bronze Age society*, επιμ. S. Horn, 189-197. Cambridge: Cambridge University Press.

Golden, M. 1988. «Did the Ancients Care When Their Children Died? ». *Greece and Rome* 35: 152-63.

Golden, M. 1990. *Children and Childhood in Classical Athens*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Gottlieb, A. 1998. «Do Infants Have Religion? The Spiritual Lives of Beng Babies.» *American Anthropologist* 100: 122–35.

Hajnal, I. 1998. *Mykenisches und homerisches Lexikon. Übereinstimmungen, Divergenzen und der Versuch einer Typologie*. Innsbruck: IBS, Vorträge und Kleinere Schriften 69.

Hallager, E. και B.P. Hallager. 2003. *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square Kastelli, Khandia 1970-1987 and 2001*. Stockholm: Paul Åströms Förlag.

Heywood, C. 2001. *A History of Childhood: Children and Childhood in the West from Medieval to Modern Times*. Cambridge: Polity Press.

Ήσύχιος ο Αλεξανδρινός. 1863. *Hesychii Alexandrini Lexicon. Ed. minorem curavit Mauricius Schmidt*. Jenae: Sumptibus Hermanni Dufftii.

Huntington, R. and P.Metcalf. 1979. *Celebrations of Death. The Anthropology of Mortuary Ritual*. International Science and Technology Institute, Inc., Washington DC: Cambridge University Press.

Huntington, R. 1988. *Gender and Social Structure in Madagascar*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press

Θουκυδίδης. *Ιστορίαι*.

https://www.greeklanguage.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=73&page=230 (Προσπελάστηκε στις 2/4/2023).

Iakovidis, S. 1977 «Use Mycenaean Buttons». *Annual of the BSA* 72: 113-119.

Ιακωβίδης, Σ. Ε. 1969. *Περατή : Το νεκροταφείον Α και τα ευρήματα*. Αθήνα: Εν Αθήναις : Αρχαιολογική Εταιρεία

- Immerwahr, S. 1971. *The Neolithic and Bronze Ages*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Ingvarsson-Sundström, A. 2008. *Asine III Supplementary Studies on the Swedish Excavations 1922–1930, Fasc. 2. Children Lost and Found A bioarchaeological study of Middle Helladic children in Asine with a comparison to Lerna*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Jones, B. R. 2003. «Veils and mantles: an investigation of the construction and function of the costumes of the veiled dancer from Thera and the camp stool banqueter from Knossos». *Aegaeum* 24: 441–50.
- Jones, B. R. 2009. «New Reconstructions of the “Mykenaiia” and a Seated Woman from Mycenae». *AJA* 113: 309-337.
- Jones, O. 2019. *The Process of Death: a bioarchaeological approach to Mycenaean mortuary traditions in Achaia*. Groningen: University of Groningen.
- Kaczmarek, B. «Young people in Mycenaean sources. Archaeological and philological study». Διδ. διατρ. University in Poznań.
- Karo G. 1930-1933. *Die Schachtgräber von Mykena*. München: Verlag F. Bruckmann Ag.
- Kamen, D. 2007. «The life cycle in archaic Greece». Στο *The Cambridge companion to archaic Greece*, επιμ. H. Shapiro, 85-110. New York: Cambridge University Press.
- Kendall, T. 2007. «Mehen: The Ancient Egyptian Game of the Serpent». Στο *Ancient Board Games in Perspective: Papers from the 1990 British Museum Colloquium, with Additional Contributions*, επιμ. L. I. Finkel, 33-45. London: British Museum Press.
- Killen, J. T. 1972. Two Notes on the Knossos Ak Tablets. In *Acta Mycenaea. Proceedings of the Fifth International Colloquium on Mycenaean Studies*, επιμ. M. S. Ruipérez, 425-440. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Κολώνας, Λ. 2008. *Βούντενη: Μια σημαντική εγκατάσταση της μυκηναϊκής Αχαΐας*. Αθήνα: Εκδόσεις KAPON.
- Κονσολάκη-Γιαννοπούλου, Ε. 2003α, «Ταφές νηπίων στο μυκηναϊκό ιερό του Αγίου Κωνσταντίνου στα Μέθανα». Στο *Αργοσαρωνικός. Πρακτικά Ιου Διεθνούς Συνεδρίου*

- Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αργολοαργοναυτικού, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998, Α΄, επιμ. Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου, 257-275. Αθήνα.*
- Konstanti, K. 2017. «‘Missing infants’: Giving Life to Aspects of Childhood in Mycenaean Greece via Intramural Burials». Στο *Children, Death and Burial Archaeological Discourses*, επιμ. E. Murphy και M. Le Roy, 107-24. Oxford: Oxbow Books.
- Kramer-Hajos, M. 2015. «Mourning on the Larnakes at Tanagra: Gender and Agency in Late Bronze Age Greece». *Hesperia* 84: 627-667.
- Κουσουλής, Π. 2015. *Εισαγωγή στην αρχαία Αιγυπτιακή γλώσσα και γραφή* [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλλιπος: Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.
- Lagia, A. I. Moutafi, R. Orgeolet, D. Skorda και J. Zurbach. 2016. |«Revisiting the Tomb: Mortuary Practices in Habitation Areas in the Transition to the Late Bronze Age at Kirrha, Phocis». Στο *Staging Death: Funerary Performance, Architecture and Landscape in the Aegean*, επιμ. A. Dakouri-Hild και M. J. Boyd, 181-205. Berlin: De Gruyter.
- Lang, M. L. 1969. *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia. Vol. II*. Cincinnati: Princeton University Press.
- Lansdown, G. και Z. Vaghr. 2022. «Definition of a Child». Στο *Monitoring State Compliance with the UN Convention on the Rights of the Child An Analysis of Attributes*, επιμ. Z. Vaghri, J. Zermatten, G. Lansdown και R. Ruggiero, 407-412. Cham: Springer.
- Lebegyev, J. 2009. «Phases of Childhood in Early Mycenaean Greece». *Childhood in the Past* 2: 15-32.
- Lewartowski K, 1996. «Mycenaean burials in dromoi». Στο *2ndo Congresso Internazionale di Micenologia*, επιμ. E. De Miro, L. Godart, A. Sacconi, 749-761. Roma: Gruppo editoriale internazionale.
- Lillehammer, G. 1989. «A child is born. The child’s world in archaeological perspective». *Norwegian Archaeological Review* 22: 91–105.

LSJ – Ancient Greek dictionaries.

<https://lsj.gr/wiki/%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%BD%CF%8C%CF%82>

(Προσπελάστηκε 30/3/2023).

Maravela, A. 2019 «The Judgemental Narrator: Narratorial *Nepios* - Comments from Homer to Nonnus». *Symbolae Osloenses* 93: 58-105.

Μαρινάτος, Σ. 1958. «Ανασκαφαί εν Πύλω». *ΠΑΕ* 195 8: 184-193.

Mathys, A. 2008. «Deux adjectifs synonymes en grec : νεογνός et νεογῆλος ou νεογιλλός, « nouveau-né ». *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes* volume 82: 133-146.

McCorquodale, K. 2012. «Reconsidering the term eldest son/ eldest daughter and inheritance in the Old Kingdom». *BACE* 23: 71-88.

Mendelsohn, I. 1948. «The Family in the Ancient Near East». *The Biblical Archaeologist* 11: 24-40.

Milka, E. «Burials upon the Ruins of Abandoned Houses in the Middle Helladic Argolid». *BCH Supplement* 52: 347-355.

Morgan, L. 2000. «Form and Meaning in figurative painting». Στο *The Wall Paintings of Thera: Proceedings of the First International Symposium, Petros M. Nomikos Conference Centre, Thera, Hellas*, επιμ. S.Sherratt, 925-946. Thera Foundation,

Morris, I. 1997. *Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική ζωή στην Κλασσική αρχαιότητα*. Μτφ. Κ. Μαντέλη. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Μουτάφη, Ι. 2010. «Το ανθρώπινο σκελετικό υλικό: προκαταρκτικά αποτελέσματα της βιοαρχαιολογικής εξέτασης». *Νέα ευρήματα από το Μυκηναϊκό νεκροταφείο στο Φούρεσι του Δήμου Γλυκών Νερών*, 29 Οκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου. Καλύβια, Θορικό Αττικής.

Moutafi, I. 2021. *Towards a Social Bioarchaeology of the Mycenaean Period: A biocultural analysis of human remains from the Voudeni cemetery, Achaea, Greece*. Oxford: Oxbow Books.

Μπαμπινιώτης, Γ. 2002. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. 2^η εκδ. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας ΕΠΕ.

Μπολώτη, Σ. 2016. «Υφάσματα και ενδύματα σε τελετουργίες της ύστερης εποχής του χαλκού στον Αιγαιακό χώρο: Λειτουργία και Συμβολισμοί» Διδ.διατρ. ΕΚΠΑ.

M. Tullius Cicero, *Tusculanae Disputationes*

Μυλωνάς, Γ.Ε. 1954-1955. «Μυκηναϊκά ειδώλια». *ΕΕΦΣΠΑ* 5: 139-52.

Μυλωνάς, Γ.Ε. 1973. *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών, τόμος Α*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 73.

Μυλωνάς Γ.Ε. 1974. «Ανασκαφή Μυκηνών» *ΠΑΕ*: 89-92

Mylonas, G. E. 1966. *Mycenae and the Mycenaean Age*. Princeton: Princeton University Press.

Mylona, D. 2015. «Sacrifices in LM IIIB : Early Kydonia Palatial Centre. The Animal Remains». *Pasiphae* 9: 53-58.

Murphy, E. and M. Le Roy 2017. «Introduction: Archaeological Children, Death and Burial». Στο *Children, Death and Burial Archaeological Discourses*, επιμ. E. Murphy και M. Le Roy, 1-18. Oxford: Oxbow Books.

Muskett, G. 2008. «Rites of Passage for Young Children in Mycenaean Greece». *Childhood in the Past* 1: 38-48.

Nastevičs, U. 2018. «Modern Holy Places of European Autochthonous Religions: The Sacred Space of Latvians and Dievturība». *Culture Crossroads* 12: 85-105.

Nordquist, G. C. 1987. *A Middle Helladic Village. Asine in the Argolid*. Uppsala: Uppsala Universitet.

Nordquist, G. και A. Ingvarsson-Sundström. 2005. «Live hard, die young: Middle and early Late Helladic mortuary remains of children from Argolid in social context». Στο *Autochthon: Papers presented to O.T.P.K. Dickinson on the occasion of this retirement*, επιμ. A.Dakouri-Hild και S. Sherratt, 156-174. Oxford: AR International Series 1432.

Feucht, E. 2001. «Childhood». Στο *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt, Band 1*, επιμ. D. B. Redford, 261-264. Oxford: Oxford University Press.

Olsen, B. 1998. «Women, Children, and the Family in the Late Aegean Bronze Age: Differences in Minoan and Mycenaean constructions of gender». *World Archaeology* 29.3: 380-392.

Όμηρος *Ιλιάδα*

Palaima, Th.G. 2000–2001. «Compte rendu de TOP». *Minos* 35–36: 475–486.

Palaima, T.G. 2004. «Sacrificial feasting in the Linear B Documents». *Hesperia* 73: 217-246.

Παπαγεωργίου, Ε. «Ιστορίες ενηλικίωσης στο προϊστορικό Ακρωτήριο: Δρόμους και εικονογραφικοί συσχετισμοί». *ΑΙΣ* 8: 24-112.

Παπαδημητρίου, Δ. 2004. *Τα μυκηναϊκά επαγγέλματα και αξιώματα κατά τη μυκηναϊκή εποχή με βάση τις επιγραφές της Γραμμικής Γραφής Β*. Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Παπαδοπούλου, Ε. 2008. «Περί της ηλικίας και του γήρατος από τη γραμματεία του ενδέκατου και δωδέκατου αιώνα». *Byzantina Symmeikta*, 17: 131–198.

Papazoglou-Manioudaki, L. 2010. «Mycenae Revisited Part 3. The Human Remains from Grave Circle A at Mycenae. Behind the Masks: A Study of the Bones of Shaft Graves I–V». *BSA* 105: 157-224.

Perna, K. 2011. «LM III C Burial Culture in Crete: A Socioeconomic Perspective». Στο *Prehistoric Crete Regional and Diachronic Studies on Mortuary Systems*, επιμ. J.M.A. Murphy, 119-164. Philadelphia: INSTAP Academic Press.

Person, O. και E. Person. 2003. «A note on a fetus». Στο *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square Kastelli, Khandia 1970-1987 and 2001*, επιμ. E. Hallager και B.P. Hallager, 276. Stockholm: Paul Åströms Förlag.

Pharr, C. 1959. *Homeric Greek*. Norman: University of Oklahoma Press.

Piquero, R. 2017. «El léxico del griego micénico (LGM): *Index graecitatis*, estudio y actualización bibliográfica». Διδ. Διατρ, Universidad Complutense de Madrid.

Pliatsika, V. 2022. «Why so Serious? An Extraordinary Cone Shell Group from Mycenae and the problem of indentifying Mycenaean board gaming material». *Board Game Studies Journal* 16: 51–93.

Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 1994. «Παιδικές ταφές στη μυκηναϊκή Ελλάδα.» *ΑΔ* 42 (1987): Μελέτες, 8-29.

Pomadère, M., 2012. «Dressing and Adorning Children in the Aegean Bronze Age: Material and Symbolic Protections as well as Marks of an Age Group?» Στο *Kosmos: Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age*, επιμ. Μ.-L. Nosch και R. Laffineur, 433-439. Liège: University of Copenhagen.

Pringle, J.M. 1993. *Hittite Kinship and Marriage: A Study Based on the Cuneiform Texts from 2nd Millennium Bogazkoy*. London: University of London.

Πρωτονοταρίου – Δεϊλάκη, Ε. 1980. «Οι τύμβοι του Άργους». Διδ.διατρ. ΕΚΠΑ.

Πρωτονοταρίου – Δεϊλάκη, Ε. 2009. *Οι τύμβοι του Άργους*. Αθήνα: Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδας.

Poursat, J-C. 1977 *Les Ivoires myceniens: Essai sur la formation d'un art mycenien*. Rome: Bibliothèques de l'Ecole française d'Athènes et de Rome.

Radner, K. 1997. *Die neuassyrischen Privatrechtsurkunden als Quelle für Mensch und Umwelt*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.

Rebay-Salisbury, K. και D. Pany-Kucera. 2020. *Ages and Abilities: The Stages of Childhood and their Social Recognition in Prehistoric Europe and Beyond*. Oxford: Archaeopress Publishing Ltd.

Recht, L. 2014. «Symbolic order: Liminality and simulation in human sacrifice in the Bronze Aegean and Near East». *Journal of Religion and Violence* 2:3: 403-432.

Rehak, P. 2007. «Children at work: Girls as acolytes in Aegean ritual and cult». Στο *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy*, επιμ. Α. Cohen και J.B. Rutter, 205–25. Athens: The American School of Classical Studies.

Robertson, A. 2018. «Growing up Greek: The differing journeys through childhood in ancient Athens and Sparta». Διδ. Διατρ., Stellenbosch University.

- Roblee, M. 2018. «Performing Circles in Ancient Egypt from Mehen to Ouroboros» *Preternature: Critical and Historical Studies on the Preternatural* 7: 133-153.
- Rutter, J. 2003. Children in Aegean Prehistory. In *Coming of Age in Ancient Greece: Images of Childhood from the Classical Past*, επιμ. J. Neils και J. H. Oakley, 30-57. London: Yale University Press.
- Sahibzanda, H.E, Shakirullah και S. Naz. 2015. «Education in the Ancient Greek Civilization - Lessons from the Past». Στο *Ancient Pakistan*, επιμ. M. A. Durrani, 109-16. Peshawar: Ancient Pakistan.
- Sakellariou, A. 1964. *Die minoischen und mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen*. Berlin: Verlag Gebrüder Mann.
- Schaeffer C.F.-A. 1962. «Fouilles et découvertes des XVIIIe et XIXe campagnes, 1954-1955» *Ugaritica* IV: 1- 150.
- Schmidhuber, C. 2019. «Childhood in Mesopotamian texts and archaeology: finding a common ground? ». *RES Antiquitatis*1:168-181.
- Schoinas, C. 1999. Εικονιστική παράσταση σε όστρακα κρατήρα από την Αγία Τριάδα Ηλείας, pp. 257–62 Στο *Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου. Α' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο, Λαμία, 25–29 Σεπτεμβρίου 1994*. Lamia: The Hellenic Ministry of Culture-ΙΔ' ΕΠΚΑ.
- Séguy, I., D. Courgeau , H. Caussinus , L. Buchet. 2019. «Chronological age, social age and biological age». *Palaeodemography Programme*: 1-6. Nice: Institut national d'études démographiques and Université Côte d'Azur.
- Serangeli, M. 2020. Kinship Terms in the Anatolian Languages. In *Kin, Clan, and Community in Indo-European Society*, επιμ. B. N. Whitehead, B. Olsen και J. B. Jacquet, 181–218. Copenhagen: Museum Tusulanum.
- Shipp, G.P. 1961. *Essays in Mycenaean and Homeric Greek*. Melbourne: Melbourne University Press on behalf of the Australian Humanities Research Council Monographs.
- Shorter, E. 1976 *The making of the modern family*. London: Collins.

Sigsgaard, J. 1979. «Børnekultur, børnefolklore og kulturarv». *Folk Og Kultur, årbog for Dansk Etnologi Og Folkemindevidenskab* 8(1): 128–137.

Sjöquist K.-E, Åström, P. 1991. *Knossos: Keepers and Kneaders*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.

Snell, B. 1991. *Lexikon des Frühgriechischen Epos (LfgrE)*. Τόμος 14. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Snell, B. 1993. *Lexikon des Frühgriechischen Epos (LfgrE)*. Τόμος 15. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Snell, B. 1997. *Lexikon des Frühgriechischen Epos (LfgrE)*. Τόμος 16. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Snell, B. 2000. *Lexikon des Frühgriechischen Epos (LfgrE)*. Τόμος 18. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Snell, B. 2008. *Lexikon des Frühgriechischen Epos (LfgrE)*. Τόμος 22. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Snell, B. 2008. *Lexikon des Frühgriechischen Epos (LfgrE)*. Τόμος 23. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Στραβοπόδη, Ε., Α. Νερούτσος, Ε. Πετρούτσά και Σ.Κ. Μανώλης. 2009. «Βιοαρχαιολογική μελέτη του νεκροταφείου Βούντενης Αχαΐας». *Παράρτημα στη Διδακτορική Διατριβή του Λάζαρου Κολώνα*.

Tzonou-Herbst, I. 2002. «A contextual analysis of Mycenaean terracotta figurines». Διδ. διατρ., University of Cincinnati.

UNO- College of Arts and Sciences, Sociology & Anthropology:

<https://catalog.unomaha.edu/undergraduate/college-arts-sciences/sociology-anthropology/sociology-anthropology.pdf> (Προσπελάστηκε στις 15/9/2023)

Valmin, M., 1938. *The Swedish Messenia Expedition*. Lund: Gleerup.

van Leuven, J. C. 1994. «Tombs and Religion at Mycenaean Prosymna» *JPR* 8:42-61.

Voutsaki, S, 1993. «Society and Culture in the Mycenaean World: An Analysis of Mortuary Practices in the Argolid, Thessaly and Dodecanese», Διδ.Διατρ, University of Cambridge.

Vučković-Šahović, N., J. E Doek και J. Zermatten 2012. *The rights of the child in international law: Rights of the child in a nutshell and in context: All about children's rights*. Bern: Stämpfli Verlag.

Warren, P. «Human Sacrifice in Minoan (Bronze Age) Crete». *Pasiphae* 9: 171-180.

Weilhartner, J. 2013. «Textual evidence for Aegean Late Bronze Age ritual processions». *Opuscula Atheniensia Romaniensia* 6: 151–173.

Weiss, K. and H. M. Wobst. 1973. «Demographic models for anthropology». *Memoirs of the Society for American Archaeology* 27: 1-186.

Wiencke, M. H. 1998. «Mycenaean Lerna». *Hesperia* 67: 125–214.

Zinn, K. 2013. «Education, Pharaonic Egypt». Στο *The Encyclopedia of Ancient History*, επιμ. R. S. Bagnall, K. Brodersen, C.B. Champion, A. Erskine και S. R. Huebner, 2318–2323. Hoboken: Blackwell Publishing.

14.Πίνακες

14.1 Πίνακας τάφων:

<u>Εντός- εκτός σύγχρονης εγκατάστασης</u>	<u>Περιοχή</u>	<u>Χρονολογία</u>	<u>Άτομα και ηλικίες</u>	<u>Αρχιτεκτονικός τύπος τάφου</u>
Extra muros	Δυτικό Νεκροταφείο Ελευσίνας	ME /YE IIIΑ-B	1 παιδί (ME) επανάχρηση στην YE IIIΑ-B για πολλαπλές παιδικές ταφές	Κιβωτιόσχημος
	Πύλος (Τάφος IV) «Ταφικός Κύκλος»	ME / YE II	Από τους 43 ενήλικες μόνο ένα παιδί ταυτοποιηθηκε	Θαλαμοειδείς και Θολωτός
	Ανατολικό νεκροταφείο της Ασίνης	ME II- YEI	5 παιδιά από 11 μηνών έως 10- 15	
Extra muros	«Προϊστορικό Νεκροταφείο»	ME –YE IIB	56 ταφές παιδιών (43 νεογνών, βρεφών, μικρών παιδιών κάτω των 5 ετών και 13 μεταξύ 5-14 ετών)	Απλοί λάκκοι Μοναδική περίπτωση τάφου XXXIX που θάβεται σε «σαρκοφάγο»
Extra muros	Τάφος Λ2 Ταφικού Κύκλου Β΄ Μυκηνών	ME III	1 πενταετής παιδί μαζί με ενήλικα άνδρα	
Extra muros	Τάφος Ο Ταφικού Κύκλου Β΄ Μυκηνών	ME-YE	Άνδρας με τεμάχια οστών παιδιού	Λακκοειδής
Extra muros	Τάφος Μ Ταφικού Κύκλου Β΄ Μυκηνών	ME-YE	1 μικρό κορίτσι	Λακκοειδής

Extra muros	Ναύπλιο	ME III-YE II	Ταφές βρεφών, παιδιών, εφήβων, ενηλίκων	Απλοί λάκκοι Κιβωτιόσχημοι
Extra muros	Τάφος Ξ Ταφικού Κύκλου Β΄ Μυκηνών	ME III	Ενήλικας μαζί με κορίτσι περίπου 5 ετών	Λακκοειδής
Extra muros	Τάφος Ξ1 Ταφικού Κύκλου Β΄ Μυκηνών	ME III	Ένα τρίχρονο παιδί	Απλός λάκκος
Intra muros	Τσουνγκιζα	ME III-YE I	Αρκετές νεογνών και βρεφών	
Intra muros	Κοράκου.	ME III-YE I	3 ταφές παιδιών	
Intra muros	Ασίνη	MEIIB	Μονάχα μία ταφή παιδιού	
Intra muros	Ασίνη	YE	9 παιδιά άγνωστης ηλικίας	
	Ασπροπηλιά	YE	10 ταφές γυναικών 10 ανδρών 10 παιδιών	
Intra muros	Πύλος	YE	Παιδιά ≥ 4 ετών	
Intra muros	Ασίνη	YE	3 νεογνά	
Intra muros	Τάφος III Ταφικού Κύκλου Α΄ Μυκηνών	YE I	1 βρέφος ≤ 3 μηνών	Λακκοειδείς

Intra muros	Μιδέα	ΥΕ I-II	1 παιδί άγνωστης ηλικίας	Θολωτός
Intra muros	Άργος – Ηρακλέους	ΥΕ I-II	Παιδιά ≥ 6 ετών θαμμένα με ενήλικες	Απλοί λάκκοι Κιβωτιόσχημοι Κτιστοί Κιβωτιόσχημοι
	Ανάληψη Αρκαδίας	ΥΕ I -II		Κιβωτιόσχημος
Extra muros	Καλκάνι Μυκηνών	ΥΕ I-III		Θαλαμοειδείς
Intra muros	Άγιος Στέφανος	ΥΕ I/II-ΥΕ IIIΑ1	48 έμβρυα, νεογνά, βρέφη και παιδιά	
	Λέρνα	ΥΕ II	1 βρέφος ≤ 12 μηνών 1 παιδί 2,5-3,5 ετών	Θαλαμοειδείς
Intra muros	Λευκαντί	ΥΕ II	2 έμβρυα ή πρόωρα νεογνά 2 βρέφη περ. 6 μηνών 1 παιδί 2-4 ετών	
	Ηπειρωτική Ελλάδα	ΥΕ I- ΥΕ IIIΓ	86 ταφές εκ των οποίων μόνο οι 69 ταυτοποιήθηκαν. Από αυτές οι 30 ανήκουν σε παιδιά και οι 7 σε βρέφη.	Κόγχες θαλαμοειδών
Extra muros	Καζαρμάς	ΥΕ II	Νεογνά	Θολωτός
	Νεμέα	ΥΕ II	Δευτερογενής παιδική ταφή	Θαλαμοειδής
Extra muros	Μυκήνες- Άσπια/	ΥΕ IIΒ	1 παιδί 6-7 ετών	Θαλαμοειδείς

	Νεκροταφείο Αλεπότρυπας			
Extra muros	Άργος	ΥΕ ΙΙΒ- ΙΙΑ1	1 παιδί 2,5-3,5 ετών	
Extra muros	Τάφος 4 Κολωνακίου (Αγίας Άννας) Θηβών	ΥΕ ΙΙ/ΙΙΑ- ΙΙΑ2	3 παιδικοί σκελετοί αδιάγνωστοι	
Extra muros	Αρχαία Αγορά Αθηνών	ΥΕ ΙΙΒ- ΙΙΒ/Γ	20 παιδιά ≥ 18 μηνών	Θαλαμοειδείς Κιβωτιόσχημοι Απλοί λάκκοι
	Νεκροταφείο Περάτης	ΥΕ ΙΙ Β2 – ΥΕ ΙΙΓ	4 παιδιά	Λακκοειδείς
	Ανάληψη Κυνουρίας	Τέλη ΥΕ ΙΙ	Υπόθεση ότι ένας μικρός λάκκος θα μπορούσε να είναι παιδικός χωρίς ωστόσο οστά και ευρήματα	Θολωτός
	Κουκουνάρα 2	ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΑ	1 πιθανώς κορίτσι 5-6 ετών κατά Σγουρίτσα- Μαρινάτο/ 6-7 ετών κατά Ορλάνδο	Θολωτός
Intra muros	Ελευσίνα	ΥΕ ΙΙΙ	Οικογενειακοί τάφοι με πολλές παιδικές ταφές	Λακκοειδείς
Extra muros	Περάτη	ΥΕ ΙΙΙ		Θαλαμοειδείς Λακκοειδείς
Extra muros	Δειράδα	ΥΕ ΙΙΙ	Δύο νεκροί εκ των οποίων ένας παιδί με ίχνη	Θαλαμοειδείς

			καύσης	
	Μιδέα	ΥΕ ΙΙΑ	1 κορίτσι	Θολωτός
Extra muros	Πριφτιανή πλησίον Μυκηνών	ΥΕ ΙΙΑ	1 παιδί	Φρεατοειδής
Extra muros	Αγία Σωτηρία	ΥΕ ΙΙΑ-Β	Νεογνά	Θαλαμοειδείς
	Ακόνα 1	ΥΕ ΙΙΑ/Β	Παιδικά κρανία μαζί με σκελετούς ενηλίκων	Θολωτός
Extra muros	Δειράδα	ΥΕ ΙΙΑ-Β	1 παιδί 3 ετών	
Extra muros	Τάφοι Ε και Ζ από το Νεκροταφείο Αλυκή Βούλας	ΥΕ ΙΙΑ-Β	Νεαρά άτομα	Φρεατοειδής
Extra muros	Θέση Μπολιάρη, Μυκήνες	ΥΕ ΙΙΑ/Β	1 παιδί	Θαλαμοειδείς
	Δύο τάφοι από το Νεκροταφείο Αλυκή Βούλας	ΥΕ ΙΙΑ2	Ατομικοί παιδικοί λακκοειδείς	
	Οξύλιθος Εύβοιας ΥΕ ΙΙΑ2/Β	ΥΕ ΙΙΑ2/Β	Παιδί άνω των 7 ετών Έφηβος Γυναίκα	Θολωτός
Intra muros	Άγιος Κωνσταντίνος	ΥΕ ΙΙΑ2- ΙΙΒ	1 βρέφος 3-6 μηνών 1 βρέφος 6-12 μηνών 1 έμβρυο 8-8,5 μηνών	Μεγάλος κιβωτιόσχημος
Extra muros	Πρόσφυμα	ΥΕ ΙΙΑ2/Β	3 Τάφοι παιδιών ωστόσο: Στον Τάφο XXXVI ο	Θαλαμοειδής τάφος με παραθαλάμους Το ένα παιδί

			νεκρός ερμηνεύεται ως παιδί μόνο μέσω ενός κτερίσματος και όχι οστών	θαμμένο σε λάρνακα εντός του θαλαμοειδή
	Άργος	ΥΕ ΙΙΑ2- ΥΕ ΙΙΓ	Παιδική ταφή	Ακόσμητη λάρνακα
	Τανάγρα	ΥΕ ΙΙΑ2- ΥΕ ΙΙΓ	Τουλάχιστον 3 παιδικές ταφές	Λάρνακες σε λαξευτούς θαλαμοειδείς
	Μουριατάδα	ΥΕ ΙΙΒ	Ελάχιστα οστά παιδιού	Τα οστά ήταν σε Κιβωτιόσχημο εντός Θολωτού
	Γλυκά Νερά	ΥΕ ΙΙΒ2	Ίσως μία παιδική ταφή	Θαλαμοειδής
Extra muros	Βούντενη Αχαΐας	ΥΕ ΙΙΒ- ΥΕ ΙΙΓ	33 παιδιά και έφηβοι μεταξύ 383	Θαλαμοειδείς με κυκλική ή τετράγωνη κάτοψη
Extra muros	Μόδι Λοκρίδος	ΥΕ ΙΙΒ-Γ	Νεογνά	Θαλαμοειδείς
Extra muros	Τραγάνα	ΥΕ ΙΙΒ-Γ	Νεογνά	Θαλαμοειδείς
Intra muros	Μόδι Τροιζίνας	ΥΕ ΙΙΓ	1 έμβρυο ή νεογνό	
Extra muros	Κλάους Αχαΐας	ΥΕ ΙΙΓ	9 παιδιά \geq 24 μηνών 1 βρέφος 12 μηνών	Θαλαμοειδείς
Intra muros	Λευκαντί	ΥΕ ΙΙΓ	1 έμβρυο ή νεογνό 2 παιδιά 2-3 ετών 1 παιδί \geq 3 ετών	

14.2 Πίνακας όρων Γραμμικής Β΄:

Γραμμική Β΄	Πινακίδα αναφοράς	Σχόλια
<i>a-ke-ti-ra₂/asketriai/ ασκήτρια</i>	PY Aa 815 PY Ab 564	Μπορεί επίσης να αναφέρεται σε εργάτη/τρια κλωστοϋφαντουργίας ή «διακοσμήτρια» (Aura Jorro 1985, 42).
<i>a-pi-qo-ro-i)/amphikwoloι/ *ἀμφίκωλοι</i>	PY Aa 690 PY Aa 804 PY Fr 1205 TH Of 34	Καταγράφονται σε λίστες μαζί με <i>ko-wa</i> και <i>ko-wo</i> που σχετίζονται με αποστολή λαδιού και καταγραφή μαλλιού (Piquero 2017, 77)
<i>de-di-ku-ja /dedidakhuia/ *δεδιδαχῦα</i>	KN Ak 611.1	Εμφανίζεται σε έγγραφα της σειράς Ak από την Κνωσό που καταγράφουν προσωπικό που σχετίζεται με την κλωστοϋφαντουργία και είναι πιθανόν επίθετο που χαρακτηρίζει άτομα των οποίων «η περίοδος εκμάθησής τους έχει τελειώσει» (Piquero 2017, 138)
<i>di-da-ka-re /didaskalei/ *διδασκάλει</i>	KN Ak 781.1	Ίσως το «διδασκαλείον» ή χρήση ουσιαστικού σε δοτική «στο σχολείο» (Aura Jorro 1985, 171).
<i>do-e-ra /dohela/ *δοηέλα,</i>	PY Ae 110	
<i>i-je-we</i>	PY Tn 316	Δοτική όρου που δηλώνει τον «υιό» και προσδιορίζει

		κάποιον Δρίμιο ως «υιό» του Διός
<i>i-jo</i>	KN V 1523.1	Ερμηνεύεται ως «γιος» ομόφωνα (Aura Jorro 1985, 277).
<i>ka-ke-u/ka-ke-we/khalkeus/*χαλκεύς</i>	KN V 958.3a PY An 607.6.7 PY Nn 831.11	
<i>ka-ru-ti-je-ja/ *καλυθειάων</i>	PY Ad 671	Πιθανώς να σχετίζεται με την παραγωγή καλαθιών ή την κλωστοϋφαντουργία (Aura Jorro 327)
<i>ki-ra- /gillā/ *γίλλᾶ</i>	MY V 659	Θεωρείται ως το «μικρό κορίτσι». Αναγράφεται σε κατάλογο μαζί με γυναικεία ονόματα, μάλλον οι μητέρες τους (Piquero 2017, 286).
<i>ko-wa /korwā/*κόρφᾶ</i>	KN Ag 87, 90, KN Ai 63.b, 190, 190, 194, 739.2, 751, 752, KN Ak 610.2, 612.B.B, 620.B, 636.2, 780.2, (1807).1, 2126.2b, 5553.2, 5741.1, KN Ap 639.5, X 8154.2 t, PY Ab 186.B, 746.B, KN Ai 338.A, 824.1.1,	

	<p>5543.3, 7026,</p> <p>KN Ak 610.2, 611.2;</p> <p>613.2, 614.B, 615.2, 619.2.3, 621.B, 622.2, 624.2,</p> <p>627.2.2: 634.B: 640 3: 828.2, 830.2, 11807.2: 5876.</p> <p>.1; 5893.1, 5907.2, 7018.1, 7019.1, 7022.2, 8334.2,</p> <p>Ap 639.6, X 7720</p> <p>PY Aa 60, 61, 62, 63, 76, 85, 89, 93, 94, 95, 96, 98, 240, 313, 354, 662, 695, 699, 701, 717, 752, 762, 764, 770, 777, 783, 786, 788,</p> <p>792, 798, 804; 807, 815, Ab 189.B, 194.B, 210.B,</p> <p>217.B, 277.B, 356.B, 382.B, 515.B, 553.B, 554.B, 555.</p> <p>. B, 558.B, 573.B, 578.B, 586.B, 789.B 2 899.B, 1105,</p> <p>1112</p> <p>KN Ag 88, Ai 754; 7023</p> <p>KN Ak 5884.2,</p>	
--	---	--

	<p>5940.2</p> <p>KN Ap 639.13.13</p> <p>PY Aa 759; 775, 795</p> <p>KN Ab 190.B, 372.B, 379.B</p> <p>KN Ak 5884.2, 5940.2.</p> <p>KN Ag 1654, Ai 7017, 7029,</p> <p>KN Ak 614.B, 615.2, 617.2, 620.B, 621.B, 638.B,</p> <p>781.2, 2126.2a, 5009.B, 5648.B, 7001.2, 7005.2, 7009.</p> <p>.1; 7013.1, 7015, 7020.2, 7021.2, 7022.2, 8218.B</p> <p>KN Ap 5077.2</p> <p>PY Aa 506</p> <p>PY Ab 417.B, 946, 1102</p>	
--	--	--

	PY Ad 697 4.	
<i>ko-wo/ korwos/*κόρφος</i>	<p>KN</p> <p>Ag 87, 88, 90, Ai 63.b, 739.2, 752, 7023, Ak</p> <p>610.3, 611.2, 612.C, 613.2, 614.C, 620.C, 5741.2,</p> <p>Am 827.2, Ap 639.3.5.7, 5077.2,</p> <p>PY Aa 354, 764, 779, 795, 860, Ab 190.B, 558.B, 745.B, Ad 678, 921,</p> <p>Ae 1014, An 199.1.2</p> <p>PY Ad 678, 697, Ae 142</p> <p>KN Ai 824.2, 5543.1.2.3, 7026, 7883, Ak</p> <p>619.4, 621.C, 624.3, 627.3, {631}.2, 634.B, 780.3,</p> <p>5876.1, 7016, 7018.1, 7022.3, Am 819.A, Ap 629.1,</p> <p>639.6, 5868.2, X 7522.1,</p> <p>PY Aa 60, 61, 62, 63, 76, 85, 89, 93,</p>	

	<p>94, 95, 98, 240, 313, 662, 695, 699,;</p> <p>701, 717, 752, 759, 762, 770, 772, 775, 777, 783,</p> <p>792, 798, 804, 807, 815, 863, Ab 189.B; 194.B,</p> <p>210.B, 217.B, 379.B, 382.B, 417.B, 515.B, 553.B,</p> <p>554.B, 555.B, 559.B, 573.B, 578.B, 586.B, 789.B,</p> <p>899.B; 978, Ad 295, 318, 326, 664, 666, 671.B,</p> <p>672, 674, 675, 676, 677, 683, 690, 694, 1450, An</p> <p>292.2</p> <p>PY Ad 295, 318, 326, 357, 390,</p> <p>664, 666, 668, 669, 670, 672, 675, 676, 677, 679,</p> <p>700, 921</p> <p>KN Ai 338.B, 750, 754, Ak 610.3, 614.C, 619.3.4,</p> <p>627.3, 636.3, 640.3, 5741.2, V 482.5, PY Aa 786,</p> <p>788, 1182, Ab</p>	
--	--	--

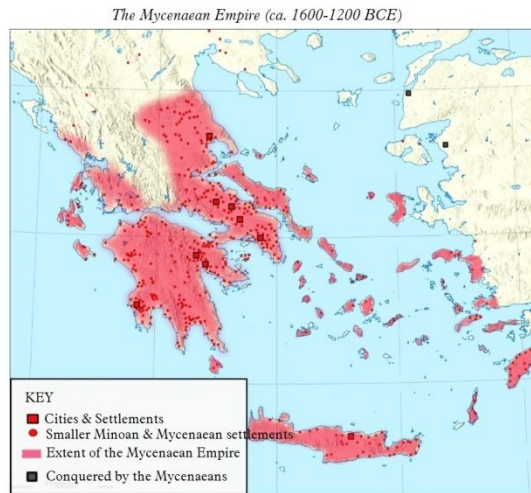
	<p>186.B, 277.B, 684 recto, 688</p> <p>KN Ak 619.4, 627.3, 636.3, 5741.2, Ak 610.3, 614.C,</p> <p>PY Ad 290, 667; 689</p> <p>KN Ai 194, {321, 7014, 7027, Ak 612.C,</p> <p>615.3.3, 617.3, 622.3, 624.3, 630.3; 638.C, 780.3,</p> <p>781.3, 828.3, 5604.2, 5611, 5876.1, 5879.2, 5926.3,</p> <p>{6048).2, 7002.2, 7005.3, 7007.2, 7008, 7013.2, 7019.2,</p> <p>7022.2 2, 8337, B 817 1, Xd 7783</p> <p>PY Ab 356.B, 372.B, 575, Ad 290, 315, 380, 663, 681, 684, 685, 687, 689, 700, An 292.3.4 4. Cf.</p> <p>K.N Ai 115</p> <p>MY Oe 121.2</p>	
--	---	--

	PY An 292 PY Un 718.4	
<i>me-u-jo /mewiōs/ *μειφίως</i>	KN Ak 612.B KN Ak 614.C KN Ak 5884.2	Εμφανίζεται να εφαρμόζεται σε <i>ko-wo/-a</i> (KN Ai, Ak) ή σε αντικείμενα: <i>di-pa</i> (PY Ta) και <i>o-pa-wo-ta</i> (PY Sh), με τη σημασία του «ανήλικου», που αναφέρεται στην ηλικία ή μέγεθος αντίστοιχα (Aura Jorro 1985, 447).
<i>me-wi-jo /mewiōs/ *μειφίως,</i>	KN Ak 611.2 KN Ak 780.2 PY Ta 641.2.3.3 KN Ak 610.3 KN Ak 5940.2	Εναλλακτική απόδοση του <i>me-u-jo</i> , με ίδια σημασία (Aura Jorro 1985, 447).
<i>me-zo /medsōs/ *μέζως</i>	KN Ak 627.3 KN Ak 5741.2 PY Ta 641.2 PY Ta 641.2 KN Ak 619.4	Χρησιμοποιείται με την έννοια του «μεγαλύτερου» και αναφέρεται στην ηλικία ή το μέγεθος αντίστοιχα (Aura Jorro 1985, 450).

	<p>KN Ak 622.2</p> <p>KN Ak 624.2</p> <p>KN Ak 828.2</p> <p>KN Ak 830.2</p> <p>KN Ak 5893.1</p> <p>KN Ak 5918.2</p> <p>KN Ak Gg 5637</p> <p>PY Sh 733; 734; 735, 737, 738, 739; 740, 741, 742, 743, 744.</p> <p>KN Lc 504.B</p>	
<p><i>ra-]ke-da-mo-ni-jo-u-jo</i></p> <p><i>ra-ke-da-mi-ni-jo-*65</i></p>	<p>TH Grp 227.2</p>	<p>Ο πρώτος όρος αναφέρεται σε κάποιον Λακεδαιμόνιο ή σε κάποιο κύριο όνομα. Η κατάληξη <i>/-u-jo/</i> ίσως αποδίδει τον όρο ως «ο υιός του Λακεδαιμόνιου».</p> <p>Ο δεύτερος πιθανόν να είναι ένας ακόμη τρόπος να αποδοθεί στη Γραμμική Β' ο όρος «υιός» με τη βοήθεια</p>

		του συλλαβογράμματος *65 που ίσως έχει την αξία <i>ju</i> .
<i>re-wo- to-ro-ko-wo</i>	PY Aa 783 PY Ab 553.B PY Ad 676	Αυτός που γεμίζει το νερό «λεφοτροχόφος» (Aura Jorro 1992, 249).
<i>tu-ka-te-qe</i> <i>tu-ka-te-re /thugatēr/ θυγάτηρ</i> <i>tu-ka-ta-si</i>	MY V 659.5 MY Oe 106.2 MY Oe 112.2	Ερμηνεία ομόφωνα αποδεκτή ως «κόρη» (Aura Jorro 1992, 374).

Εικόνες:

1. *Can you identify the major Mycenaean cities and settlements?*

Χάρτης Μυκηναϊκής Ελλάδας

2.

Μυκηναϊκό Νεκροταφείο Κάτω Πόλης Ασίνης

3.

Δρακότρυπα

4.

Πυργάκι

5.

Σχεδιάγραμμα της Προϊστορικής Ακρόπολης της Μάλθης

Σχεδιάγραμμα της Προϊστορικής Ακρόπολης της Μάλθης

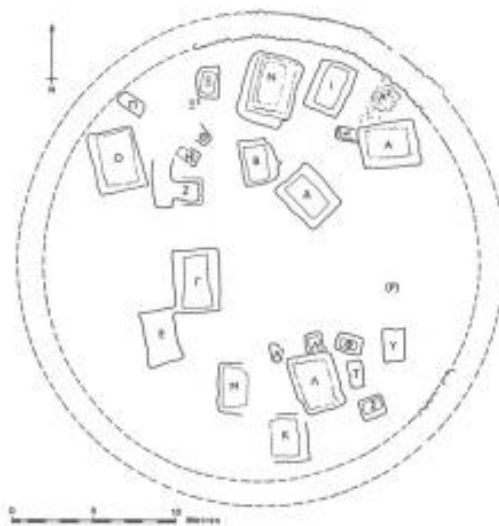

Figure 5.2 Plan of Grave Circle B (After Dickinson 1977, fig. 7).

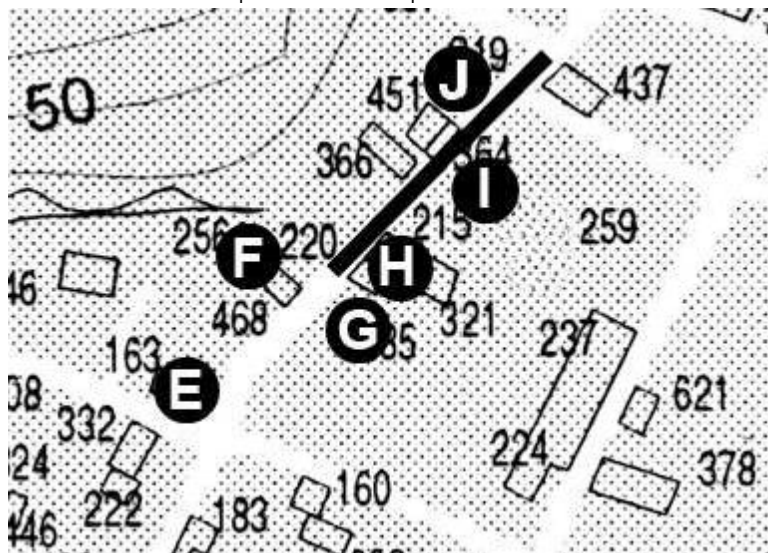
6.

Ταφικός Κύκλος Β, Μυκήνες

7.

Χρυσά ελάσματα που χρησιμοποιήθηκαν για την κάλυψη σορού δύο βρεφών στον τάφο III του Ταφικού Κύκλου Α.

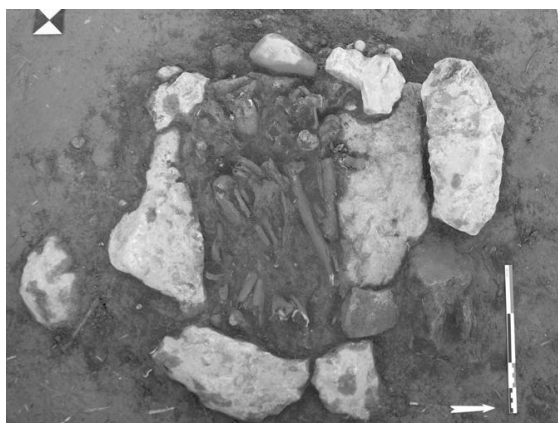
8. α

Κτήρια και τάφοι μυκηναϊκής περιόδου στην Οδό Ηρακλέους στο Άργος

β

Νεαρή ηλικίας 6-7 ετών από τον Τάφο 1 του Τύμβου Δ στο Άργος

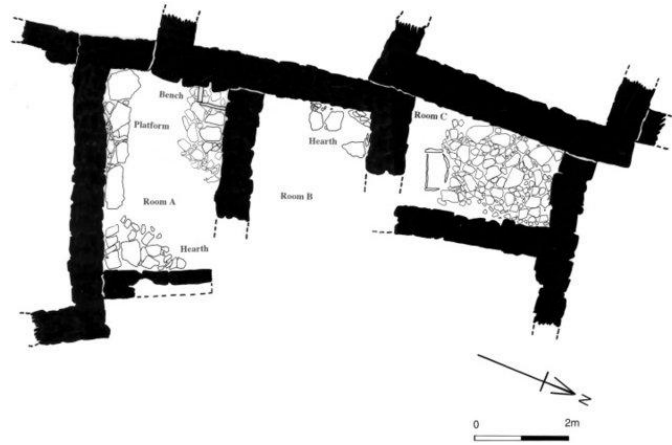
9.

Ταφή παιδιού από το μυκηναϊκό Νεκροταφείο Κίρρα Φωκίδας

10.

Ταφή εμβρύου από το μυκηναϊκό νεκροταφείο Κίρρα Φωκίδας

11.

Κάτοψη Ιερού Αγίου Κωνσταντίνου στα Μέθανα στην οποία διακρίνεται το Δωμάτιο C όπου βρέθηκε ο κιβωτιόσημος με τα παιδικά λείψανα

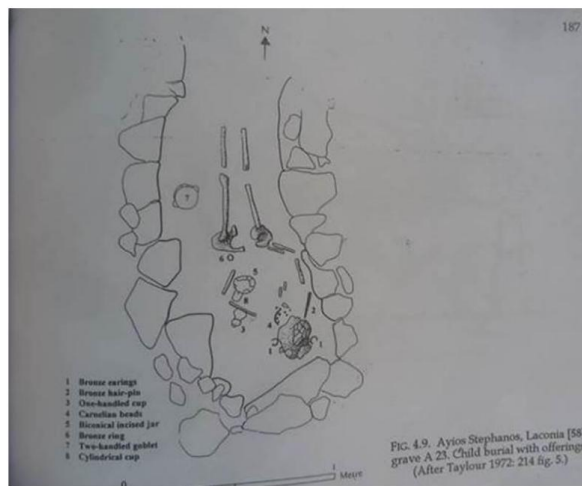
12.

Καστέλλι Χανίων φάσεις ΥΜ Ι- ΥΜ ΙΙΒ1, Βυζαντινή, Βενετική και Τουρκική

13. a. Burials A, B, and C (from Top to Bottom), from North

Μυκηναϊκή ταφή γυναίκας και παιδιών από το νεκροταφείο των θαλαμοειδών της Αθηναϊκής; Αγοράς

14.

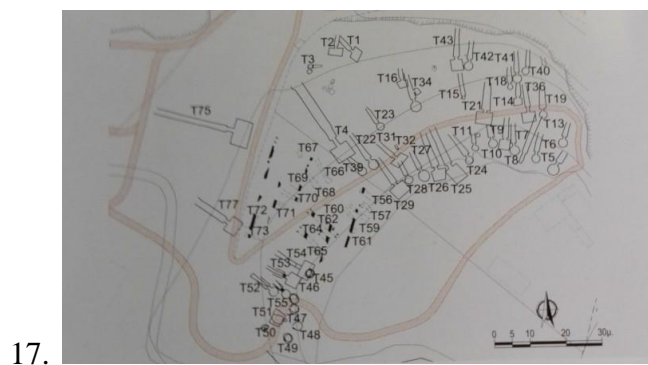
Παιδική ταφή από τον Άγιο Στέφανο Λακωνίας

Λάρνακα από την Τανάγρα

Λάρνακα 8 από την Τανάγρα που πιθανότατα προοριζόταν για παιδικές ταφές

Κάτοψη μυκηναϊκού Νεκροταφείου Βούντενης Αχαΐας

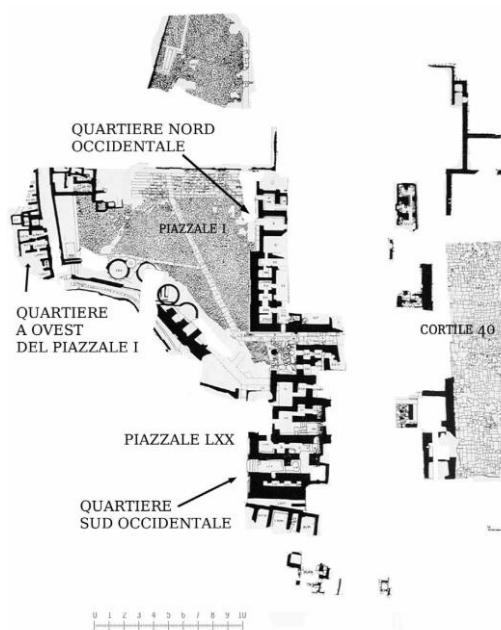
18.

Τάφος με Πολλαπλές ταφές στη Βούντενη Αχαΐας

GOL	Μέγιστο κρανιακό μήκος	ZYB	Διαζυγματικό πλάτος
GIL	Μεσόφρουο-Ινιον μήκος	NPH	ύψος άνω προσώπου
XCB	Μέγιστο κρανιακό πλάτος	NLB	Πλάτος μύτης
BBH	Βάσιο-βρέγμα ύψος	NLH	Υψος μύτης
PBH	Πόριο-βρέγμα ύψος	OBB	Πλάτος οφθαλμικής κόγχης
M9	Ελάχιστο πλάτος μετώπου	OBH	Υψος οφθαλμικής κόγχης
STB	Μέγιστο πλάτος μετώπου	HOC	Οριζόντια κρανιακή περίμετρος
BNL	Βάσιο - Πιζορρίνιο μήκος	TSA	Συνολικό πλευρικό τόξο
ASB	Διαστέριος απόσταση	NBSA	Πλευρικό τόξο Ριζορρίνιο-Βρέγμα
FRC	Μετωπική χορδή	BLSA	Πλευρικό τόξο Βρέγμα-Λάμδα
PAC	Βρεγματική χορδή	LOSA	Πλευρικό τόξο Λάμδα -Οπισθιο

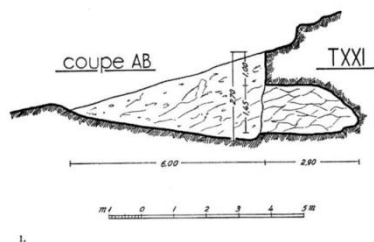
19.

Στοιχεία που τέθηκαν υπόψη για τις μετρήσεις των σκελετών και την τελική εξαγωγή των αποτελεσμάτων όσον αφορά την ηλικία και το φύλο

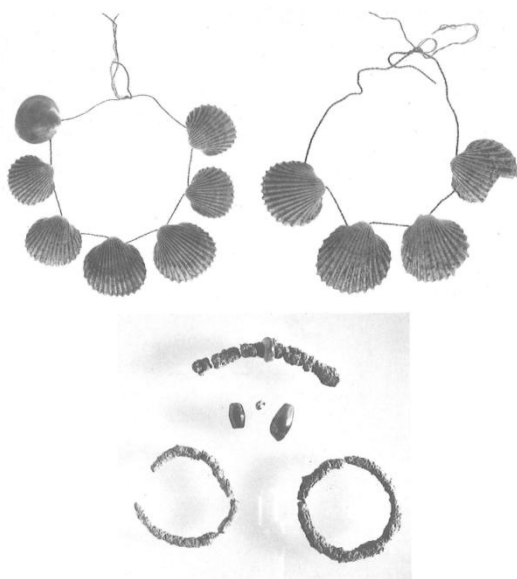
20.

Κάτοψη από τη Φαιστό του χώρου *Casa a Ovest del Piazzale* και των γύρω
δοματίων

21.

Τάφος XXI στον Δειραδά Άργους όπου βρέθηκε κτερισμένη παιδική ταφή

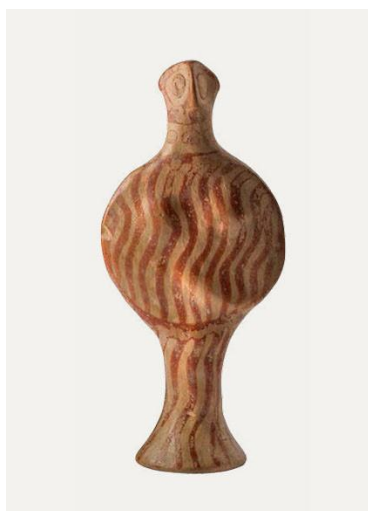
22.

Κοσμήματα ως ευρήματα από ταφή Β 15 από τον λόφο Μπαρμπούνα της
Ασίνης.

23.

Κάνθαρος με πλαστική προχοή σε σχήμα αίγας από τον Τάφο 1 του Τύμβου Δ στο Άργος

24.

Μυκηναϊκό ειδώλιο τύπου Φ από το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης

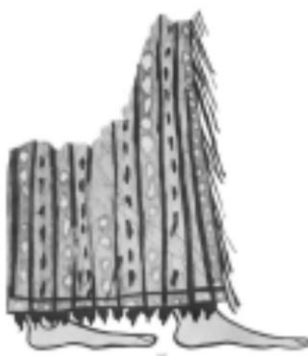
25.

Μυκηναϊκό ειδώλιο τύπου Ψ.

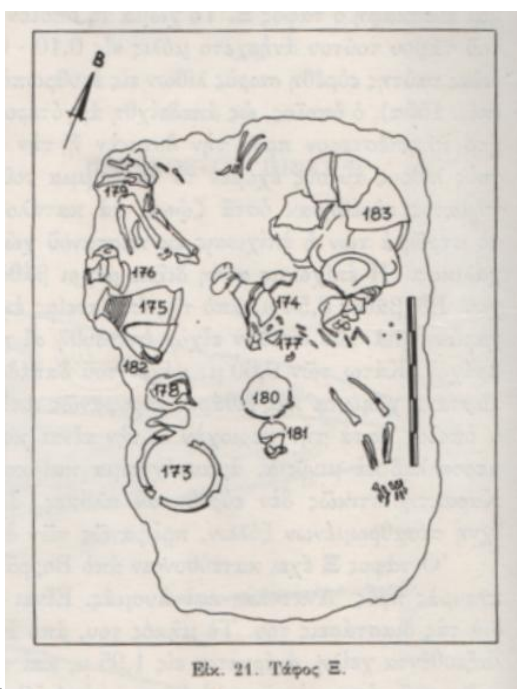
26.

Ειδώλιο *Ushabti* ως κτέρισμα στον τάφο του Horudja.

27.

Απεικόνιση σφονδυλίων ως βαρίδια σε φούστες

28. α

Ελκ. 21. Τάφος Ε.

Σχεδιαστική κάτοψη τάφου Ξ : ταφής και κτερισμάτων

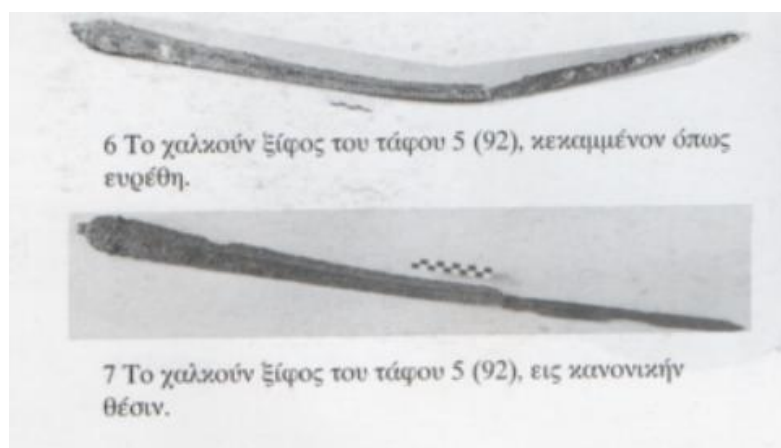
β

Φωτογραφική αποτύπωση τάφου Ξ: ταφής και ευρημάτων

29.

Πτηνόσχημος ασκός

30.

Χάλκινο ξίφος 83,5 εκατοστών από τον Τάφου 5 του Τύμβου Ε στο Άργος που αποτέθηκε ως κτέρισμα σε ταφή αγοριού ηλικίας περίπου 6 ετών

Age-at-death	Graves	Shell	Bone	Stone	Terra cotta	Glass/faience	Bronze	Gold/silver	Mixed materials	Unknown Material
0-2 years	8		<i>1 ring</i> <i>1 pin</i>	3 beads (rock-crystal)		19 beads	4 rings 1 pin <i>Wire fragm.</i>			
3-8 years	8		<i>2 pins</i>	2 beads (carnelian)	1 bead	2 beads 1 necklace/bracelet (beads+faience pendant)	4 rings Fragments Pins	Gold sheets Gold diadem + bands Gold rings Silver rings Silver pins		
9+ years	2	7 shells				3 beads	1 ring		1 necklace/bracelet (bronze, bone + carnelian)	
Child/sub-adult	8		5 pins <i>1 bead</i> <i>1 pin</i>	23 beads		4 beads	2 rings 1 pin 1 bead 1 necklace/bracelet		2 necklace/bracelets (bronze + rock-crystal)	4 beads

Table 2. MH-LH IA children's graves with jewellery furnishings ('associated finds' italicised).

31.

Πίνακας κοσμημάτων που αποτέθηκαν σε παιδικούς τάφους ως κτερίσματα στην Αργολίδα από τη ΜΕ -ΥΕ ΙΑ

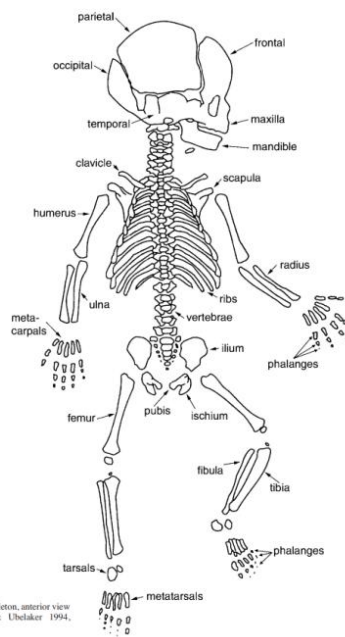

Plate 1. Foetal (newborn) skeleton, anterior view (modified from Buikstra & Ubelaker 1994, attachment 5b).

32.

Εμβρυακός σκελετός με τις επί μέρους ορολογίες στα σκελετικά μέρη

33.

Μέρη κρανίων από τη μυκηναϊκή Ασίνη με εκ γενετής τραύματα και υπεραγγίωση

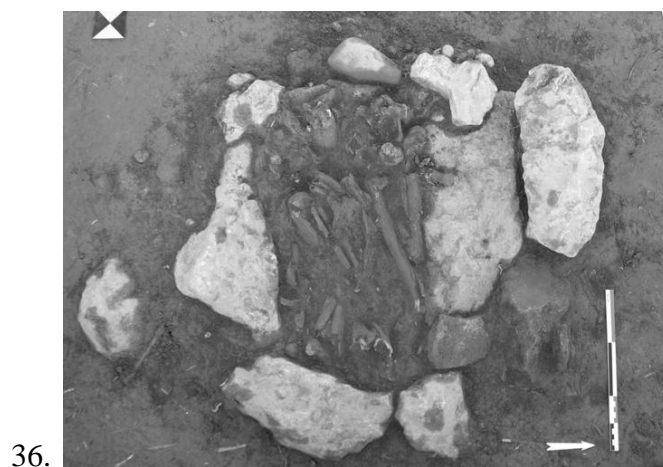
34.

Παιδική ταφή Τάφου Ξ1 από τον Ταφικό Κύκλο Β΄ των Μυκηνών που φέρει ίχνη καύσης

35.

Τάφος L402: Πρωτογενής ταφή παιδιού στην Κίρρα Φωκίδας

Τάφος L402: Παραμέληση οστών παιδιού και προσθήκη δευτερογενών ταφών ενηλίκων στην Κίρρα Φωκίδας

Τάφος L202 με ταφή βρέφους από την Κίρρα Φωκίδας

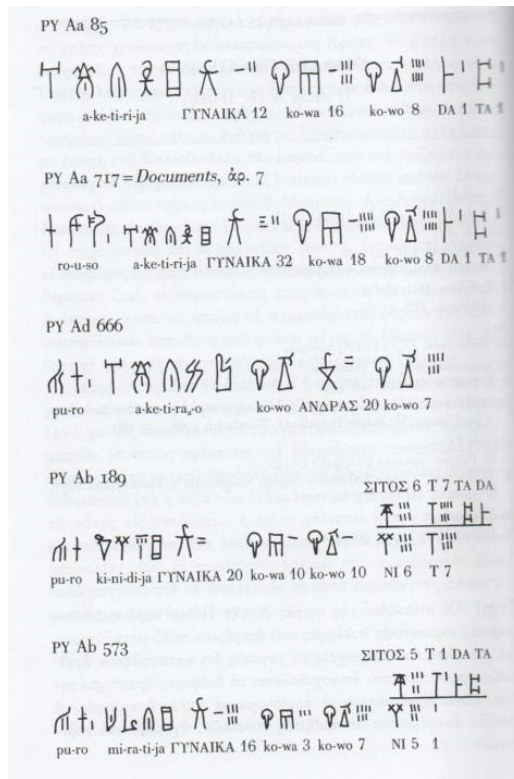
38.

Παιδική ταφή Τάφου Ξ1 από τον Ταφικό Κύκλο Β΄ των Μυκηνών που φέρει
ίχνη καύσης

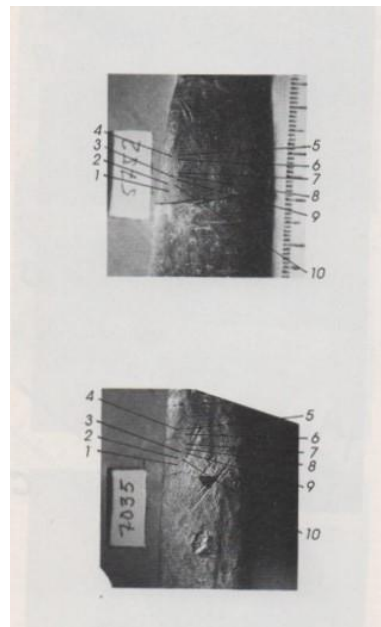
39.

Πινακίδα ΡΥ Αα 62

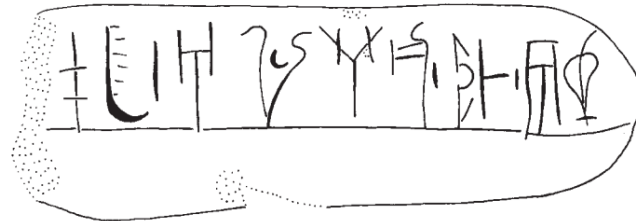
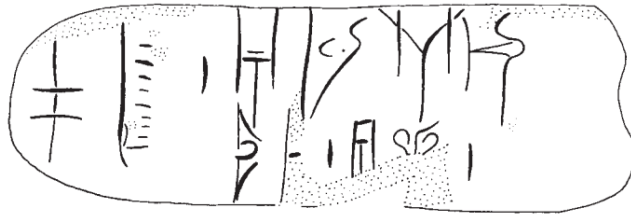
40.

Πινακίδες της Πύλου: PY Aa 85, PY Aa 717 και PY Ad 666 που καταγράφουν γυναίκες με την ιδιότητα των *a-ke-ti-ri-ja*

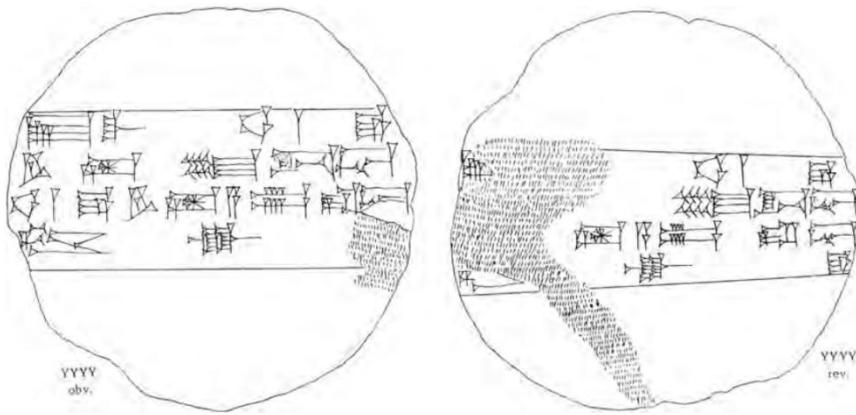
41.

Δαχτυλικά αποτυπώματα από τις πινακίδες KN 5752 και KN 7035

42.

Πινακίδα KN V(1) 114 recto και verso

43.

Φακοειδής εκπαιδευτική πινακίδα από την Μεσοποταμία

44.

Πινακίδα ΜΥ Οε 106 που καταγράφει τον όρο *tu-ka-te*

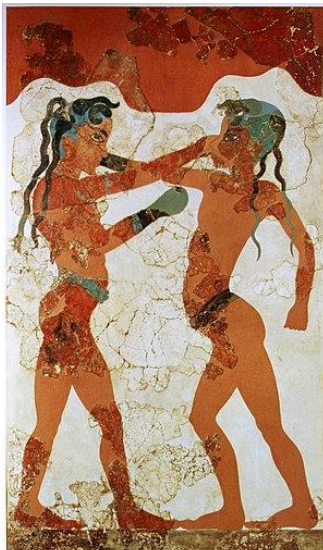
45.

Τοιχογραφία «Ψαρά» από τη Δυτική Οικία στο Ακρωτήρι

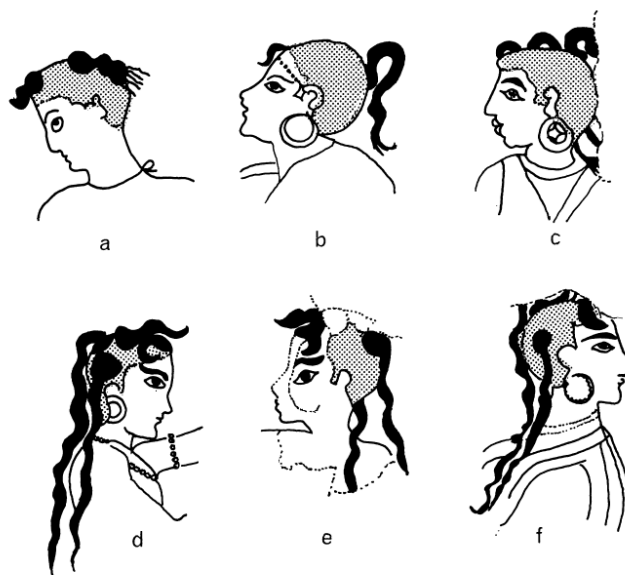
46.

Τοιχογραφία «Ιέρειας» από τη Δυτική Οικία

47.

«Πυγμαχοί», τοιχογραφία από το Κτήριο Β στο Ακρωτήρι

48.

Στάδια νεότητας βάσει κόμμωσης μινωικών τοιχογραφιών

49.

ΥΕ ΙΙΒ τοιχογραφία νεαρής κοπέλας ή ειδωλίου από το Λατρευτικό Κέντρο των Μυκηνών.

50. *Figure 1: Fragments of a LH IIB2 krater from Tiryns in the Peloponnese (enlarged, drawn by the author).*

Όστρακα ΥΕ ΙΙΒ2 κρατήρα από την Τίρυνθα που απεικονίζεται μικρόσωμη φιγούρα, πιθανότατα παιδί.

51.

ΥΕ ΙΙΒ2 όστρακα κρατήρα από την Τίρυνθα που απεικονίζουν παιδί να κρατά ένα ραβδί

52.

ΙΙΓ κρατήρας από τον θαλαμοειδή τάφο 5 στην Αγία Τριάδα Ηλείας που εικονίζει σκηνή πρόθεσης, στην οποία συμμετέχει μικρόσωμη μορφή

53.

Σχεδιαστική αναπαράσταση εικονογραφίας ΥΕ ΙΙΙΓ ηθμοτής υδρίας από το Καμίι της Νάξου, που εικονίζει χορό ανδρών ανάμεσα στους οποίους ξεχωρίζει ένα παιδί

54.

Ειδώλιο *κουροτρόφου* από το Μινωικό νεκροταφείο στο Μαυροσπήλιο

55.

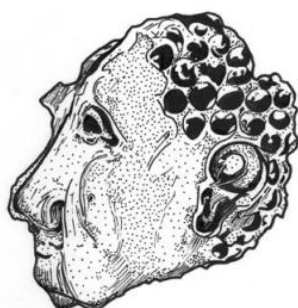

Πήλινο ειδώλιο *κουροτρόφου* τύπου Φ

56.

Σχεδιαστική αποτύπωση ελεφάντινης λαβής καθρέπτη με απεικόνιση παιδιών από τον θαλαμοειδή Τάφο 55 στις Μυκήνες

57.

ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ ελεφαντοστέινο θραύσμα από τον «Βασιλικό Θολωτό» των Δενδρών που θεωρείται πως πρόκειται για νεαρό κορίτσι

58.

«Ελεφάντινη Τριάδα» από τις Μυκήνες

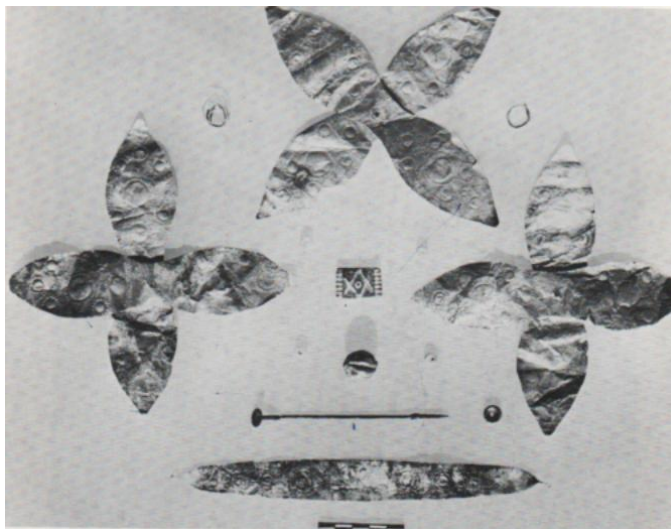
59.

Φωτογραφική και σχεδιαστική αποτύπωση σφραγιστικού δαχτυλιδιού από τις Μυκήνες στο οποίο απεικονίζονται πέντε γυναίκες εκ των οποίων οι δύο είναι νεαρές

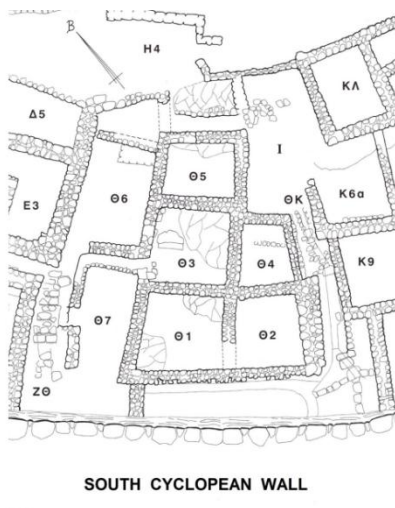
60.

Σφράγισμα από τις Μυκήνες με την απεικόνιση τριών γυναικών, εκ των οποίων μία ενήλικη στο κέντρο και μάλλον δύο νεαρές κοπέλες εκατέρωθεν της κεντρικής μορφής

61.

Αντικείμενο Ξ-405 που βρέθηκε ως κτέρισμα στον τάφο Ξ του Ταφικού Κύκλου Β' και θεωρήθηκε σείστρο από τον Μυλωνά

62.

Κάτοψη δωματίου Θ3 της Οικίας Θ στη Νοτιοδυτική Συνοικία των Μυκηνών όπου βρέθηκαν τα 545 κωνικά κελύφη το 1974.

Figure 2: Group of *Conus ventricosus mediterraneus* shells from Room Θ3.

Figure 3: Lead-filled cone shells from Room Θ3.

63.

Τα κελύφη τύπου *Conus* και τα όστρεα που βρέθηκαν στο δωμάτιο Θ3 της Οικίας Θ της Νοτιοδυτικής Συνοικίας των Μυκηνών

Βιβλιογραφία εικόνων:

Εικόνα εξωφύλλου: *National Archaeological Museum. Exhibit of the month (June 2017)*. https://www.namuseum.gr/en/monthly_artefact/terms-of-endearament/ (Προσπελάστηκε στις 15/9/2023).

Εικόνα 1: *Canadian Zen Haiku canadien ISSN 1705-4508 «A Map of the Mycenaean Empire & a Quiz?»*. <https://linearbknoossosmycenaen.wordpress.com/2014/09/30/a-map-of-the-mycenaean-empire-a-quiz/> (Προσπελάστηκε στις 15/9/2023)

Εικόνα 2: <https://www.sia.gr/en/articles.php?tid=338> (Προσπελάστηκε στις 15/9/2023)

Εικόνα 3: *Ο Καταρράκτης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών*. http://kataraktis.blogspot.com/2015/03/blog-post_11.html (Προσπελάστηκε στις 15/9/2023)

Εικόνα 4: *Ο Καταρράκτης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών*. http://kataraktis.blogspot.com/2015/03/blog-post_11.html (Προσπελάστηκε στις 15/9/2023)

Εικόνα 5: *Η Προϊστορική Ακρόπολη της Μάλθης, Μεσσηνία*. https://aristomenismessinios.blogspot.com/2013/09/blog-post_21.html (Προσπελάστηκε στις 15/9/2023)

Εικόνα 6: Fitzsimons. R. D. 2011. «Monumental Architecture and the Construction of the Mycenaean State». Στο *State Formation in Italy and Greece Questioning the Neoevolutionist Paradigm*, επιμ. N. Terrenato και D. C. Haggis, 75-118. Oxford: Oxbow Books.

Εικόνα 7: Παπαδημητρίου, Α. 2015. *Μοκίγγες*. Αθήνα: Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση. Σελ. 62-63.

Εικόνα 8α: Papadimitriou, N., Philippa-Touchais, A και G. Touchais. 2015. «Argos in the MBA and the LBA». Στο *Mycenaean up to date The archaeology of the northeastern Peloponnese—current concepts and new directions*, επιμ. A-L. Schallin και I. Tournavitou, 166. Stockholm : Skrifter utgivna av Svenska institutet i Athen, 4°

Εικόνα 8β: Πρωτονοταρίου – Δειλάκη, Ε. 2009. *Οι τύμβοι του Άργους*. 543. Αθήνα: Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδας.

Εικόνα 9: Lagia, A. I. Moutafi, R. Orgeolet, D. Skorda και J. Zurbach. 2016.«Revisiting the Tomb: Mortuary Practices in Habitation Areas in the Transition to the Late Bronze Age at Kirrha, Phocis». Στο *Staging Death: Funerary Performance, Architecture and Landscape in the Aegean*, επιμ. A. Dakouri-Hild και M. J. Boyd, 194. Berlin: De Gruyter.

Εικόνα 10: Lagia, A. I. Moutafi, R. Orgeolet, D. Skorda και J. Zurbach. 2016.«Revisiting the Tomb: Mortuary Practices in Habitation Areas in the Transition to the Late Bronze Age at Kirrha, Phocis». Στο *Staging Death: Funerary Performance, Architecture and Landscape in the Aegean*, επιμ. A. Dakouri-Hild και M. J. Boyd, 194. Berlin: De Gruyter.

Εικόνα 11: Hammilakis, Y. και E. Konsolaki. «Pigs for the gods: Burnt animal sacrifices as embodied rituals at a Mycenaean sanctuary». *Oxford Journal of Archaeology* 23(2):139.

Εικόνα 12: Σουηδικό Ινστιτούτο της Αθήνας <https://www.sia.gr/en/articles.php?tid=366>
(Προσπελάστηκε στις 15/9/2023)

Εικόνα 13: Vermeule, E. και J. Traulos. «Mycenaean Tomb beneath the Middle Stoa». *Hesperia*: 35 : 80

Εικόνα 14: Taylour, W. 1972. Excavations at Ayios Stephanos, MH III, LH A-B pottery *BSA*: 214. Athens.

Εικόνα 15 Dakouri-Hild, A. 2021. «The Most Discouraged Mycenaeans: Performing Emotion and Death in Late Bronze Age Tanagra, Greece». *JFA* 46: 354.

Εικόνα 16: Kramer-Hajos, M. 2015. «Mourning on the Larnakes at Tanagra: Gender and Agency in Late Bronze Age Greece». *Hesperia* 84: 639.

Εικόνα 17: Κολώνας, Λ. 2008. *Βούντενη: Μια σημαντική εγκατάσταση της μυκηναϊκής Αχαΐας*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΑΡΟΝ. Σελ. 10

Εικόνα 18: Κολώνας, Λ. 2008. *Βούντενη: Μια σημαντική εγκατάσταση της μυκηναϊκής Αχαΐας*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΑΡΟΝ. *Αχαΐας*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΑΡΟΝ. Σελ. 22

Εικόνα 19: Στραβοπόδη, Ε., Α. Νερούτσος, Ε. Πετρούτσά και Σ.Κ. Μανώλης. 2009. «Βιοαρχαιολογική μελέτη του νεκροταφείου Βούντενης Αχαΐας». *Παράρτημα στη Διδακτορική Διατριβή του Λάζαρου Κολώνα*. Σελ. 3

Εικόνα 20: Caloi, I. 2013. *Festos protopalaziale: Il quartiere ad ovest del Piazzale i. Strutture e ritrovamenti delle terrazze mediana e superior*. Venezia: Edizioni Ca' Foscari - Digital Publishing.

Εικόνα 21: Deshayas, Y. 1966 «Argos Les fouilles de le Deiras». Στο *Études péloponnésiennes* 4: πίνακας 8, Paris: Vrin.

Εικόνα 22: Nordquist, G. C. 1987. *A Middle Helladic Village. Asine in the Argolid*. 167. Uppsala: Uppsala Universitet.

Εικόνα 23: Πρωτονοταρίου – Δειλάκη, Ε. 2009. *Οι τύμβοι του Άργους*. 549. Αθήνα: Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδας

Εικόνα 24: Museum of Cycladic Art: <https://cycladic.gr/en/exhibit/kp0009-ginaikio-idolio-tirou-pto-f> (Προσπελάστηκε στις 15/9/2023)

Εικόνα 25: *Archaeology at Brown*: <https://blogs.brown.edu/archaeology/2020/11/04/mycenaean-psi-type-figurine/> (Προσπελάστηκε στις 15/9/2023)

Εικόνα 26: *Art Institvte Chicago* : <https://www.artic.edu/artworks/487/ushabti-funerary-figurine-of-horudja> (Προσπελάστηκε στις 15/9/2023)

Εικόνα 27: Iakovidis , S. 1977. «On the Use of Mycenaean 'Buttons». *ABSA* 72: 113-119 , Plate 25

Εικόνα 28α: Μυλωνάς, Γ.Ε. 1973. *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών, τόμος Α*. 177. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 73.

Εικόνα 28β: Μυλωνάς, Γ.Ε. 1973. *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών, τόμος Β*. Πίνακας 155β. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 73.

Εικόνα 29: Museum of Cycladic Art: <https://cycladic.gr/en/exhibit/z0603-ptinomorfos-askos> (Προσπελάστηκε στις 15/9/2023)

Εικόνα 30: Πρωτονοταρίου – Δειλάκη, Ε. 2009. *Οι τύμβοι του Άργους*. 562. Αθήνα: Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδας

Εικόνα 31: Nordquist, G. και A. Ingvarsson-Sundström. 2005. «Live hard, die young: Middle and early Late Helladic mortuary remains of children from Argolid in social context». Στο *Autochthon: Papers presented to O.T.P.K. Dickinson on the occasion of this retirement*, επιμ. A. Dakouri-Hild και S. Sherratt, 159. Oxford: AR International Series 1432

Εικόνα 32: Ingvarsson-Sundström, A. 2008. *Asine III Supplementary Studies on the Swedish Excavations 1922–1930, Fasc. 2. Children Lost and Found A bioarchaeological study of Middle Helladic children in Asine with a comparison to Lerna*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen. Plate 1

Εικόνα 33: Ingvarsson-Sundström, A. 2008. *Asine III Supplementary Studies on the Swedish Excavations 1922–1930, Fasc. 2. Children Lost and Found A bioarchaeological study of Middle Helladic children in Asine with a comparison to Lerna*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen. Plate 2

Εικόνα 34: Μυλωνάς, Γ.Ε. 1973. *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών, τόμος Β*. Πίνακας 161α. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 73

Εικόνα 35: Lagia, A. I. Moutafi, R. Orgeolet, D. Skorda και J. Zurbach. 2016. «Revisiting the Tomb: Mortuary Practices in Habitation Areas in the Transition to the Late Bronze Age at Kirrha, Phocis». Στο *Staging Death: Funerary Performance, Architecture and Landscape in the Aegean*, επιμ. A. Dakouri-Hild και M. J. Boyd, 194. Berlin: De Gruyter.

Εικόνα 36: Lagia, A. I. Moutafi, R. Orgeolet, D. Skorda και J. Zurbach. 2016. «Revisiting the Tomb: Mortuary Practices in Habitation Areas in the Transition to the Late Bronze Age at Kirrha, Phocis». Στο *Staging Death: Funerary Performance, Architecture and Landscape in the Aegean*, επιμ. A. Dakouri-Hild και M. J. Boyd, 195. Berlin: De Gruyter.

Εικόνα 37: Lagia, A. I. Moutafi, R. Orgeolet, D. Skorda και J. Zurbach. 2016. «Revisiting the Tomb: Mortuary Practices in Habitation Areas in the Transition to the Late Bronze Age at Kirrha, Phocis». Στο *Staging Death: Funerary Performance, Architecture and Landscape in the Aegean*, επιμ. A. Dakouri-Hild και M. J. Boyd, 194. Berlin: De Gruyter.

Εικόνα 38: Μυλωνάς, Γ.Ε. 1973. *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών, τόμος Β*. Πίνακας 161α. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 73

Εικόνα 39: Judson, A. 2022. How to make a Linear B tablet: information for teachers

Εικόνα 40: Hooker, J.T. 2011. *Εισαγωγή στη Γραμμική Β*. UK. Μτφ. Χ.Ε. Μαραβέλιας. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. σ.σ.174.

Εικόνα 41: Sjöquist K.-E, Åström, P. 1991. «Knossos, Keepers and Kneaders». *Studies in Mediterranean archaeology and literature* 82: 151.

Εικόνα 42: Duhoux, Y. 2011. «How were the Mycenaean scribes taught?». *Pasiphae* 5 : 95-118.

Εικόνα 43: Duhoux, Y. 2011. «How were the Mycenaean scribes taught?» *Pasiphae* 5 : 95-118.

Εικόνα 44: Voutsas, K.2021. *A versatile Mycenaean scribe*.

https://www.namuseum.gr/en/monthly_artefact/a-versatile-mycenaean-scribe/

(Προσπελάστηκε στη 15/9/2023)

Εικόνα 45: *Βικιπαίδεια*

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9F_%CE%A8%CE%B1%CF%81%CE%AC%CF%82_%28%CF%84%CE%BF%CE%B9%CF%87%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AF%CE%B1%29 (Προσπελάστηκε στις 15/9/2023)

Εικόνα 46: *Πρώτο Θέμα* <https://www.protothema.gr/culture/article/636642/agnosta-erga-tehnis-apo-to-akrotiri-apokaluptodai-ston-tomo-proistoriki-thira-tou-koinofelous-idrumatos-ioanni-s-latsi-/> (Προσπελάστηκε στις 15/9/2023)

Εικόνα 47: *Βικιπαίδεια*

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9F%CE%B9_%CE%A0%CF%85%CE%B3%CE%BC%CE%AC%CF%87%CE%BF%CE%B9_%28%CF%84%CE%BF%CE%B9%CF%87%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AF%CE%B1%29 Προσπελάστηκε στις 15/9/2023)

Εικόνα 48: Davis, E. N.1986. «Youth and Age in the Thera Frescoes». *AJA* 90: 400.

Εικόνα 49: Rehak, P. 2007. «Children at work: Girls as acolytes in Aegean ritual and cult». Στο *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy*, επιμ. A. Cohen και J.B. Rutter, 223. Athens: The American School of Classical Studies

Εικόνα 50: Aamodt, C. 2012. «The Participation of Children in Mycenaean Cult». *Childhood in the Past* 5: 41.

Εικόνα 51: Aamodt, C. 2012. «The Participation of Children in Mycenaean Cult». *Childhood in the Past* 5: 41

Εικόνα 52: Aamodt, C. 2012. «The Participation of Children in Mycenaean Cult». *Childhood in the Past* 5: 44

Εικόνα 53: Aamodt, C. 2012. «The Participation of Children in Mycenaean Cult». *Childhood in the Past* 5: 45

Εικόνα 54: Rutter, J. 2003. Children in Aegean Prehistory. In *Coming of Age in Ancient Greece: Images of Childhood from the Classical Past*, επιμ. J. Neils και J. H. Oakley, 14. London: Yale University Press.

Εικόνα 55: Muskett, G. 2008. «Rites of Passage for Young Children in Mycenaean Greece». *Childhood in the Past* 1: 40.

Εικόνα 56: Rehak, P. 2007. «Children at work: Girls as acolytes in Aegean ritual and cult». Στο *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy*, επιμ. A. Cohen και J.B. Rutter, 218. Athens: The American School of Classical Studies.

Εικόνα 57: Rehak, P. 2007. «Children at work: Girls as acolytes in Aegean ritual and cult». Στο *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy*, επιμ. A. Cohen και J.B. Rutter, 219. Athens: The American School of Classical Studies.

Εικόνα 58: *National Archaeological Museum. Exhibit of the month (June 2017)*. https://www.namuseum.gr/en/monthly_artefact/terms-of-endearment/ (Προσπελάστηκε στις 15/9/2023).

Εικόνα 59: Rutter, J. 2003. Children in Aegean Prehistory. In *Coming of Age in Ancient Greece: Images of Childhood from the Classical Past*, επιμ. J. Neils και J. H. Oakley, 43. London: Yale University Press.

Εικόνα 60: Rutter, J. 2003. Children in Aegean Prehistory. In *Coming of Age in Ancient Greece: Images of Childhood from the Classical Past*, επιμ. J. Neils και J. H. Oakley, 42. London: Yale University Press

Εικόνα 61: Μυλωνάς, Γ.Ε. 1973. *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών, τόμος Β*. Πίνακας 159α. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 73.

Εικόνα 62: Pliatsika, V. 2022. «Why so Serious? An Extraordinary Cone Shell Group from Mycenae and the problem of indentifying Mycenaean board gaming material». *Board Game Studies Journal* 16: 55.

Εικόνα 63: Pliatsika, V. 2022. «Why so Serious? An Extraordinary Cone Shell Group from Mycenae and the problem of indentifying Mycenaean board gaming material». *Board Game Studies Journal* 16: 57.

ΤΕΛΟΣ

